
તણખા

ધૂમકેતુ

ગુજરાત વિદ્યાપીઠ ગ્રંથાલય

[ગુજરાતી કૉપીરાઈટ વિભાગ]

અનુક્રમાંક ૧૪૨૮૨ વર્ગીક

પુસ્તકનું નામ ૮૮૮૫૧૧

વિષય ૬-૧૩

તણખા

કુંડી વાતાંબોનો સંગ્રહ

ધૂમકેતુ

કિંમત દોઢ રૂપિયા

સાદક જોગન્દ

મુજરાન સાહિત્ય મંદિર : રીઝારાડ, -અમદાવાદ

૧૯૨૮

ગુજરાત વિદ્યાપીઠ ગ્રંથાલય
અમદાવાદ
ગુજરાતી કૉપીરાઈટ-સંગ્રહ
૧૪૨૮૨

અમદાવાદ, રાયખડ રોડ
'આદિત્યમુદ્રણાલય' માં
ગજનન વિ. પાઠકે છાપ્યું
તથા

અમદાવાદ: ખાનપુરમાંથી
ઝૈરીસીકર જ્ઞેશીએ
પ્રગટ કર્યું.

સુદમય પુજાસે ક્યા કહું જાહિદ
હાય કમજખત તુને પીહિ નહિ.

*

ઉત્તરમે દો ધડીયાં હમચે ગુજરી હય કહિનઃ
આપકે આનેકે પહેલે, આપકે જાનેકે બાદ.

—The world grows sweeter
than the heart can bear.

.. ..
.. ..

When all sweet flower-cents
rise like happy rhymes,
From golden memories of olden times,
And out of death springs life &
joy from pain,
And laughter from young lips and
love to men,
Shall I forget thee then, forget thee then. °
—James Rhoades.

भातृयरले

‘ What are Raphael's Medonnas
but the shadow of a mother's love
fixed in permanent outline. ’

પ્રસ્તાવના

આ સંગ્રહમાંની વાર્તાઓ છેલ્લાં ત્રણચાર વર્ષનાં ગાળામાં બુદ્ધિબુદ્ધ માસિકામાં આવેલી. ચારેક વાર્તાઓ તદ્દન નવી હોઈ આ સંગ્રહમાં જ પહેલી વાર દેખાય છે. લગભગ બધી જ વાર્તાઓ—‘એક ભૂલ’ સિવાયની—કોઈપણ કૃતિના બાષાંતર, અનુવાદ, ભાવાનુવાદ કે સૂચિત રૂપે નથી. ‘એક ભૂલ’ ઉપર જોવાની છાયા પડેલી છે. અલખત, કાલિદાસ જેવા પરમ સામર્થ્યવાન કલાવીર ઉપર પણ આદિકવિ વાલ્મીકિનું ઋણ છે તેમ, દરેક લેખક પર તેના પુરોગામીનું ઋણ હોય જ એ નિર્વિવાદ સિદ્ધાંતને ન સ્વીકારવાનો સ્વભાવ તો આમાં નથી જ. એથી ઉલટું, એમ્સન કહે છે તે સત્યની વધારે નજીક છે કે ‘The most original man is the most indebted man.’

કુંઠી વાર્તાની માતૃભૂમિ અમેરિકા છે. પણ ‘રડપાર્ડ’ કિપ્લિંગે ‘અઘાહાબાહ પાથોનિયર’માં લખવાની શરૂઆત કરી ત્યારથી, એટલે ૧૬મી સદીનાં છેલ્લાં વીસ વર્ષ અને ત્યાર પછીથી કુંઠી વાર્તાની કળા વધારે ને વધારે વિકાસ પામતી આવી છે. કિપ્લિંગ પછી કૉનરેડ, ઝેરી,

ગાદસવધી, વેલસ વગેરે લેખકોએ ટુંકી વાર્તાને ‘ સન્દેશિવ આર્ટ ’ (શ્વનિપ્રધાન કલા) તરીકે અંગ્રેજી સાહિત્યમાં ધણું ઉચ્ચ સ્થાન અપાવ્યું છે. ટુંકી વાર્તાની કલા વિષે સર્વામાન્ય સિદ્ધાંતો હજી ધરાયા નથી તે પહેલાં, બેતણુ બૂઠભરેલા મતો પ્રચલિત થયા છે તે દૂર થવા જોઈએ. નવલકથાનું નાનું સ્વરૂપ તે ટુંકી વાર્તા નથી; પણ ટુંકી વાર્તાની કલા તદ્દન સ્વતંત્ર જ છે. તેમ જ નવલકથાનો કોઈ પણ નિયમ ટુંકી વાર્તાને ખાસ બંધનકર્તા પણ નથી. ટુંકી વાર્તા માત્ર ‘ રંજનાર્થ ’ જ હોય તો જ તે સર્વશ્રેષ્ઠ ગણાય એ વિચાર પણ બરાબર નથી. કલાની કૃતિ રંજનાર્થ હોય છે, છતાં તેમાં શ્વનિ (સન્દેશન) ભર્યો જ હોય છે. એટલે વાર્તા હેતુપ્રધાન, ભાવનાપ્રધાન કે રંજનપ્રધાન હોય, એટલા ઉપરથી તે કલાત્મક છે કે નહિ એ કહેવું મુશ્કેલ છે. વાર્તા રજુ કરવાની રીતમાં જે હથોટી જોઈએ, મર્યાદા જોઈએ, તથા કલ્પના, દાગણી અને સિદ્ધાંતોને છુટ આપવાની, ખેંચવાની, મર્યાદિત કરવાની અચ્છા સવારના જેવી તાલીમ જોઈએ, એ જ્યાં હોય ત્યાં કલાત્મક કૃતિ સરભય છે એમ કહી શકાય. એક જ સાગુ અનેક સ્ત્રીઓ પહેરે, પણ તેમાંથી એક જ પહેરનારી તે સાગુને એવી ઢબછબ, રીતભાત, સ્વચ્છતા, મર્યાદા, પ્રસારણ અને સંકોચનથી ઓઢી લે, કે કોઈ પણ એમ કહી શકે કે આ પહેર-વેશમાં એવું ‘ કાંઈક ’ છે કે જે ખીલ કોઈનામાં નથી; એ ‘ કાંઈક ’ કલાનો આત્મા છે; અને તે માત્ર પ્રેરણાથી જ આવે છે. પ્રેરણા સર્જન કરે તેમાં કલા આવવાની જ; અને ગૂઢ જ્ઞાન પણ રહેવાનું.

કરુણ અંતથી કલાનું સ્વરૂપ સચવાય છે એ માન્યતા પણ અર્ધ સત્ય કે અસત્ય જ રજુ કરે છે. કરુણ અંત જ હોવો જોઈએ એવો અનિવાર્ય નિયમ નથી, અને કરુણ અંત કે સુખી અંત સાથે ટુંકી વાર્તાની કલાને અમરત્વનો સંબંધ પણ નથી. ટુંકી વાર્તા તણુ હળર કે બે હળર શપ્થોળી જ હોય અને એક જ બેઠકમાં વંચાઈ રહે, એવું અશ્વિત પણ સાચું નથી ઠણું. પ્રથમ તો બેઠક શપ્થ જ માણસમાણસ પરત્વે વિવિધ સ્વરૂપ લઈ શકે. સારો લેખક ઉદ્યોગીમાં ઉદ્યોગી માણસને પણ પોતાના સર્જનના આનંદમાં કલાકોના કલાક સુખી બિંબી શકે, અને નિરૂપી બાંચનાર ધરીકમાં કંટાળી પણ જાય. એટલે કેટલીક ટુંકી વાર્તાઓમાં ભાગ્યે જ હળર શપ્થ હશે. જ્યારે પ્રેરીટિકની વાર્તા ‘ ધ ટેઈલ ઓફ ક્લો ’ હજબજ નવ પ્રકારમાં છે અને

છતાં તે ટુંકી વાર્તાનો સુંદર નમુનો મળ્યાય છે. બાદમાં ટૂંકે મોંપાસાં, આનોઈડ બેનેટ રંજનપ્રધાન વાર્તાઓમાં જ બરાબર ખીલે છે. મોંપાસાંની સુંદરમાં સુંદર કૃતિ 'બેઈલ ઇ સુધર્'માં રંજન એ જ એક હેતુ હોય તેવું લાગે છે. એથી વિકલ્પ દોહસદોષમાં હમેશાં કાંઈક હેતુ હોય છે જ. ટુંકી વાર્તામાં પણ મહત્ત્વ જ્ઞાન સમાવવાની આનાતોલ ક્રાંસની કલાએ તો આને એને બેનમૂન કલાવીર બનાવ્યો છે; જ્યારે ટાગોરની કલામાં ધ્વનિત હેતુ બહુ સુંદર રીતે હાજર હોય છે. ખરી રીતે તો, સાચી કલાની દરેક કૃતિને પોતપોતાના જ નિયમો હોય છે. પ્રેક્ષાપ્રધાન સાત્ત્વિક કલાકારો જેટલું કરશે તે ઉપરથી કલાના નવાનવા નિયમો ધડાતા રહેશે. સર્જન અને જીવન નિયમ કરતાં વાતાવરણ પર જ વધારે આધાર રાખે છે એ સત્ય ટુંકી વાર્તાની કલામાં પણ સર્વામાન્ય બની રહેશે. જે વિજ્ઞાનીના ચમકારા પેટે, એક દહિયુંદુ રહ્યું કરતાં કરતાં સોસરવી નીકળી જાય, અને બીજી ઝાઝી લપછપ વિના અંગુલિનિર્દેશ કરીને સુતેલી લામણીઓ જામડી, વાંચનારની આસપાસએક નવી જ કાલ્પનિક સૃષ્ટિ ધરી કાઢે, એ ટુંકી વાર્તા. નવલકથા જે કહેવાનું હોય તે કહી નાખે છે; ટુંકી વાર્તા, કલ્પના અને લામણીઓ જામડીને જે કહેવાનું હોય તેનો માત્ર ખ્યાલ જ—તથા જ મુકે છે. જેટલા જ મારે

The artist of the short story needs a reader, who is unimpressible, emotional and swiftly intelligent; to shch a reader, he will be for ever in debt.

ટુંકી વાર્તાના સ્વરૂપની ચર્ચા કરવાનું આ સ્થળ નથી, એટલે આટલો સારો ખ્યાલ બસ થશે.

✱

'Temperament is not judgment. The unreasoned expression of a personal like or dislike is not analytical criticism.'

બીજી આવૃત્તિ

પહેલી આવૃત્તિ વખતે મદદ કરનાર સર્વ સન્નનોનો આભાર માનવો જોઈએ. 'તણખા'ને ગુજરાતે અસાધારણ પ્રેમથી સ્વીકાર્યા— તેમાં તેમનો ફાળો પણ ઓછો ન હતો.

આજે તેની બીજી આવૃત્તિ પ્રગટ થાય છે: આ આવૃત્તિ સચિત્રને બદલે અચિત્ર કરી છે. અને પાકા પુઠા માટેની સતત માગણીને પહોંચી વળીને પણ કિંમતમાં ખાસ ઘટાડો કર્યો છે.

*

આપણા લોકજીવનનો પરિચય કરવાની જોડે જોડે તક મળી ફરો તેણે જોયું હશે કે તે જીવનમાં ડેરડેર ટુંકી વાર્તાઓના ઢગલા પડયા છે: જમે ત્યાં જમે ત્યારે લોકજીવનનો પરિચય કરવાથી ધણું ધણું નહું ભણવાનું મળે છે એટલું જ નહિ, પણ નવી દૃષ્ટિ અને નવી સૃષ્ટિ જ ખડાં થાય છે. આ સૃષ્ટિ એટલી રમણીય છે, અને એમાં પ્રજા-જીવનના સુખદુઃખનાં, મહાના, અજ્ઞાનના, ભોળપણના, કુરિવાળોના,— જુદાં જુદાં મૂળતરવો એવાં તો સ્પષ્ટપણે દેખાઈ આવે છે, કે તેમાંથી જે નવી દૃષ્ટિ મળે તે નવા સર્જનમાં મહારવનો લાગ લાગવી ગમે

એક મિત્રે કહ્યું હજી કે દુઝી વાર્તાઓનો સુંદરમાં સુંદર ફાલ ઉતરે ત્યારે પ્રભજન પછોડો લે છે એમ સમજવું. આ સિદ્ધાંત જોઈએ નવલિકાને તેટલો જ સાહિત્યની કાઈપણ કૃતિને લાગુ પાડી શકાય તેમ છે: પણ તે છતાં અતિશયોક્તિ વિના કહી શકાય કે ‘સીધું સરજ ને સચોટ’ એવું દુઝી વાર્તાનું નાનું સરખું ક્લેવર, કદના પ્રમાણમાં, વધારેમાં વધારે પ્રાણુત્ત્વ સાચવી શકે તેમ છે.

*:

જે જે વસ્તુ સ્વાનુભવ માગે છે, તે બહારની સમજાવટ કરતાં, અંતરની દૃષ્ટિ ઉપર વધારે આધાર રાખે છે. પરંતુ, નવલિકાના વધતા જતા સાહિત્યમાં કાંઈક પણ માર્ગદર્શન થાય-અને એવા જુદા જુદા સ્વાનુભવોથી જ માર્ગ સ્પષ્ટ થશે-એ હેતુથી આ સંગ્રહમાંની એકાદ બે દુઝી વાર્તાનો સચવાયો છે તેવો ઈતિહાસ આપવાની ઈચ્છા થાય છે. નોંધપોથીમાંથી જ છે. અને કેટલીક હકીકત ધણી દુઝાવી નાખીને જ આપેલ છે. ત્યારે બીજી કેટલીક આપી નથી. આપવી શક્ય પણ નથી.

લેયાદાદા

‘...ની સાથે ફરવા ગયા. લેયાદાદાની ઝૂંપડીએ બેઠા. એક મહિયારી કુદ લઇને પસાર થઈ. પણ એટલું સરાક્ત સીધું ને નિર્મળ શરીર આજ દિવસ સુધી જોયું નથી. . . . સાથે વાતોએ ચડ્યો ડોસાનો જીવાન ઠીકરો પ્લેબમાં ગુજરી ગયા છે. ઠીકરાની વડુ ભાગી ગઈ છે. . . . પાસેના ખેતરના કણુખી સાથે ઠીક મેળ છે. લેયાદાદાએ કહેલી કેટલીક સાખી:

બારીધના સખી કારીમે પરે હે મહણ

ચાલો મંજાકો કરીએ અસ્નાન

પ્રાણાણુકો દઈએ ખીચરીઆ

ઓર દઈએ દાન.

કારી કે લોખ બડે વિચારી

મીત લમાયે ગલે ખીચ દારેગે આગુ ફાંસી.

એણે કહ્યું કે અમારી મીનખાની બરોર લોટ, પારોર ખી, રામરસ. મહુડાનાં ફુલ અને લોટને લઈને રોટલા બનાવી ખાઓ, બહુ મજાજુત શરીર થશે-વજેરે. કાઠિયાવાડનો અનુભવ હતો.

નર કે રોટી બાજર કે અથાણા

ચેલી કાઠિયાવાડી ખાના.

ઉપર ઝાસકા કુંટકા

તીસકે ઉપર સુપારીકા કટકા

દેખો કાઠિયાવાડી લટકા.

‘વસ્તુવિધાન’નો નિયમ-સ્થળ સમય ને વ્યક્તિ વિષે એટલા બ ફેરફાર કરે છે, કે એ જ સ્થળ સમય ને વ્યક્તિમાંથી વસ્તુવિધાન ર છે, એમ માનવા માટે મન ના પાડે. પણ હાર્ડી કહે છે તેમ ‘The Stories are dreams, not records’ સ્વાનુભવની આ કથા સમજાવવી ધણી મુશ્કેલ છે છતાં ‘હૃદયપથ’માંથી થોડીક વધારે દૃષ્ટિ મળશે:

નાનાં છાત્રાં માંડે છે તેમ પહેલાં તો કાલકા સીમલા રેલ્વેપરનાં સ્ટેશનોનાં નામ આવે છે.

નબલી

સંવાર।

ધરમપુર ૪૮૧૮—વગેરે.

‘આ બધા ગામોમાં છાપરાં પર નળિયાને બદલે છે દેખારો. રાતી માટી પાથરી દીધેલી. જેમ જેમ ઉપર ચડીએ છીએ તેમ તેમ કાંચરના કચારાઓ જળપ્રવાહ વગેરે દેખાય છે. એક ધરના મુળ પાસે પાણીનો ઝરો વહેતો હતો તે ધર. નબલીનો દેખાવ ધણે સુંદર. ધરમપુર પછી કૃષિને બદલે જનવર પાળનારી જતો વધારે દેખાય છે. ધાસચારો પુષ્કળ.

૧૭-૫-૨૩: રોડાએ આપેલી હકીકત. આપણા જેવી જ Family System. ‘તીખીનજર’ Familyમાં થાય ત્યારે બાપના મરણ પછી બાધાઓ ભુદા પડે. કનાયત અથવા બ્રાહ્મણવિવાહનો વિધિ આપણા જેવો.

મુરકી.

પંજેબ.

જે બહુ સતાં કુલ થાય છે તે ‘બરાસ’

બારે ધાયાં ગાઠ થાય છે તે મોર.

થોડાંક નામ:

તિલકુરામ, ઢોલા, મટકુ, શિવરામ, રામસહાય, તારાચંદ. જોરપાલ, દુર્ગાસિંહ, ભાદ્રસિંહ, મયર, નખર, કનક, કુલ, બજર, મુરત, શક્તી, અને રૂપુ.

વાલિયાનું નામ રૂપુ. મજનૂ-લાંબી લાંબી પાનની ડાળીઓ જમીન સુધી લટકે છે તે.

‘તુલ્હી નેનો કા તારા હે

જસોદા નંદ કે ખારે—તુલ્હી

એક બીજું સીમલામાં સાંભળેલું: ‘મેરી જાં આંદ બનબન કયું ચમકતે હૈ સિતારો મેં’ મીચાંભાઈ ગાતા ગાતા ચાલ્યા જતા હતા.

૧૫-૬-૨૩. બાણુ—સુંદર રાતાં કુલ.

કેલુ—

૧-૬-૨૫. નૈનીતાલ. પદ્મદત્ત પાસેથી સાંભળેલું.

એક તો મેરી નૌજવાની

ફિર પુરાણી સુડિયાં—

ગઢવાલ પ્રાંતમાં ‘ઢોંડ’ નામે ગામ પાસે પાણી એકું સરસ છે કે માંદા માણસને પીવરાવે ને ઠંડાપાણીથી નવરાવે તો સાબે થઈ જાય. ગઢવાલ પ્રાંતમાં બાણુ પણુ શિકાર કરે છે. પહાડી સ્ત્રીઓ બહુ શોખીન છે પહેરવાની તે ‘પડવેલાલી ચાદર’.

પરંતુ આ બધા બોખામાં પ્રાણુ તો માત્ર કલ્પના, અનુભવ ને અવલોકન જ મૂકે છે.

આશા છે કે આટલો ટુંકો ઇતિહાસ—ટુંકો જ આપવો પડ્યો છે, કારણ કે લખાણથી આપવાની આ જગ્યા નથી—નવલિકાના વિધાન મંડિ કાંઈક માર્ગ બતાવશે.

✽

‘They are so sceptical they believe nothing that they are told. They are so credulous they believe every thing that they tell themselves.’

તા. ૨૦ મી જુલાઈ ૧૯૨૮

ખાનપુરા અમદાવાદ.

ધૂમકેતુ

અ	નુ	ક	મ
પોસ્ટ ઓફિસ			૧
લેયાદાદા			૧૩
હૃદયદર્શન			૨૪
બિંદીપત્ર			
નુમે બિસ્તી			૩૫
ભીખુ			૪૬
અરીસો			૪૭
અખંડ જ્યોત			૫૨
કલ્પનાની મૂર્તિઓ			૬૪
ગોવિંદનું એતર			૮૧
તારણહાર			૯૨
જન્મભૂમિનો ત્યાગ			૧૦૫
એક ભૂલ			૧૧૭
મદ્દલર નેનાં			૧૩૩
પૃથ્વી અને સ્વર્ગ			૧૪૭
મરાઠ્ઠર ગવૈયો			૧૬૧
કેસરી વાધ			૧૭૫
આત્માનાં આંસુ			૧૯૧
હૃદયપથટો			૨૧૫
સોનેરી પંખી			૨૩૫

આ જ લેખકનાં બીજાં પુસ્તકો

નવલકથા:

રાજકુમાર

પુલ્કીસ

નવલિકા સંગ્રહ:

તથા : મંડળ બીજું

ખાલનાટક:

પડધા

હવે પછી બહાર પડનારાં

વિજ્ઞાપિત

(માત્ર ઐતિહાસિક કુંકી વાર્તાઓ)

ભરૂચ

(કુંકી વાર્તાઓનો ચોથો સંગ્રહ)

ઝી

(એના છબનની સર્વદેશીય મીમાંસા)

• પોસ્ટ ઓફિસ

પાછલી રાત્રિનું બૂંદ આકાશ, માનવજીવનમાં અનેક સુખદ યાદગીરી ચમકી રહે તેમ, નાનામોટા તારાઓથી ચમકી રહ્યું હતું. ઠંડા પવનના સુસવાટથી પોતાના જુના અને ફાટેલા ઝખ્ખાને શરીરે વધારે ને વધારે લથેટી ભેતો એક વૃદ્ધ ડોસો સહેરના મધ્ય ભાગમાં થઇને જતો હતો. સ્વાધીન અવસ્થા ભોગવતાં કેટલાંક ધરોમાંથી આ વખતે ઘંટીનો મધુર લાગતો અવાજ, ઓઝોનાં પીણા સ્વર સાથે, સહેરની એકાંત રાત્રિમાં, ડોસાનો મહાગાર હોય તેમ, સાથે ને સાથે આવતો હતો. એકાદ કુતરાનો અવાજ, કેાઇક વહેલા ઉઠનારનાં પગરખાંનો છેટેથી સંભળાતો સખ્દ કે કેાઇ અકાળે જાગેલા પક્ષીનો સ્વર એ સિવાય સહેર તદ્દન શાંત હતું. લોકો મીડી નિદ્રામાં ઘેરાતા હતા અને શિયાળાની ઠંડીથી રાત્રિ વધારે ને વધારે ગાઢ બનતી હતી. કહે નહિ છતાં, કતલ કરી નાખે એવા મીડા મનુષ્યના સ્વભાવ જેવી શિયાળાની ઠંડી, કાતિલ હથિયારની માફક, પોતાનો કાણુ સર્વત્ર ફેલાવી રહી હતી. વૃદ્ધ ડોસો ધુજલો ને શાંત રીતે ડબ્બડબ્બડ ચાલતો સહેરના દરવાજા બહાર થઇ, એક સીધી સડક પર આવી પહોંચ્યો ને ધીમેધીમે પોતાની જૂની કાંચના ટેકાથી આગળ વધ્યો.

સડકની એક બાજુ ઝાડોની લીંડ હતી, ને બીજી બાજુ

શહેરનો આગ હતો. અહીં હંડી વધારે હતી ને રાત્રિ વધારે ‘શીમણી’ બનતી હતી. પવન સોંસરવો નીકળી જતો હતો, ને શુકના તારાનું મીઠું તેજ, બરફ પડે તેમ, પૃથ્વી પર હંડીના કટકા જેવું પડતું હતું. જ્યાં આગનો છેડો હતો ત્યાં છેલ્લામાં છેલ્લી ઢગનું એક રોનકદાર મકાન હતું, ને તેની બંધ બારી તથા બારણામાંથી દીવાનો હિમ્મત બહાર પડતો હતો.

લાવિક મનુષ્ય દાતારનું શિખર જોઇ જોમ શ્રદ્ધાથી આનંદ પામે તેમ વૃદ્ધ ડોસો આ મકાનની લાકડાની કમાન જોઇ આનંદ પામ્યો. કમાન પર એક જરીપુરાણ પાટિયામાં નવા અક્ષર લખ્યા હતા: ‘પોસ્ટ ઓફિસ’.

ડોસો ઓફિસની બહાર પડ્યાગ પર બેઠો. અંદરથી કંઈ ચોક્કસ અવાજ આવતો ન હતો, પણ બેચાર જણ કામમાં હોય તેમ વ્યાવહારિક ‘ધુસધુસ’ થતી હતી.

‘પોલિસ સુપરિન્ટેન્ડન્ટ!’ અંદરથી અવાજ આવ્યો. ડોસો ચમક્યો પણ પાછો શાંત બની બેઠો. શ્રદ્ધા અને સ્નેહ આટલી હંડીમાં એને હિમ્મત આપી રહ્યાં હતાં.

અંદરથી અવાજ પર અવાજ આવવા લાગ્યા. કારકુન અંગ્રેજી કાગળનાં સરનામાં બોલીબોલી પોસ્ટમેન નરફ નાખતો જતો હતો.

કમિશનર, સુપરિન્ટેન્ડન્ટ, દીવાન સાહેબ, લાયબ્રેરિયન, —એમ એક પછી એક અનેક નામ બોલવાનો અભ્યાસી કારકુન ઝપાટાબંધ કાગળો ફેંક્યે જતો હતો.

એવામાં અંદરથી એક મસ્કરીબયો અવાજ આવ્યો: ‘કોચમીન અલી ડોસા!’

વૃદ્ધ ડોસો હતો ત્યાંથી બેઠો થયો: શ્રદ્ધાથી આકાશ સામે

જેયું: આગળ વધ્યો ને બારણા પર હાથ મુક્યો.

‘ઝાકળભાઈ !’

‘કાણુ ?’

‘કાચગીન અલી ડાસાનો કાગળ કીધો ના ? . . . હું આવ્યો છું’ !

જવાબમાં નિબુર મળકભરેલું હાસ્ય આવ્યું.

‘સાહેબ ! આ એક માંડો ડાસો છે. એ હમેશાં પોતાનો કાગળ લેવા પોસ્ટ ઑફિસે ધક્કો ખાય છે.’

કારકુને આ શબ્દો પોસ્ટ માસ્તરને કહ્યા, ત્યાં તો ડાસો પોતાના સ્થાન પર પાછો બેસી ગયો હતો. પાંચ વર્ષ થયાં એ જગ્યાએ બેસવાનો એને અભ્યાસ હતો.

અલી મુળ હોસિયાર સિકારી હતો. પછી ધીમેધીમે એ અભ્યાસમાં એવો કુશળ બન્યો હતો કે હમેશાં જેમ અશીશીને અશીશ લેવું પડે તેમ અલીને સિકાર કરવો પડે. ધુળની સાથે ધુળ જેવા બની જતા કાબરચીતરા તેતર પર અલીની દ્રષ્ટિ પડે કે તરત તેના હાથમાં તેતર આવી જ પડતું હોય ! એની તીક્ષ્ણ દ્રષ્ટિ સસલાની ખેત્રમાં જઈ પહોંચતી. આસપાસના સુકા શુરા પીળા ‘કામઠા’ના કે રાંપડાના ધાસમાં સંતાઈને સ્થિર કાન કરી બેઠેલા ચતુર સસલાના શુરા પીળા રંગને ક્યારેક ખુદ સિકારી કુતરા જુદો ન પાડી શકતાં આગળ વધી જતા ને સસલું બચી જતું; પરંતુ છટાલીના ગરૂડ જેવી અલીની દ્રષ્ટિ બરાબર સસલાના કાન પર ચોંટતી : ને બીજી જ પળે તે રહેતું નહિ. વળી ક્યારેક અલી મચ્છીમારનો મિત્ર પણ બની જતો.

પથુ જ્યારે જીવનસંખ્યા પહોંચતી લાગી ત્યારે આ સિકારી

અચાનક બીજી દિશામાં વળી ગયો. એની એકની એક દીકરી મરિયમ પરણીને સાસરે ગઇ. એના જમાઇને લશ્કરમાં નોકરી હતી તેથી તે પંજાબ તરફ તેની સાથે ગઈ હતી; અને જેને માટે પોતે જીવન નિભાવતો હતો તે મરિયમના છેલ્લાં પાંચ વર્ષ થયાં કાંઇ સમાચાર હતા નહિ. હવે અલીએ જાણ્યું કે સ્નેહ અને વિરહ શું છે. પહેલાં તો એ તેતરનાં બચ્ચાંને આકુળવ્યાકુળ દોડતાં જોઈ હસતો. આ એનો—શિકારીનો આનંદ હતો.

શિકારનો રસ એની નસનસમાં ઉતરી ગયો હતો. પરંતુ જે દિવસે મરિયમ ગઇ ને તેને હંદગીમાં એકલતા લાગી, તે દહાડાથી અલી શિકારે જતાં શિકાર ભુલી સ્થિર દૃષ્ટિથી અનાજનાં ભરચક્ક લીલાં ખેતર તરફ જોઇ રહેતો ! એને હંદગીમાં પહેલી વખત સમજાયું કે કુદરતમાં સ્નેહની સૃષ્ટિ અને વિરહનાં આંસુ છે. પછી તો એક દિવસ અલી એક ખાખરાના ઝાડ નીચે બેસી હૈયાફાટ રોયો. ત્યાર પછી હમેશાં સવારમાં ચાર બળ્લે ઉડીને એ પોસ્ટ ઑફિસે આવતો. એનો કાગળ તો કેઇ દિવસ હોય નહિ; પણ મરિયમનો કાગળ એક દિવસ આવશે એવી ભક્તના જેવી શ્રદ્ધામાં ને આશાભર્યા ઉદ્ધાસમાં તે હમેશાં સૌથી પહેલો પોસ્ટ ઑફિસે આવી બેસતો.

પોસ્ટ ઑફિસ—કદાચ જગતમાં સૌથી રસહીન મકાન —એનું ધર્મક્ષેત્ર—તીર્થસ્થાન બન્યું. એક જ જગ્યાએ ને એક જ ખુણે તે હમેશાં બેસતો. એને એવો જાણ્યો પછી સૌ હસતા. પોસ્ટમેન મરકરી કરતા : ને ક્યારેક મળકમાં એનું નામ લઇ, એને એ જગ્યા પરથી પોસ્ટ ઑફિસના બારણા સુધી, કાગળ ન હોય છતાં, ધક્કો ખવડાવતા. અખૂટ શ્રદ્ધા

ને અનંત ધૈર્ય હોય તેમ એ હમેશાં આવતો ને દરરોજ ઠાલે હાથે પાછો જતો.

અલી બેઠો હતો એટલામાં એક પછી એક પટાવાળાઓ પોતપોતાની ઑફિસોના કાગળો લેવા આવવા લાગ્યા. ધણું કરીને પટાવાળા એ વીસમી સદીમાં અધિકારીઓની સ્ત્રીઓના ખાનગી કારભારી જેવા છે. એટલે આખા શહેરના દરેકેદરેક ઑફિસરનો ખાનગી ઇતિહાસ અત્યારે વાંચતો !

કોઈના માથા પર સાફો તો કોઈના પગમાં ચમચમારી કરે તેવાં જૂટઃ એમ સૌ પોતપોતાનો વિશિષ્ટ ભાવ દર્શાવતા હતા. એટલામાં ખારણું ખુલ્લું. દીવાના અજવાળામાં, સામેની ખુરશી પર તુંબડા જેવું માથું ને હમેશનો દિલગીરીભર્યો ઉદાસીન જેવો ચહેરો લઈ પોસ્ટ માસ્તર બેઠો હતો. કપાળ પર, મોં પર કે આંખમાં ક્યાંય તેજ ન હોય ત્યારે માથુસ ધણુંકરીને ગોઠડસ્મિયનો ‘વિલેજ રકુલમાસ્તર,’ આ સદીનો કારકુન કે પોસ્ટ માસ્તર હોય છે !

અલી પોતાની જગ્યાએથી ખસ્યો નહિ.

‘પોલિસ કમિશ્નર.’ કારકુને જૂમ પાઠી ને એક થન-થનાટ કરતા બુવાને પોલિસ કમિશ્નરના કાગળ લેવા હાથ આગળ ધર્યો.

‘સુપરિન્ટેન્ડન્ટ.’

બીજો એક પટાવાળો આગળ આવ્યો;—અને આમ ને આમ એ સહસ્રનામાવલિ વિખણકતની જેમ કારકુન હમેશાં પઢી જતો.

અંતે સૌ ચાલ્યા ગયા. અલી ઉઠ્યો, ને પોસ્ટ ઑફિસમાં ચમત્કાર હોય તેમ તેને પ્રણામ કરી ચાલ્યો ગયો ! અરે !

સૈકા પહેલાંનો ગામડિયો !

‘ આ માણસ ગાંડો છે ? ’ પોસ્ટ માસ્તરે પૂછ્યું.

‘ હા.—કાણ ? અલી ના ? હા સાહેબ; પાંચ વરસ થયાં ગમે તેવી ઋતુ હોય છતાં કાગળ લેવા આવે છે ! એનો કાગળ ભાગ્યે જ હોય છે ! ’ કારકુને જવાબ આપ્યો.

‘ કાણ નવરૂં એકું છે ? હમેશ તે કાગળ ક્યાંથી હોય ? ’

‘ અરે સાહેબ, પણ એનું મગજ જ ચરકી ગયું છે ! તે પહેલાં બહુ પાપ કરતો. એમાં કાષ્ટક સ્થાનકમાં દોષ કર્યો ! ભાષ, કર્યો ભોગવવાં છે ! ’ પોસ્ટમેને ટેકો આપ્યો.

‘ ગાંડા બહુ વિચિત્ર હોય છે. ’

‘ હા. અમદાવાદમાં મેં એક વખત ગાંડો જોયો હતો, તે આખો દિવસ ધૂળના ઢગલા જ કરતો : બસ બીજું કંઈ નહિ. એક ગાંડાને હમેશાં નદીને કાંઠે જઈ સાંજે એક પથ્થર પર પાણી રેડવાની ટેવ હતી ! ’

‘ અરે ! એક ગાંડાને એવી ટેવ હતી કે આખો દિવસ આગળ ને પાછળ ચાલ્યા જ કરે ! બીજો એક કવિતા ગાયા કરતો ! એક જણ પોતાને ગાલે લપાટો જ માર્યા કરતો, ને પછી કાષ્ટક મારે છે એમ બાણી રાયા કરતો ! ’

આજે પોસ્ટ ઓફિસમાં ગાંડાનું પુરાણ નીકળ્યું હતું. હમેશાં આવું એકાદ પ્રકરણ છોડી એના પર એવાર મિનિટ વાત કરી આરામ લેવાની ટેવ લગભગ બધા જ નોકરવર્ગમાં દારૂની ટેવ જેમ પેસી ગઇ છે. પોસ્ટ માસ્તર છેવટે ઉઠ્યા ને જતાંજતાં કહ્યું :

‘ સાળું, ગાંડાની પણ દુનિયા લાગે છે ! ગાંડા આપણને ગાંડા માનતા હશે;—અને કદાચ ગાંડાની સૃષ્ટિ કવિની સૃષ્ટિ

જેવી હશે !’

છેલ્લો શબ્દ બોલતાં પોસ્ટ માસ્તર હસીને ચાલ્યા ગયા. એક કારકુન વખત મળ્યે જરા ગાંડાંધેલાં જોડી કાઢતો ને એને સૌ ખીજવતા. પોસ્ટ માસ્તરે પણ છેલ્લું વાક્ય એટલા જ માટે હસતાંહસતાં એના તરફ ફરીને કહ્યું હતું. પોસ્ટ ઑફિસ હતી તેવી શાંત બની રહી.

એક વખત અલી બેગ્ગર દિવસ સુધી આવ્યો નહિ. પોસ્ટ ઑફિસમાં અલીનું મન સમગ્ર જાય એવી સહાનુભૂતિ કે વિશ્વાળ દષ્ટિ કેાધનામાં ન હતી. પણ એ કેમ ન આવ્યો, એની કૌતકભુક્તિ સૌને થઇ. પછી અલી આવ્યો. પણ તે દિવસે એ હાંફતો હતો, ને એના ચહેરા પર જીવનસંધ્યાનાં સ્પષ્ટ ચિહ્ન હતાં.

આજે તો અલીએ અધીરા બનીને પોસ્ટ માસ્તરને પૂછ્યું, ‘ માસ્તર સાહેબ, મારી મરિયમનો કામળ છે ?’

પોસ્ટ માસ્તર તે દિવસે ગામ જવાની ઉતાવળમાં હતા, ને તેનું મગજ આ સવાલ ત્રીજી શકે એટલું શાંત ન હતું.

‘ બાઇ, તમે કેવા છો ?’

‘ માઈ નામ અલી !’ અલીનો અસંબદ્ધ જવાબ મળ્યો.

‘ હા; પણ અહીં કાંઈ તમારી મરિયમનું નામ નોંધી રાખ્યું છે ?’

‘ નોંધી રાખોને બાઇ; વખત છે ને કામળ આવે, ને હું ન હોઈ તો તમને ખપ આવે !’ પોણી છંદગી સિકારમાં ગાળી હોય એને શી ખજર કે મરિયમનું નામ એના પિતા સિવાય બીજાને મન બે પેસા જેટલી કિંમતનું છે !

પોસ્ટ માસ્તર તપી ગયા. ‘ ગાંડો છે કે શું ? જુનું નામ !’

કાગળ આવશે તો કેઈ ખાધ નહિ જાય !' પોસ્ટ માસ્તર ઉતાવળમાં ચાલ્યા ગયા, ને અલી ધીમે પગલે બહાર નીકળ્યો. નીકળતાં નીકળતાં એક વખત ફરીને પોસ્ટ ઓફિસ તરફ જોઈ લીધું ! આજે એની આંખમાં અનાથતાનાં આંસુની છાલક હતી; અશ્રુ ન હતી, પણ ધૈર્યનો અંત આવ્યો હતો ! અરે ! હવે મરિયમને કાગળ ક્યાંથી પહોંચે ?

એક કારકુન એની પાછળ આવતો જાયો. અલી તેના તરફ ફર્યો : ' ભાઈ !'

કારકુન ચમક્યો. પણ તે સારો હતો.

' કેમ ? '

' જુઓ; આ મારી પાસે છે. ' એમ કહી પોતાની પાસે એક જુની પતરાની ડાબડી હતી તેમાંથી અલીએ પાંચ ગીની કાઢી. કારકુન બડક્યો.

' બડકો નહિ. તમારે આ ઉપયોગી ચીજ છે. મારે હવે તેનો ઉપયોગ નથી. પણ એક કામ કરશો ? '

' શું ? '

' આ ઉપર શું દેખાય છે ? ' અલીએ શન્ય આકાશ સામે આંગળી ચીંધી.

' આકાશ. '

' ઉપર અક્ષા છે. તેની સાક્ષીમાં તમને આ પૈસા આપું છું. તમારે મારી મરિયમનો કાગળ આવે તો પહોંચાડવો. '

કારકુન આશ્ચર્યમાં સ્થિર ઉભો : ' ક્યાં ? ક્યાં પહોંચાડવો ? '

' મારી કબર ઉપર ! '

' હું ? '

' સાચું કહું છું. આજ હવે છેલ્લો દિવસ છે !—અરે,

હેલ્લો ! મરિયમ ન મળી—કાગળ ન મળ્યો. ’ અલીની આંખમાં
થેન હતું. કારકુન ધીમે ધીમે તેનાથી છુટો પડી ચાલ્યો ગયો.
તેનાં ખીસામાં ત્રણ તોડા સોનું પડ્યું હતું !

○

○

પછી અલી કોઈ દિવસ દેખાયો નહિ. અને તેની ખબર
કાઢવાની ચિંતા તો કાઢતે હતી જ નહિ. એક દિવસ પોસ્ટ
માસ્તર જરાક અકસોસમાં હતા. એમની દીકરી દૂરદેશાવર
માંદી હતી, ને તેના સમાચારની રાહ જોતા એ શોકમાં ખેડા હતા.

ટપાલ આવી ને કાગળોનો થોકડો પડ્યો. રૂમ ઉપરથી
પોતાનું કવર છે એમ ધારી પોસ્ટ માસ્તરે ઝપાટાખંધ એક
કવર ઉચકી લીધું. પણ એના પર સરનામું હતું : ‘ કોચમીન
અલી ડોસા ! ’

વીજળીનો આંચકો આવ્યો હતો તેમ એમણે તે નીચે નાખી
દીધું ! દિલગીરી અને ચિંતાની થોડી ક્ષણમાં એમનો અધિ-
કારીનો કડક સ્વભાવ જતો રહી માનવસ્વભાવ બહાર આવ્યો
હતો. એમને એકદમ સાંભર્યું કે આ પેલા જ ડોસાનું કવર;—
અને કદાચ એની દીકરી મરિયમનું.

‘ લક્ષ્મીદાસ ! ’ એમણે એકદમ ખૂમ પાડી.

લક્ષ્મીદાસ તે જ માણસ કે જેને અલીએ હેલ્લો પડીએ
પેસા આપ્યા હતા.

‘ કેમ સાહેબ ? ’

‘ આ તમારા કોચમીન અલી ડોસા ! ... આજ હવે ક્યાં
છે એ ? ’

‘ તપાસ કરશું. ’

તે દિવસ પોસ્ટ માસ્તરના સમાચાર ન આપ્યા. આખી

રાત્રિ શંકામાં વીતાવી, બીજે દીવસે સવારે ત્રણ વાગ્યામાં તે આંકિસમાં બેઠા હતા. ચાર વાગે ને અલી ડોસા આવે કે હું પોતે જ તેને ક્વર આપું, એવી આજ એમની ધરજા હતી.

વૃદ્ધ ડોસાની રિથિતિ પોસ્ટ માસ્તર હવે સમજી ગયા. આજ આખી રાત તેમણે સવારે આવનાર કાગળના ધ્યાનમાં ગાળી હતી. પાંચ પાંચ વર્ષ સુધી આવી અખંડ રાત્રિઓ ગાળનાર તરફ એમનું હૃદય આજે પહેલવહેલું લાગણીથી ઉઞ્જળી રહ્યું હતું. બરાબર પાંચ વાગ્યે બારણા પર ટકોરો પડ્યો. પોસ્ટમેન હજી આવ્યા ન હતા; પણ આ ટકોરો અલીનો હતો એમ લાગ્યું. પોસ્ટ માસ્તર ઉઠ્યા. પિતાનું હૃદય પિતાના હૃદયને પિછાને તેમ આજે તે દોડ્યા: બારણું ખોલ્યું.

‘આવો અલીબાઈ! આ તમારો કાગળ’ બારણામાં એક વૃદ્ધ દીન ડોસો લાકડીના ટેકાથી નમી ગયેલો ઉભો હતો. છેલ્લાં આંસુની ધાર હજી એના ગાંઠ પર તાજી હતી, ને ચહેરાની કરચલીમાં કરડાઇના રંગ પર બલમનસાઈની પીછી ફરેલી હતી.

તેણે પોસ્ટ માસ્તર સામે જોયું ને પોસ્ટ માસ્તર જરાક લડક્યા. ડોસીની આંખમાં મનુષ્યનું તેજ ન હતું!

‘કોણુ સાહેબ? અલી ડોસા...’ લક્ષ્મીદાસ એક બાજુ તરફથી સરીને બારણા પાસે આવ્યો.

પોસ્ટ માસ્તરે તે તરફ લક્ષ ન આપનાં બારણા તરફ જ જોયા કર્યું. પણ ત્યાં કોઈ ન લાગ્યું. પોસ્ટ માસ્તરની આંખ ફાટી ગઈ! બારણામાં કોઈ જ હતું નહિ એ શું? તે લક્ષ્મીદાસ તરફ ફર્યો.

‘હા, અલી ડાસા ! કોણ ? તમે છો ના ?’

‘જી, અલી ડાસા મરી ગએલ છે ! પણ એનો કાગળ લાવે મારી પાસે !’

‘હે ! કે દિ ? સાચું—લક્ષ્મીદાસ ?’

‘જી હા, એને તો ત્રણેક મહિના થઇ ગયા !’ સામેથી એક પોસ્ટમેન આવતો હતો તેણે બીજા અરધો જવાબ વાળ્યો.

પોસ્ટ માસ્તર દિડમૂઠ બની ગયા. હજી મરિયમનો કાગળ બારણામાં પડ્યો હતો ! અલીની મૂર્તિ એમની નજર સમક્ષ તરી રહી. લક્ષ્મીદાસે, અલી છેલ્લી વખત કેમ મળ્યો હતો તે પણ કહ્યું. પોસ્ટ માસ્તરના કાનમાં પેલો ટકોરો ને નજર સમક્ષ અલીની મૂર્તિ બંને ખડાં થયાં ! એમનું મન બ્રમમાં પડ્યું : એ અલીને જોયો, કે એ માત્ર શંકા હતી, કે એ લક્ષ્મીદાસ હતો ?

○

○

પાછી રોજનીશી આલી : ‘પોલિસ કમિશનર ! સુપરિટેન્ડન્ટ ! લાયબ્રેરીઅન’—કારકુન અપાટાબંધ કાગળ ફેંક્યે જતો હતો.

પણ દરેક કાગળમાં ધડકતું હૃદય હોય તેમ પોસ્ટ માસ્તર આજે એકી નજરે એ તરફ જોઇ રહ્યા છે ! કબર એટલે એક આનો ને પોસ્ટ કાર્ડ એટલે બે પૈસા એ દષ્ટિ આલી મધ છે. ટૂંક આફ્રિકાથી, કોઈ વિધવાના એકના એક છોકરાનો કાગળ એટલે શું ? પોસ્ટ માસ્તર વધારે ને વધારે ઉડા ઉતરે છે.

મનુષ્ય પોતાની દષ્ટિ ઊાડી બીજાની દષ્ટિથી જુએ તો અરધું જમત જ્ઞાંત થઇ જાય.

○

○

તે સાંજે લક્ષ્મીદાસ ને પોસ્ટ માસ્તર બીંને પગલે અલીની કબર તરફ જતા હતા. મરિયમનો કાગળ સાથે જ હતો. કબર

પર કાગળ મુકી પોસ્ટ માસ્તર ને લક્ષ્મીદાસ પાછા વળ્યા.

‘લક્ષ્મીદાસ ! આજે સવારે તમે જ સૌથી વહેલા આવ્યા ક્યાં?’

‘હા.’

‘અને તમે કીધું અલી ડોસા...’

‘હા.’

‘પણ—ત્યારે...ત્યારે સમજાયું નહિ કે...’

‘શું ?’

‘હા, દીક...કાંઈ નહિ.’ પોસ્ટ માસ્તરે ઉતાવળે વાત વાળી લીધી. પોસ્ટ ઓફિસનું આંગણું આવતાં પોસ્ટ માસ્તર લક્ષ્મીદાસથી જુદા પડી વિચાર કરતા અંદર ચાલ્યા ગયા. એમનું પિતા તરીકેનું હૃદય અલીને ન સમજવા માટે ડંખતું હતું, ને આજે હજી પોતાની દીકરીના સમાચાર ન હતા માટે પાછા સમાચારની ચિંતામાં તે રાત્રિ ગાળવાના હતા. આશ્ચર્ય, શંકા ને પશ્ચાત્તાપના ત્રિવિધ તાપથી તપતા એ પોતાના દીવાન-ખંડમાં બેઠા, ને પાસે કોલસાની સગડીમાંથી મધુર તાપ આવવા લાગ્યો.

ભેયાદાદા

રંગપુરના નાના સ્ટેશન પર ત્રણ માણસો અધિકારીના જેવી તોછડી ઢાળથી ઉભા હતા. દ્વરથી આવેલા મામડિયાઓ, પરમામના ઉતારો અને પ્રથમ જ ગાડીમાં મુસાફરી કરવા આવેલી કેટલીક સ્ત્રીઓ, સૌમાં તરી નીકળે એવા આ ત્રણ વૃદ્ધો તરફ વારંવાર જોઈને કેંક છાની વાતો કરી બેતાં હતાં.

‘પણ એ જગ્યાએ સાંધાવાળો કાણ છે ?’ પોતાની સાહેબસાધ ટોપી હાથમાં ફેરવતાં ફેરવતાં એક જુવાને પ્રશ્ન કર્યો. એની પ્રશ્ન કરવાની ઢાળથી એમ લાગતું હતું કે તે સૌમાં રહેલો હતો.

લાંબા સુકાધ ગએલા મોંવાળા એક પ્રૌઢ માણસે વિનયથી જવાબ આપ્યો:

‘સાહેબ ! ત્યાં પચીસ વર્ષથી એક જ માણસ રહે છે.’

‘પચીસ વર્ષ !’

ત્રીજો માણસ, જે ન કારકુન કે ન અધિકારી જેવો—
અચેની સ્થિતિનો લાગતો હતો તેણે મોં મથકાવી હા પાડી.

‘અને એ માણસ પાસેથી તમે નિયમિત કામની આજ્ઞા
પામે છો ?’ જુવાન અધિકારીએ પોતાની નેતરની સોટી
જમીન સાથે ભરાવીને વાંકી વાળતાંવાળતાં કહ્યું.

બંનેમાંથી કેઈએ જવાગ આપ્યો નહિ. અંતે પેસો કારકુન જેવો બોલ્યો, ‘સાહેબ ! વૃદ્ધ માણસ છે. આજ પચીસ વર્ષે ક્યાં જમ ? આપણે જ નભાવ્યે છુટકો.’

જીવાન અધિકારીના હોઠ સખ્તાઈમાં જરા દબાયા. સોડીથી એક કાંકરો આધે ઉડાડી તે બોલ્યો, ‘આપણે માણસ સાથે કામ નથી, કામ સાથે કામ છે. ક્યાં જમ એ જેવાનું એને રહ્યું; કેવું કામ કરે છે એટલું જ આપણે જેવાનું છે.’

કારકુનનો લાંબો અને નિસ્તેજ ચહેરો જરા વધારે નિસ્તેજ બન્યો. એનું હૃદય કંઈ નિખાલસ હતું. પંદર વર્ષનો હતો ત્યારથી તે કારકુન રહ્યો હતો. તેણે કાળાંધાળાં કરીને તો નહિ, પણ અનેક અધિકારીઓની નીચે અનેક સ્વભાવ રાખીને શિરસ્તેદારી મેળવી હતી. એટલે એનામાં પોતાનું તેજ કે પ્રભાવ તો ન હતાં, છતાં સારો સ્વભાવ હોવાથી સાઈ કરવા તરફ વલણ રહેતું. સાહેબના હોઠની સખ્તાઈ જેઈએ વધારે નરમાશથી બોલ્યો: ‘લેયો બીનાથ ત્યાં પચીસ વર્ષથી નોકરી કરે છે.’

‘એની ઉંમર કેટલી છે ?’

‘હશે...આશરે સત્તાવન-અઠ્ઠાવન.’

‘ત્યારે એ કામને માટે નાલાયક છે !’ સાહેબે ફેંસલો આપ્યો. સાહેબના મગજમાં અત્યારે અધિકારનું તોફાન ધવાયું છે એ ચતુર શિરસ્તેદાર સમજી ગયો અને તેથી બીજી વખત સમજાવશે, એમ વિચારી શાંત રહ્યો.

એવું બન્યું હતું કે રંગપુરના સ્ટેશનથી આશરે બેએક માઇલ દૂર રેલવેની સડક જાહેર સડકને કાપીને જતી હતી એટલા માટે એ ક્રોસિંગ આગળ રેલવે સત્તાવાળાઓએ એક ઓરડી બાંધી ત્યાં એક માણસ રાખ્યો હતો. બીનાથ લેયો,

આજે પચીસ વર્ષ થયાં, એના એ જડ જખરદસ્ત લાકડાને, ગાડી આવવાને વખતે આડું ઠસાવતો ને ગાડી જમ્ય એટલે ઉંચું કરતો. પણ થોડા વખત પહેલાં એની સરતચુકથી એક અકસ્માત થતો રહી ગયો હતો. રંગપુરના સ્ટેશન પર ટ્રાફિક સુપરિન્ટેન્ડન્ટ, ટ્રાફિક ઇન્સ્પેક્ટર અને શિરસ્તેદાર આજે એ જ વાત કરી રહ્યા હતા.

એટલામાં સ્ટેશન પર ગાડી આવી ને સાહેબ પોતાના ડબ્બામાં ગોઠવાઈને બેઠા. બેસતાંબેસતાં પણ એના તુંદમિજાજી સ્વભાવને આનંદ આવતો હોય એમ વારંવાર કારકુન સાથે એની એ વાત કરતા હતા: 'એ જગ્યાએ કાંઈ અનુભવી અથવા છેવટ ચપળ માણસ નીમવો પડશે.'

તેના છેલ્લા શબ્દો ગાડીની સીટીમાં ફુપી ગયા. બંને નીચલા અધિકારીઓએ સલામ કરી ને ગાડી રવાના થઈ ગઈ.

શિરસ્તેદાર વિનાયકરાવ હમેશાં ગામની એ સડકે બેઠાથા માઈલ દૂરવા જતો. એની રૂપાના હાથાવાળી લાકડી, જુનો જળવી રાખેલો રેશમી દુપટ્ટો, દક્ષિણી પાખડી ને અંપલ આરસ્તા પર છેલાં દસ વર્ષ થયાં નિયમિત મુસાફરી કરતાં. બદીનાથની ઝોરડીએ જઈ તે બે ધડી બેસે ને રાવસાહેબને આવેલા જોઈ લેયો પણ પોતાની નાનીશી વાડીમાંથી બહાર નીકળી ઠંડું પાણી ભરી પાસે મુકે. પછી બંને પરદેશીઓ સુખદુઃખની વાતો કરે ને એમ હમેશાં સાંજ વીતી જાય.

આજે પણ સાંજે વિનાયકરાવનાં મેંદ પગલાં એ તરફ વળતાં હતાં. ધીમે ધીમે એ લાં પહોંચ્યો ને લેવાને ન જોઈ, કંઈક આરામ પામી, પોતાના હમેશના ઝોટલા પર બેઠો. ઊંડો વિચાર કરતો તે લેવાની મુંઝવે કૃતિ જોઈ રહ્યો હતો. લેવાએ

પોતાની ઓરડીની પાછળ વાડા જેવું કરી એમાં ગલ, ગલગોટા, કરેણ, કેળ ને પોપૈયાં વાવ્યાં હતાં. એક કારેલીનો ને એક વાલોળનો એમ બે માંડવા પણ બનાવ્યા હતા. ઓરડીના બારણા પાસે થોડાક મરચીના રોપ, અજમેા, કોથમીર ને તુલસીના ક્યારા હતા, અને આગળના લાગમાં બેચાર નાન નાનાં ઝાડવાં પર ધુલવેલની જુદીજુદી જાત ચડાવી માંડવા જેવું કરી લીધું હતું. એની ચારે તરફ થોડાક વાંસ ખોસી ખપાટો બાંધી લઈ જોત બનાવી હતી. ને નીચે જમીન પર ઘોળા ધુલ જેવી સ્વચ્છ ગાર કરી હતી. ભૈયાની એક બકરી આમ બંધાતી હતી. વિનાયકરાવ ભયાનું ઘર અને તેનું કલાવિધાન જોધ રહ્યો.

એટલામાં ભૈયાના ધરમાંથી એક બારતેર વર્ષની છોકરી બહાર નીકળી. વિનાયકરાવને જોધ એ એકદમ પાછી અંદર ગઇ ને ભૈયાને કહ્યું. ભૈયાદાદા! બહાર તો કોઈક બેઠું છે.

‘કોણ છે?’ કહી ભૈયો બહાર આવ્યો.

આજે આઠેક દિવસ થયાં તે જરાક અસ્વસ્થ હતો તેમજ વિનાયકરાવ પણ એકાદ અઠવાડિયું થયાં આ તરફ આવ્યા ન હતા, એટલે વિનાયકરાવ હશે એ ડોસાને યાદ રહ્યું નહિ. બહાર આવનાં જ તેણે વિનાયકરાવને જોયા.

‘ઓહો! પાની છોકરી! આ તો આપણા રાવસાહેબ છે. ઠંડા પાણી લાવો, ચલો.’ અને ભૈયો પોતાની હમેશની ઢગથી વિનાયકરાવ પાસે જઇ બેઠો. ગિલાડીનાં બે ત્રણ બચ્ચાં એના વૃદ્ધ શરીરને ધસાઇ ધસાઇને ફરવા લાગ્યાં.

વિનાયકરાવનું જિગર ચીરાઇ રહ્યું હતું. ભૈયાને આ જગ્યા પર કેટલો ખ્યાર છે એનો ખરો ખ્યાલ આજે જ તેને આવ્યો. આસપાસ ચોરની વાડ હોય, બાવળનું ઝાડ હોય કે બોરડીનો

હોય, પણ દરેક દરેક ઝાડને એ કલાવિધાનમાં પોતાનો ભાગ આપતું કરી લેયાએ બે ઘડી ઠરી જવાનું મન થાય. એવું સુંદર નાનીશી વાડી બનાવી હતી.

પણ આજે તો તેણે એક નવું દ્રશ્ય જોયું. લેયાએ વળી, વાડીવાળાની છોકરીને પુત્રી જેવા લાડથી બોલાવી. રાવને આ દ્રશ્ય નવીન લાગ્યું, કારણકે પાનીને આજે જ તેણે જોયું હતી.

‘આ છોકરી કેની લેયાદાદા ? આજે વિનાયકરાવ ‘લેયા’ એમ ન કહી શકેયો.

‘આ વાડીવાળાની છે. બિચારી આઠ દિવસ થયાં બકરી દોહી દે છે. ધીર એનું કદમાણ્ય કરે !’

પાની ઠંડા પાણીનો ચળકતો કોટો લાવી હતી. નાની આઠ દસ વર્ષની છોકરીની આંખમાં કાજળ એવું સુરેખ આવી રહ્યું હતું કે વિનાયકરાવની દૃષ્ટિ ત્યાં ચોંટી ગઈ.

‘લેયાદાદા ! હવે હું જાઉં છું હો !’

‘ટીલાળીને દોહી ?’

ટીલાળી લેયાની બકરીનું નામ હતું. બોળા વૃદ્ધલેયાએ ટીલું જોઇને તેનું નામ ટીલાળી પાડ્યું હતું. એવાં નામ માણસનાં પડતાં હોય તો માણસ પણ કરતાં સારો લાગે ! તેમજ ‘શબ્દો યથાર્થોક્તરઃ’ થાય.

‘હા લેયાદાદા.’

‘ઠીક જ. કાલે વહેલી આવજો હો !’

પાની માલી ગઈ. પણ ચોડીવાર ન ચર્મ ત્યાં પાછી ફરીઃ ‘લેયાદાદા ! આર દિવસ પછી ટીલાળી છે; તમારે લાપશી ભરડાવવી નથી !’

૫૬ લેયો આનંદ પામ્યો, તે મીઠું હસી પડ્યો: 'મારે વળી કાપણી શી ?'

'એમ કે હોય લેયાદાદા ? સૌ જમશે જુઠશે ને તમે કાંધ નહિ કરો ?'

વિનાયકરાવે નિઃશ્વાસ મુક્યો.

'ઠીક લે, થોડાક ધઉ લેતી જા. પણ ખડુ જડા ભરડતી નહિ હો !'

'ના દાદા ! હું તો હવે ઝીણા ભરડું છું.'

પાની ગઈ. કણજીની એ નાની છોકરી લેયાને આટલી મમતાથી ચાહી રહી હતી તે વિનાયકરાવે આજે જ જાણ્યું. એણે ધીમેથી કહ્યું, 'લેયાદાદા ! આ નોકરી તમે છોડી દો. હવે અવરથા થઇ કહેવાય.

'હવે મારે કેટલાંક વર્ષ કાટવાં છે ?' લેયાએ જવાબ વાળ્યો; 'ખડુખડુ તો પાંચ.'

'એટલે જ કહું છું કે હવે ભજન કરો !'

'આજ આટલી અવરથાએ કેને આસરે જાઉં ? છોકરો પ્લેગમાં ગયો; છોકરાની વધુ ભાગી ગઈ. હવે એકનું એક પેટ છે તે ભગવાન દેહ હાંકે ત્યાં સુધી કામ કરવું ને ખાવું' બીનાથે જવાબ વાળ્યો. વિનાયકરાવનું અંતઃકરણ લેયાના જવાબથી વધારે ને વધારે નરમ બનતું હતું.

તે જવા ઉઠ્યો ત્યારે એને ચોક્કસ લાગ્યું. કે લેયાને એની વાડી પર મા કરતાં ચે વધારે પ્રેમ હતો.

બીજે દિવસે ટ્રાફિક સુપરિન્ટેન્ડન્ટ બરાબર નિયમસર ક્રોક્સમાં હાજર થયા હતા ને સામે પોતાનું ક્ષિર ઝુકાવીને વિનાયકરાવ ઉભો હતો.

‘કેમ રાવ ! તમે પેલા લેલા બદીનાથની જગ્યાએ કેને ફરવો છો ? મેં જોયું કે એ ડાસો બધા વખત ઝાડવાં નીંદવામાં જ ગાળે છે !’ સાહેબે પોતાની અવલોકનશક્તિથી અભયબી પમાડવાની શરૂઆત કરી ને વાવના જેવી તીણી આંખથી તે વિનાયકરાવ તરફ જોઈ રહ્યા.

રાવના મનમાં બાંજમડ ચાલતી હતી. એક વખત તેના ખીસામાંથી રાજનામાનો કાગળ થોડો બહાર પથ્થુ દેખાયો; પથ્થુ તરત જ એના હાથપમ ધ્રુજવા લાગ્યા ને તેણે સાહેબ તરફ ઝુકીને સલામ ભરી.

‘વિનાયકરાવ !’ ખિલાડી ઉદરને રમાડે તેમ સાહેબે રમત શરૂ કરી; ‘તમે શું ઠરાવ્યું ?’

વિનાયકરાવે વિચાર કર્યો ને અરધો જુસ્સામાં ને અરધો યુસ્સામાં તે બોલ્યો, ‘એ નહિ અને !’

સાહેબે હાઠ કરડ્યા. ‘હે !’

હમેશની સુલામી-નિર્ભયતા પોતાનું બળ જમાવવા લાગી. રાવના હોશકેશ છૂટી ગયા. પોતે ઉતાવળથી બુદ્ધ કરી તે એ સમજી ગયો. ફેરવી તોળવાની કળામાં તે પાવરધો હોવાથી તરત બોલ્યો, ‘સાહેબ ! એ તો હું બીજા જ વિચારમાં હતો. લેલા બદીનાથની જગ્યાએ કાળુને ગોઠવવો ઠીક પડશે !’

‘હા; અને લેલાને ચોવીશ કલાકની નોટીશ આપી દો !’

‘બહુ સાઈ !’ શિરસ્તેદાર નમીને સલામ ભરી બહાર ચાલ્યો ગયો.

તો પથ્થુ વિનાયકરાવે વૃદ્ધ લેલાને કેંક મદદ કરી. બીજે દિવસે લેલાને સાહેબની હજુરમાં લાવવા માટે તેણે એક ટપ્પો મોકલ્યો. ડાસો હાજર થયો. સાહેબ પોતાના ઓરડામાં અધિ-

કારીના રૂઆળથી એકલા જ અક્કડ બેઠા હતા. હૈયાને જોતાં જ તે બોલ્યા, ‘તુમ્હારા નામ હૈયા બદ્રીનાથ ?’

‘હાં સાબ !’

‘તુમ ખડે છુટ્ટે હો ગયે. સરકારકી ખુબ નોકરી કીધી. અબ તો આરામ લીજીએ !’

‘હાં સાબ. ધોળાં નોકરીમાં જ આવ્યાં.’

‘અચ્છા.’

હૈયો તો એવી આશામાં હતા કે સાહેબ લાંબી નોકરી માટે કાંઈક ધનામ આપવાની જોઈવણુ કરતા હશે. એટલામાં સાહેબે કાગળમાંથી મોં ઉચું કરી તેના તરફ ફરી સમાચાર સંભળાવી દીધા. ‘અચ્છા; તુમ વિનાયકરાવકુ મિલો. તુમ્હારા હિસાબ કરને કે લીયે હુકમ દીયા ગયા હે ! અબ તુમ આરામ લીજીએ !’

વજ્રપાત થયો હોય તેમ લંચો મૂદ જોવા સાહેબ સામે ઉભો રહ્યો. પોતાની હઠમાં અકસ્માત થતાં બચી ગએલો તે વાત તેને યાદ આવી. સાહેબ એટલા માટે પોતાને બરતરફ કરે છે એ છેવટે સમજાયું. તે ગળગળો બની ગયો. ‘સાહેબ ! આજ હવે...

સાહેબ બદ્રીનાથ તરફ જોઈ રહ્યો. બદ્રીનાથ એક ડમહું આગળ વધ્યો, ‘સાહેબ ! હવે ધરડેઘડપણુ શા માટે બવ બગાડો છો ? આજ હવે મને કેણુ સંધરે ?’

‘ડાસા દીકરો છે ને ?’

‘હાં ના, પ્લેગ...’ બદ્રીનાથ વધારે બોલી શક્યો. નહિ, ‘મારું ઝુપડું ને ઝાડવાં એ જ છોકરાં છે. હવે બેચાર છેલ્લાં વર્ષ ત્યાં ગાળવા દો !’

‘ એ ફ્રેલિક સેન્ટિમેન્ટલિસ્ટ ! (મૂર્ખ રાતલ !) ’ સાહેબે ડાસાના શબ્દોને માનસશાસ્ત્રમાં જોખી જોયા !

‘ ઠીક ઠીક, એ વિષે વિચાર કરશું; જોશું, હમણાં જાઓ. ’

‘ પણ લૈયો બ્રીનાથ તો વિનાયકરાવને મળ્યા વિના જ ધીમે પગલે પોતાને ઝુંપડે ગયો. જે જમીન સાથે પચીસ વર્ષ બાળકની જેમ તે રમ્યો હતો તે જમીનને હવે થોડા દિવસ માટે છોડતાં એનું વૃદ્ધ હૃદય ધ્રુજતું હતું.

બીજે દિવસે વિનાયકરાવ ફરવા ગયો. બ્રીનાથની નોકરીનો એ છેલ્લો દિવસ હતો. લૈયો ઓટલા પર જ વિનાયકરાવની રાહ જોતો હતો.

‘ કાં ? કહી દોષલ કા ? ’ એણે વિનાયકરાવને આવૃ-
રતાથી પૂછ્યું.

‘ નાહિ, તુમાશ્વ જવે લાગેલ. ફુસરા મનુષ્યાંચી નેમણુક
જાલી. ’

બ્રીનાથ મળગજો મધ ગયો, પણ હિંમતમાં આવીને
જોત્યો, ‘ કાલે સંવારે ? ’

‘ હા. ’

અને વિનાયકરાવ તરત જ લેખાના પગમાં પડ્યો !

‘ અરે, અરે ! રાવસાહેબ ! આ શું ? ’

‘ લેખાદાદા ! અહીંથી પરજાયાં કાલે મારે ઘેર આવજો.
મને તમારા છોકરા જેવો માની ત્યાં રહેજો. ’

‘ અરે રાવસાહેબ ! ’ લૈયો ફિક્કું હસ્યો, ‘ એ તમારી
ઉદારતા છે; પણ કું તો આટલામાં જ આં જમીન પાસે રહીશ. ’

વિનાયકરાવે ધાર્યું કે બીજે દિવસે લેખાદાદાને જરાબર
સમજાવીશું. બંને ઉભા ત્યારે લૈયો આંખમાં આંશુ સહિત

વિનાયકરાવને બેટી પડ્યો. બીલાડીનાં બે ત્રણ બચ્ચાં તો એના વૃદ્ધ શરીર પાસે અટવાતાં જ હતાં.

‘રાવસાહેબ ! આ તમને સોંપું છું હોં’ વૃદ્ધ એટલું જ બોલી શક્યો ને બંને છુટા પડ્યા.

બીજે દિવસે સવારમાં દિવસ ન જીએ ત્યાં તો વિનાયકરાવ આવ્યો હતો. પાની પણ બકરી દોહી લેવા હાજર થઇ હતી. વિનાયકરાવ ઓટલાપર બેઠો, કારણકે ભેયો હજી બહાર આવ્યો ન હતો. અંતે થાકીને પાનીએ બારણું ખખડાવ્યું. પણ બારણું તો ખુલ્લું જ હતું.

‘લેયાદાદા ! એ લેયાદાદા !’ કણબીની છોકરીનો માયાળુ સ્વર એકાંત સીમમાં સ્પષ્ટ અસર કરતો. રણકી રહ્યો.

‘લેયાદાદા ! ચાલો ચાલો, ટીલડી દોઉં છું.’

પણ લેયાદાદાએ જવાબ આપ્યો નહિ.

પાની વધારે મોટે સાદે બોલી, ‘અને આ તમારી દીવાળીની લાપસો દાદા !’

હવે વિનાયકરાવ ઉઠીને ત્યાં આવ્યો. ઝુંપડામાં અડગ ને અડગ વૃદ્ધ લેયાદાદા ઓઢીને નીરાંતે ઉંઘતા હતા. એના શરીરને ધસીને બીલાડીનાં બચ્ચાં બેલી રહ્યાં હતાં ને બકરીનાં બચ્ચાં છેક એની પથારી પાસે બેસી કરુણ સ્વરથી બેં બેં કરતાં હતાં. . . .

વિનાયકરાવની આંખમાં આંસુ આવ્યાં ને તે અંદર ગયો.

પાની દાદાના શરીરને દલાવી હસતી હતી. અબધડી લેયાદાદા ‘ઉભી રહેજો પકડું’ કહેતા ઉઠશે એવા વિનોદની આશાથી છોકરી આનંદમાં હસતી હતી. વિનાયકે પાસે જઈ શરીર દલાવ્યું ને મોટેથી ખૂબ પાઠી, ‘લેયાદાદા !’

ઝુંપડીમાંથી કોઇ ન કાઢે માટે ભયાદાદા અડગ સુતા રહ્યા.
 વિનાયકરાવનો સાદ ફાટી ગયો ને તેની આંખમાંથી આંસુ
 ખરવા લાગ્યાં. તે પાની તરફ ફરીને બોલ્યો.

‘ પાની ! બેટા ! ભયાદાદા બોલશે નહિ. ’

અને માની શકાય કે ન માની શકાય, પણ એ નાની
 છોકરીએ ભયાદાદાના શરીર પાસે જે રુદન કર્યું છે તે હજી
 બ્યારે સાંભરે છે ત્યારે મારા જીવનમાં વીજળીના આંચકા જેવા
 આંચકા વાગે છે. અનંત સમય ને અગાધ આકાશબેદી એ સ્વર
 ફરી ફરી અથડાયા કરશે.

*

○

*

ભયાદાદાની વાડીમાં હવે ક્યારેય એવી સ્વચ્છતા રહેતી
 નથી. હોલા બેસતા, ચઢતીઓ બોલતી ને કોયલ વાડ ને
 વેલ્લાની અંદર ચાલી જતી એવી સૃષ્ટિ હવે ત્યાં નથી...
 વીસમી સદી કાવ્યમય જીવનને-શું કરે ? સંસ્થા
 વ્યક્તિના ખાનગી બાબ જીવનને શું કરે ? મંત્રવાદ નિયમિત
 જડત્વને બદલે રસમય ચૈતન્યને શું કરે ? આ મંત્રવાદમાં એક
 વખત જગત પણ મંત્ર જેવું જ બની રહેશે.

હૃદયદર્શન

પન્નાલાલ દિવાન એક પુરશીમાં બેઠાબેઠા સીગારના ધુમાડા કાઢતા હતા ને ધડીધડીમાં દાદરા તરફ દષ્ટિ ફેરવતા હતા. વૃદ્ધ છતાં જુવાન જેવા જણાતા બહુ શરીરમાં પણ સમય પોતાના પ્રહાર લગાવી ચુક્યો હતો; ને તેથી દિવાનજીની ચક્રાર આંખમાં વૃદ્ધાવસ્થાની શિથિલતા આવી ગઇ હતી. ચહેરા પર એકબે કરચલીથી તેની સપ્તાષ્ટમાં નરમાશની છાપ આવી હતી. દિવાનજી સીગાર પુરી કરી, છેલ્લી ટુંક લઇ સીગારનો કકડો બારી બહાર ફેંકવા છૂટ્યા. તેટલામાં જ દાદરા પર ડાઇકના આવવાનો અવાજ થયો.

નૂપુરના ઝંકાર પાછળ તરત જ રૂપાની ઘંટડી જેવો મધુર સ્વરૂપ આપ્યો, 'મામા ! તમે બોલાવો છે ?'

'હા હા, બેટા લક્ષ્મી ! આવ.''

પંદરસત્તર વર્ષની ઠસાદાર યુવતીએ ઓરડામાં પ્રવેશ કર્યો. તેના ચહેરામાં લક્ષ્મી જેટલી જ ચંચળતા હતી: ને વિલાસપ્રિય સ્વભાવની નિશાની તરીકે, તેની મસ્તીખેર આંખમાં જરાક વધારેપડતું પાણી હતું.

દિવાનજી પુરશી પર બેઠા, ને સામેના કોચ પર તે બેઠી.

'લક્ષ્મી ! તને એક વાત કરવી છે. તું શિક્ષિત છે એટલે જીવનની ઝંબીરતા સમજી શકે છે. તે હવે શા વિચાર કર્યો છે ?'

‘ શાનો મામા ? ’

‘ સાંભળ; લલિતમોહન ઉપર તાઈ ધ્યાન ચોંટે છે ? ’

લક્ષ્મી સરમાધને નીચું જોઈ ગઈ; અંચુઠાથી ભોંચ ખોતરવા ઘાગી; તેના ચહેરા પર આછી સુરખી ફરી વળી.

‘ જો ખેટા ! સરમાવાનો વખત નથી. સાંભળા લે. તાઈ ચિત્ત કનૈયાલાલમાં ચોંટયું છે; પણ કનૈયાલાલ મૂર્ખ ને હડાલ છે. તેને મેં દૂરનો સંબંધી બણી ખાનગી કારભારી રાખ્યો છે એટલું જ; બાકી તેનામાં વિદ્વાસી સ્વભાવ સિવાય બીજો ગુણ નથી. ’

લક્ષ્મી સાંભળી રહી. દિવાનજી આગળ વખા. ‘ જો; બની શકે તો લલિતમોહન તરફ મન વાળજો. એ મારો ભત્રીજો છે. બસ હવે જ. આજથી પંદરમે દિવસે જવાબ આપીશ ના ? ’

લક્ષ્મીએ ક્યું જોયું. તે સરમને હઠાવીને બોલી, ‘ ને લલિતમોહન પર ચિત્ત ન ચોંટે તો ? ’

‘ તો તને વિલમાં પચાસ હજાર આપવાના લખ્યા છે તે રહ છે. ’ દિવાનજીએ જરા કડક જવાબ વાળ્યો.

લક્ષ્મી કાંઈ પણ બોલ્યા વિના ઘેર ગઈ. ત્યાં કનૈયો તેની રાહ જોતો હતો. ઉવટની ફૂંચનની બાબરી, મોહક ચહેરા ને ખુસનુમા સ્વભાવ. આંખે જીતવાની ધણી કળા કનૈયામાં હતી, તે જરાક નીચો નમી, લળીલળાને સલામ કરી બોલ્યો:

‘ પધારો ! પધારો ! આપને ક્યાંથી ધ્યાન હોય કે આ કનૈયો રાહ જુએ છે ! ’

ધણા દિવસના પરિચયથી કનૈયાલાલ આટલી છુટ લેતો. વળી શેઠ પનાલાલનો તે ખાનગી કારભારી હોવાથી, ને લક્ષ્મી શેઠની આશિષા જેવી હોવાથી, આટલી છુટમાં લક્ષ્મી ભાગ્યે જ વાંધો ઉઠાવતી. તેનું મન આવાઆવા રમુજભણી પ્રસંગમાંથી કનૈયા

પર ઠંથું હતું. આ નાટક આટલી સ્થિતિએ પહોંચ્યું ત્યાં રંગભૂમિ પર એક નવીન આવનારે પ્રવેશ કર્યો.

‘ઓહો! કનૈયાલાલના હૃદયમાં તો સીસું રેડાયું’ પણ મોઢેથી ખુબ ભાવ દર્શાવતો બોલ્યો, ‘લલિતમોહન ! તું ક્યારે આવ્યો ?’
‘કાલે જ રાત્રે.’

લલિતમોહન દિલ્હીમાં રહેતો હતો. તે અવારનવાર કાકાને ત્યાં આવતો. જાહેરકામમાં બાગ લેતો તેથી આખું દિલ્હી તેને ઓળખતું, તેની ડોક્ટર તરીકેની ધીકતી કમાણી વધતી જતી હતી.

પંદર દિવસ તો આંખના પત્રકારા જેમ વધી ગયા. પંદર દિવસમાં લક્ષ્મી લલિતમોહનના પરિચયમાં પણ આવી. તેનો સ્વભાવ એવો ગંભીર હતો કે લક્ષ્મી એ વાતાવરણમાં મુંઝાધ જતી. કનૈયાના લહેકાભર્યા અવાજને સાંભળે ત્યારે જ આ ભારેખમ નરી સરસતામાં રસ રેડાય. લલિતમોહનની દરેક વાતમાં લક્ષ્મી આનંદ પામતી, એની ભાવના ગ્રહણ કરવા તણપતી, પણ એના ભારેખમ વાતાવરણમાંથી છુટકારાનો દમ ખેંચવા એકવાર કનૈયા તરફ ફરતી.

પણ એક વખત કનૈયાલાલે પોતાનો ખરો સ્વભાવ દર્શાવ્યો. ને ત્યારપછી લક્ષ્મી લલિતમોહન તરફ વધારે ને વધારે ખેંચાવા લાગી.

ઘાડાં વાદળાંથી આકાશ છવાયું હતું ને વરસાદ ધડી બે ધડીમાં ટુટી પડશે એવી આશા હતી. લલિતમોહન, એની મા, કલ્યાણ નાયક ને લક્ષ્મી સૌ સગદી પાસે ગરખાં મારતાં બેઠાં હતાં. કનૈયાલાલ થોડે દૂર એક ઝુલતી ખુરશીમાં પડ્યો પડ્યો હોંચકા ખાતો હતો. તે વખતે અરધા ગાંઠા જેવા એક ગરીબ માણસે આવી તેને પ્રશ્ન કર્યો:

‘ શેઠ પત્રાલાલના કામદાર તમે ? ’

‘ કેમ ? ’

‘ આ ચિટ્ટી છે. ’

કનૈયા ચિટ્ટી લઈ કસાણે મોઝે મનમાં બોલ્યો, ‘ વેઠ ! ’

લક્ષ્મી આ ફારસ જોતી હતી તે હસતાંહસતાં બોલી, ‘ શું છે કામદાર સાહેબ ? ’

કનૈયાલાલે એકદમ ઉત્તર વાળ્યો, ‘ આ તો કામદાર-સાહેબની ચિટ્ટી છે. ’ અને એટલું બોલી લલિતમોહન તરફ હાથ કરીને તેની આગળ ચિટ્ટી ફેંકી.

લલિતમોહને ચિટ્ટી વાંચી કનૈયા તરફ જોયું. ‘ કનૈયાલાલ, તારી મસ્કરી ક્યારેક તો મરીબને શાપ રૂપ બને છે ! ’

પેલો માણસ આજીજી કરીને બોલ્યો, ‘ માબાપ ! મારો એકનો એક છોકરો મદો છે. જો આ વરસાદ પડશે તો એ મરી જશે. જલદી ચાલો. ’

‘ હા હા, સાચી વાત છે બિચારાની, લલિતમોહન ! એની મસ્કરી કર મા. જા એની સાથે. ’

લલિતમોહને તિરસ્કારથી કનૈયાલાલ સામે જોયું. તે મંબીર યધને બોલ્યો, ‘ કનૈયાલાલ ! જો આ માણસનું ધર એકદમ બદલાવવાની જરૂર છે. એના ધરમાં મંદવાડ છે. શેઠે લખ્યું છે કે આપણા નવા ડેલામાં, એના ધરની પાસેમાં પાસેના ઝોરડો —સામાન બધો હોય તો તે ફેરવીને પણુ—ખાલી કરો. માટે તું જા, જોખમનું કામ છે. ’

કનૈયાલાલ જવાબમાં માત્ર હસ્યો. ‘ વાહ વાહ ! આ મરીબ માણસને દીક હઠાં બધાવે છે ! જોયું બાઈ ? ફુનિયા આમ જ ચાલે છે કે ? પોતે કામદાર છતાં જવું નથી માટે

મારા જેવા અળખ્યા માણસને ઠેભે ચડાવે છે ! હું કામદાર હોઉં તો આટલી વાર લાગે ખરી ?'

લલિતમોહનનો પિત્તો ઉછળ્યો. કનૈયાલાલ મશ્કરી કરી રહ્યો હતો ને પેલા ગરીબનો જીવ જતો હતો. તે ઉભો થયો.

‘કનૈયાલાલ ! તારે જવું છે કે નહિ ?’

‘ના કામદાર સાહેબ !’

પેલા ગરીબ માણસે ફરી આજીજી કરી, ‘ભાઈ ! તમારામાં કોણ કામદાર છે તે મને ખબર નથી. મારા જેવા અળખ્યા માણસને ઠેભે ચડાવી હસવાનો વખત નથી. વરસાદ આવ્યા પહેલાં ઘેર ફેરવી શકું તો છોકરો બચી જાય. બેજવાળા ઘરમાં માંડે છોકરું જરૂર નીમોનિયામાં ઝડપાઈ જશે.’

‘હા બાપુ હા’ કનૈયાલાલે દાવકે મોંએ જવાબ વાળ્યો; ‘જો આ કામદાર આવે છે, હો !’

લલિતમોહન એક પણ શબ્દ બોલ્યા વિના ચાલતો થયો. તે બહાર નીકળ્યો ન નીકળ્યો ત્યાં વરસાદ તુટી પડ્યો. રાતના ઘાડા અંધકારને વીંધીને આવતો કનૈયાલાલનો હસવાનો અવાજ તેણે સાંભળ્યો.

બીજો દિવસે લક્ષ્મીને ખબર પડી કે પેલા માણસનો છોકરો બેજમાં બે કલાક વધારે રહેવાથી મૃત્યુ પામ્યો છે. લક્ષ્મી ગંભીર બની ગઈ. તેણે કનૈયાને તેના ખરા સ્વરૂપમાં જોયો. કનૈયાને મન જીવન પણ ભુગારની રમત હતી. તે આજે ગંભીર બની લલિતમોહન પાસે ઉભી હતી.

લલિતમોહને તેના તરફ જોયું. ‘લક્ષ્મી’ તું આજ કેમ જાત છે ?’

લક્ષ્મીના હૃદયમાં તોફાન મચ્યું હતું, આજે છેલ્લો દિવસ

હતો. કનૈયાલાલ સવારમાં મળ્યો ત્યારે વિલાસની સમક્ષાત્ મૂર્તિ સમે તે લક્ષ્મીનું મન ડગાવી ગયો હતો. નાનુક બાંધી, મોહક ચહેરા ને પાન ચાવેલા લાલ હોઠમાં રહેલો અકથ્ય રસપ્રવાહ; કપાળમાં ઝીણી ટીલી, છેલ્લી ફેશનના વાળ ને આંખમાં જાડુ ડાઘ. કનૈયાને કેમ ઓડાય ? આ તરફ લલિત મોહનના સાદા વેષ નીચે ઓપતો સુંદર આત્મા, પનાલાલનો વારસ, ખરો ગૃહસ્થ ને લક્ષ્મીને ગમે તેવા નિર્મળ સ્વભાવ.

આ બંનેની પસંદગી વચ્ચે તુમુલ્લ યુદ્ધ જામ્યું. અંતે લલિતમોહન તરફ જ મન ખેંચાયું. પણ લલિતમોહન સાદો હતો. પુરૂષ હતો; મસ્ત રસિક નહિ.

‘લક્ષ્મી ?... કેમ આંત છે ?’

લક્ષ્મીએ અકથ્ય ભાવ ફર્સાવતાં તલવારની ધાર જેવાં નેણ ફેરવ્યાં.

હંડો લલિતમોહન આંતિથી એક ડગલું આગળ વધ્યો, લક્ષ્મીનો હાથ પકડ્યો. લક્ષ્મી કાંધે બોલી નહિ.

‘લક્ષ્મી ! દીવાનજીએ શું કહ્યું છે ?’

‘શું કહે ? કાંધે નહિ.’

ને તે મસ્તી કરી દોડી ગઇ.

કનૈયાલાલ નિરાશ થયો. લક્ષ્મી સામી મળી ત્યારે તેણે એકવાર તેને રોકવા યત્ન કર્યો. પણ એના રોષમાં જ એ ચાલી ગઇ. અંતે તો લક્ષ્મી અને લલિતમોહનનાં લગ્ન પણ થયાં.

થોડા દિવસ પછી લલિતમોહનને અચાનકે જવાનું થયું. એક દેશી રાજા કારમીરની સફર મારવા જતા હતા. લલિતમોહન લક્ષ્મીને પાછળ રાખી હાથમાં એકો જ તેની સાથે ગયો. ન જાય તો જાડુ જ સાઈ લખિય બોધે તેમ હતું.

લક્ષ્મી પાછળ રહી. પણ હજી કનૈયાલાલ એના મનમાંથી તદ્દન ખસ્યો ન હતો.

લલિતમોહન કાશ્મીર ગયો. ત્યાંથી લક્ષ્મી સાથે પત્રવ્યવહાર ચાલતો હતો.

એટલામાં એક દિવસ અચાનક લલિતમોહનના મૃત્યુના સમાચાર આવ્યા. પાછા ફરતાં ટ્રેઇનમાં અકસ્માત થયો હતો ને તેનાં મૃત્યુ પામેલાંની નામાવલિમાં લલિતમોહનનું નામ પણ હતું. શેઠ પત્રાલાલને ત્યાં પણ એક સંતાનપ્રાપ્તિ થઇ હતી ને આ રીતે લલિતમોહનનો વારસાનો હક્ક પણ ગયો હતો.

એક વખત શ્રાવણ માસની બચંકર અંધારી રાત્રે વર-સાદના છાંટા પડવાની શરૂઆત થઇ હતી. લક્ષ્મી એકલી પોતાના ખંડમાં બેસી વિચાર કરી રહી હતી, કનૈયાલાલનો સંસર્ગ લલિત-મોહનના મૃત્યુ પછી વધી ગયો હતો. લલિતમોહનના મૃત્યુથી પોતે નિરંકુશ હતી ને કનૈયાલાલ વધારે ને વધારે રસિક બનતો જતો હતો. આજે સવારે જ તે આવ્યો હતો; ખુબ છુટથી વાતચીત થઇ હતી.

‘કેમ લક્ષ્મી ? પછી શો વિચાર કર્યો ?’ કનૈયાલાલે સીંગાર પુકતાં આ સવાલ સવારે પૂછ્યો હતો.

લક્ષ્મી નીચું જોઇ ગઇ ને કહેવાનું બધું આંખથી કહી દીધું.

કનૈયાલાલના રસઝરતા શબ્દો આવ્યા, ‘લક્ષ્મી ! થોડો વખત થોભી જઇ, આપણે હમેશને માટે જોડાઇ જવું એ જ ઠીક છે.

લક્ષ્મીએ હકારમાં માથું નમાવ્યું ‘ભલે, પણ હાલ તો તમે આવવાનું પણ બંધ રાખો.’

‘એટલે પછી હું તને એક દિવસ નવીન લાગું, નહિ ?’

‘ના, શોકને પણ બોલવાનું બંધ થાય. પણ મને એમ

લાગ્યા જ કરે છે, કનૈયાલાલ, કે લલિતમોહન જીવતા છે !’

‘ અને તાર આવ્યો, છાપામાં નામ વાંચ્યું એ બધું જ ખોટું ?’

‘ જીવતા હોય એ અસંભવિત છે. ’

આમ સવારે બંનેએ કષ્ટલાત કરી હતી, ને હવે અત્યારે લક્ષ્મી વિચાર કરતી હતી. એટલામાં તેના બારણા પર બે ટકોરા પડ્યા. સ્ટવ પર ચાનું પાણી એમ ને એમ રહેવા દઈ લક્ષ્મી બારણા તરફ ફરી, ‘ કોણ ?’

‘ હું !’ બહારથી સ્વર આવ્યો.

લક્ષ્મી ઉઠી પાણીમાં ચા નાખવા કપાટ તરફ ગઈ ને જતાંજતાં મોટેથી જવાબ વાળ્યો. ‘ કોણ કલ્યાણ ? આવ; બારણું ખુલ્લું જ છે. ’

લક્ષ્મીએ જાણ્યું કે કલ્યાણ નાયક હશે. તે તો પોતાના ચાના કામમાં મશગુલ હતી. એટલામાં આવનારનો પડછાયો તેની ખુરશી સામે આવી પડ્યો.

લક્ષ્મીએ એકદમ ડોકું ફેરવ્યું ને તેણે જે દ્રશ્ય જોયું તેથી તે સડક ચર્મ ગઈ; એનાથી મોટેથી ચીસ નંખાઈ ગઈ: ‘ તું કોણ ?’

‘ હું ? તું મને નથી ઓળખતી શું ?’ આવનારે ધીમેથી જવાબ વાળ્યો. એના સ્પષ્ટશબ્દમાં કર્ણપુરસ વહેતો હતો: ‘ હું લલિતમોહન !’

‘ હું !’ લક્ષ્મી એકદમ લડકી; ‘ લલિતમોહન કે ભૂત ! ફરસબંધી પર લાકડી ધસાવાનો કર્કશ અવાજ થયો ને લલિતમોહન આગળ વધ્યો.

લક્ષ્મીનું ધ્યાન તરત તે તરફ ગયું. લલિતમોહન લાકડીની

ઘોડીની મદદથી ચાલતો હતો. તે એકદમ બોલી ઉઠી, ' તું લલિતમોહન નથી; ના, તું લલિતમોહન નથી. '

લલિતમોહનના ચહેરા પર વિષાદની ઘેરી છાયા આવી. તેના કદરૂપા બનેલા ચહેરામાં, જાણે અગધરી બહાર નીકળી પડશે તેવી મોટી, માંસના લોચા જેવી ખોટી આંખ ફરકતી હતી. એક કુંઠો હાથ તદ્દન નિરાધાર જેવો લટકતો હતો. તે અતિ ગંભીર કર્ણ સ્વરે બોલ્યો, 'લક્ષ્મી ! તું મને નથી ઓળખતી ? હું લલિતમોહન છું. રેલ્વેના અકસ્માતની ગંભીર ઇજાથી મારી આ દશા થઇ છે. '

લક્ષ્મીએ જાણે આ ખમાતું ન હોય તેમ મોં આડા હાથ દઈ દીધા. તે ક્રુજતે સાહે બોલી, ' ઓ ! તમે બલે લલિતમોહન હો, પણ મારાથી આ જોવાતું નથી ! અરે પેલી તમારી આંખ ! પણ તમે તો. . . . '

' મરી ગયો છું એમ તેં સાંભળ્યું હતું ને ? '

' હા, '

' એ ખોટું; હું જીવતો છું ! '

લક્ષ્મી ધરતી પર તેનાં ચરણ આગળ ઢળી પડી. 'લલિતમોહન, એક દયા કરો. મહેરબાની કરી હતા તેવાજ રહો, પ્રગટ ન થાઓ. '

લલિતમોહનનો ચહેરો ગ્લાનિથી જવાઇ ગયો. પણ તરત જ તેની આંખમાં સાધુતાનું તેજ ઝળક્યું. તે ધીમેથી બાવપૂર્ણ સ્વરે બોલ્યો, ' અપ્રગટ રહું એમ તું કહે છે ? '

' હા. '

લાકડીનો એક કંકથ ધસારો થયો ને લક્ષ્મી હજી બેઠે તે પહેલાં તો લલિતમોહન છેક ખારણે પહોંચી ગયો હતો. તેણે

ગંભીર સ્વરે કહ્યું 'લક્ષ્મી ! તને વચન આપું છું કે હું અગ્રગટ રહીશ. તું સુખી થા. પણ યાદ રાખજો કે જીવનની દરેક સ્થિતિમાં કાંઈક ખરું, સૈદ્ધર્થ હુપાઈ રહે છે. જીવનની પ્રત્યેક અવસ્થા પવિત્ર છે.'

લલિતમોહન ધીમે પગલે ડૉ. કૃષ્ણમોહનને ત્યાં ગયો. તેને અકસ્માતમાંથી ઉગારી સારવાર કરનાર એ માણસ હતો.

ડૉક્ટરને ત્યાં આજ દિવસ સુધી તે જાનો રહ્યો હતો ને આજે પોતાને ઘેર જવાની બહુબહુ કરગરીને રજા મેળવી હતી; કારણકે કૃષ્ણમોહન હજી તેને શ્રમ લેવા દેવામાં રાજી ન હતો. લલિતમોહને ગુસ્સો રહીને લક્ષ્મીને મળવા વિચાર કર્યો. આજે એ ઇચ્છા પુરી થઈ. તે ધીમા ગ્લાનિભર્યા પગલે પાછો ડૉક્ટરને ત્યાં જવા ઉપડ્યો.

લલિતમોહને ધીમેથી બારણામાં પ્રવેશ કર્યો. સૌમ્ય સ્વ-ભાવની મૂર્તિ હોય તેવી કૃષ્ણમોહનની પાતી બારણામાં ઉભી હતી. એનું નામ પણ લક્ષ્મી હતું. પણ નામજ એક, હૃદય ફેર.

'લલિતમોહન ! બાપ ! જઈ આવ્યા ?' લક્ષ્મીનો મધુર અવાજ લલિતામોહનનું હૃદય ભેદી રહ્યો.

'હા, લક્ષ્મી ! ઓ લક્ષ્મી !' લલિતમોહન તેના પગ પાસે ઢળી પડ્યો : 'મારી માતા બનીને તું મને પાળ; આજે મારી માતા બોળામાં બેસું છું એવી શાંતિ મને ફરી મળી !'

'શું થયું લલિતમોહન ? જઈ આવ્યા કે નહિ ?'

લલિતમોહનની આંખમાંથી આંસુ ખર્બી.

'મા ! તું મારી શાંતિ ફરી ડગાવે છે. એ વાત મુકી દે તો ! એ વાત જવા દે.'

લક્ષ્મી સમજી ગઈ; તે બોલ્યા ચાલ્યા વિના લલિતમોહનની

પાસે બેસી ગઇ.

‘લલિતમોહન !’

‘મા !’

‘એક વાત સાંભરે છે. મારો ભાઇ તારા જેવી જ અવસ્થામાં હતો, એની ખોડથી એ ગમગીન રહેતો. મારી મા પાસે જ્યારે તે ધુસ્કેધુસ્કે રેતો ત્યારે માતા તેને માથે હાથ ફેરવતી કહેતી, ‘બેટા ! સ્નેહ દોષને પી જાય છે. દોષ ન પીવાય તો સ્નેહ ન થાય. જ્યારે સૌ ધિક્કારે ત્યારે આ ખોળામાં એટલું જ વહાલ ભર્યું હશે.’

‘હું ભાઇને ખીજવતી. ભાઇ તો ખિચારો ગયો; પણ આજે એ પ્રસંગ મને વીધી રહ્યો છે. લલિતમોહન ! મારા ભાઇ ! એ સમય પાછો આજે ઇશ્વરે આપી પેલા દોષનું નિવારણ કરવાની મને તક દીધી !’

વેરાઇ જતાં વાઢળમાંથી આછી રોશની પ્રગટી રહી. તેના ઉગ્મસમા લલિતમોહન અને લક્ષ્મીની આંખો મળી; એકમાં આભાર, કરુણા ને આશ્ચર્ય હતાં; બીજામાં માતા જેવો નીતયો સ્નેહ;—સીતવની પૂણીકૃતિ !

પ્યારા ચિત્રકાર ! આ ચિત્ર દોરી દે.

મિલ્લીપત્ર

૧ જુમો ભિસ્તી

આ સુંદરપુરના એ ખુશામાં ઝુંપડાં જેવાં માત્ર ત્રણ મકાનો પોતાના દેખાવથી આવતાંજતાંનું લક્ષ્ય ખેંચી રહેતાં. જુની ખોખડખજ આમલી ત્રણે મકાનોને ઢાંકતી, ચારે તરફ ગટરની દુર્ગંધ છુટતી અને ધૂળના ઝોટા ઉડતા. પતરાનાં, પાટિયાનાં અને ગુણિયાનાં, એમ અનેકરંગી થીંગડાં મારેલી ખડકી ખુલ્લી રહેતી. અંદર એક ફાટેલતુટેલ સાદડી પર જુમો ભિસ્તી પોતાનો હોકો ગગડાવતો બેઠો હોય. જુમાએ સોનારપાનાં વાસણથી માંડીને ઠીકરાની પુટેલી હાંડલી સુધી બધા તડકાજાંયા જેઠાં લીધા હતા. જન્મ્યો ત્યારે શ્રીમંત માઆપને ત્યાં એક હાથમાંથી બીજા હાથમાં ફર્યા કરતો. હજી એને સાંભરતું હશે કે પોતે દશ વર્ષનો થયો ત્યારે હાથીપર બેસીને પરણવા નીકળેલો. એ વખતે તેણે એક પાડો શોખની ખાતર પાળેલો. આજ અનેક રંગો જોયા પછી એ બંને જણા—વેણુ અને જુમો સાથે રહેતા. વેણુ નામ વિચિત્ર હતું. પણ જ્યારે પૈસાની ઊળ આંગણે રેલાતી ત્યારે જુમાને અનેક મિત્રો હતા; તેમાંથી કેાઈક સાહિત્યરસિક હિંદુ મિત્ર પાડાને આહું કુમળું—વેણુ જેવું નામ આપી દીધેલું પછી તો એ ચાલ્યું. જુમો લક્ષ્યાધિપતિ હતો; બિખારી બની ગયો. વળી ચડ્યો,

પાછો પડ્યો; અને આજે છેવટ આ ત્રણ તુટેલાં ઝુંપડાંમાં એનો બધો સામાન સચવાઈ રહેતો. એકમાં વેણુ બંધાતો; વચ્ચે બારણું હતું તેમાંથી શેઠ ને નોકર આખો દિવસ એકબીજા સામે જોઈને બેસી રહેતા; અને ત્રીજા ઝુંપડામાં ધાસ ભરાતું. અનેક મિત્રો આવ્યા, ગયા; મળ્યા અને ટળ્યા. માત્ર જુમે અને વેણુ બાળપણથી આજ સુધી અખંડ રહ્યા હતા.

આજે હવે વેણુની પીઠ ઉપર મોટીમોટી મસક ભરીને જુમે સવારના પાંચ વાગ્યામાં નીકળતો. વેણુની ઘંટડી ધીમે વાગતી હોય, ને પાછળ જુમે એકાદ ગઝલ કે ગીત લલકારતો ચાલ્યો જતો હોય. બારણેબારણે પાણી ભરી દીધા પછી શેઠ ને નોકર બંને પાછા વળતા. જુમાએ એક પૈસાનાં ગાળર, કે બહુ તો ટમેટાં કે બાજી પોતાના શાક માટે અને બચ ભરીને ગદબ—જેને વેણુ પાછળથી ખાતો આવતો હોય—પાડા માટે લીધાં હોય. બસ, હમેશની આ ખરીદી. આ જીવન ને આટલું કામ. એથી વધુ ક્યારેય કરવું નહિ, કોઈ વધુ કામ આપે તો લેવું નહિ, ને ધરાક હોય તેમાંથી ઘટે તો બીજાને ધરાક થવા કહેવું નહિ. બપોરથી માંડીને છેક સાંજ સુધી જુમે હોકા ગગડાવ્યા કરતો, અને તેના સંગીતમાં લીન થયો હોય તેમ, પેલો પાડો પણ માખીને ઉડાડવા કાન ફફડાવતો. આંખ મીંચીને ઉઘતો હોય કે જાગતો સુતો હોય. શેઠ ને નોકર બપોરથી સાંજ સુધી સામસામે એકબીજાને નિહાળ્યા કરતા!

છેક સાંજે બંને મિત્રો ફરવા નીકળતા અને નદીના કાંઠા સુધી જઈ પાછા વળતા. વખતે સવારે કામ થોડું હોય તો સવારે પણ નીકળી પડતા.

એક દિવસ સવારમાં પાંચ વાગ્યે આ પ્રમાણે બંને ફરવા

નીકળ્યા. જુમાનો વિચાર હતો કે પાડો થોડુંધણું ચરે તો સાઈ પણ વેણુને લાગ્યું કે એમ બહાર ખાતા ફરવું એ ગૃહસ્થાધનાં લક્ષણ નહિ ! એટલે જુમો ખવડાવવાનું કરે તો- પણ પાડો રણકીની સામે ઉમો રહે, અને ' ના નહિ ખાઉં, એમ સ્પષ્ટ સંભળાવી દે !

અંતે જુમો થાક્યો. ' ચાલ ત્યારે થેર જઈને ખાજે; તને પણ લાડ કરવાની ટેવ પડી છે ! '

વિજય થયો હોય તેમ પાડો આનંદમાં રણક્યો, પોતાના પુંછડાને જરા પર પછાડ્યું ને જુમાની સામે જોષ કાન ફફડાવીને ' રણક ' કરતોક ને ચાલ્યો. જીતના આનંદનાં પહેલાં તો એ થોડુંક દોડ્યો.

' જો ! જો ! હવે પાછો વાળું કે ? દોડવાનું છે ? ' જુમાએ મોટેથી દપકાની જૂમ પાડી. પણ તે પહેલાં તો વેણુ રસ્તે ચડી ગયો હતો. રસ્તામાં આડે રેલ્વેની સડક હતી. જરાક ઉતાવળે ચાલતાં, પાડાનો પગ રેલના એ પાટાની વચ્ચે આવી ગયો. પગને કાઢવા તેણે પ્રયત્ન કર્યો, પણ ફેંકટ. ધમ દમને તે નીચે બેસી ગયો ને જેમજેમ પગ કાઢવા પ્રયત્ન કર્યો તેમતેમ વધારે ને વધારે ભરાતો ગયો. જુમો પાછળ હતો. શ્વાસબેર દોડ્યો આવ્યો; તેણે આવીને પાડાનો પગ લઈ આમતેમ મથડ્યો; પણ બધું વ્યર્થ !

આહું અંધાઈ ને આછો ઉજસ હતો. થોડે દુર સિમસનો હાથો નમેશો દેખાતો હતો. જુમાના પેટમાં ધ્રાસકો પડ્યો. ગાડી આવશે તો ? !

તે એકદમ રસ્તા તરફ દોડ્યો. સવારના વહેલા ફરવા નીકળેલા એ શાખીન જુવાનને તેણે આવતા જોયા. તેમના

એકેક હાથમાં નેતરની સોટીઓ ઉઘળતી હતી અને ખુસનુમા હવા લેવા માથા પરથી ટોપીઓ ઉતારી બીજા હાથમાં લઇ લીધી હતી. ગાંડો દોડે તેમ જુમો દોડ્યો.

‘ એ બાઈશાળ ! મારો વે ... મારો પાડો. અબધડી કપાઈ જશે. જુઓ પણ જુઓ—પેલા પાટામાં સપડાયો છે ?’

બંને જણાએ જુમાએ દેખાડ્યું ત્યાં જોયું. કાંઈક કાળું કાળું તરફડતું લાગ્યું.

‘ શું છે ? ’

‘ મારો વેણુ—પાડો ! ’

‘ ઓહો ! ... જા જા, ફાટકવાળા પાસે દોડ ... ’

‘ તમે માખાપ, ટેકો દો તો પગ નીકળી જાય; જીવ બચે’

‘ અમે ? તું દોડ—દોડ—ફાટકવાળાને કહે—’ એમ કહીને એ બંને જણા તો ચાલતા થઇ ગયા ! જુમો ફાટકવાળા તરફ દોડ્યો. પણ ઘરમાંથી આવતા ઘંટીના અવાજ સિવાય કોઈ માણસ ફરકતું લાગ્યું નહિ. એટલામાં છોટે ગાડીની સીસોટી સંભળાઇ. જુમાએ ચારે તરફ એક નિરાશ દષ્ટિ ફેંકી. પણ માણસનું કોઈ હોયું સરખું યે જણાયું નહિ. તે ઝપાટાબંધ સિમ્મલના ચાંબલા તરફ દોડ્યો. સાંકળ ખેંચી; પણ ત્યાં તાળું હતું ! એકદમ ફરી ફાટકવાળાને ઘેર દોડ્યો. ઘંટીના અવાજમાં તેનો સાદ સંભળાય તેમ હતું નહિ ! તેણે જોરથી બારણામાં પાકું માર્યું.

‘ કોણ ? ’

‘ એ ચાલો ! બાઈ-એન ! સિમ્મલ ફરવો; માફ જનાવર કચરાઇ જશે. ’

‘ ઘેર કોઈ બાઈ માણસ નથી. ’—‘અસ, આટલા બેઠકાર

જવાબની સાથે જ ઘંટી ફરીથી ગાજવા મંડી.

‘હવે ? ટ્રેનનો અવાજ તો સ્પષ્ટ સંભળાવા લાગ્યો.’

‘હોડો ! હોડો ! ... મારું જનાવર કપાય છે !’ જુમાએ હતું તેટલું બળ કરીને ચીસ પાડી; પણ એના કંઈક પડ્યા સિવાય શાંતિ જેવી હતી તેવી જ રહી !

જુમાએ આકાશ તરફ જોયું. છેલ્લો તારો આથમતો હતો. અજવાળું વધવાને બદલે ધ્રુમસ પથરાતું હતું. ગાડીનો અવાજ તદ્દન નજીક આવતો હતો. તેણે પોતાની લાકડી ફેંકી દીધી.

‘યા પરવરદિગાર !’ તેણે ઓટેથી જુમ પાડી.

એટલું બોલીને જુમો એકદમ દોડ્યો. બ્યર્થ મહેનત પછી વેણુ થાકીને હાંફતો પડ્યો હતો તેની ઓઢમાં બરાબ બેઠો. વેણુએ તેને શાંત રીતે અજવાળ્યા કર્યું.

‘દોસ્ત ! લાઇ ! વેણુ આપણે બંને સાથે છીએ હો !’ અને એમ કહીને જુમો તો છેક તેના પગ પાસે પડ્યો.

દર પળે ટ્રેનના ધમકારા વધ્યા. સીસોટી પર સીસોટી ચઢ. જોસબંધ ફરતાં પૈડાં સંભળાયાં. જુમો વેણુને બેટી પડ્યો. પણ જેવી ગાડી છેક પાસે આવી કે તરત જ, પોતે બેભાન થાય તે પહેલાં, વેણુએ માથું ઉચક્યું. અને પોતાના શેઠને બચાવવા, એક અપાટે માથુ મારીને તેને પાટાથી દૂર ફેંકી દીધો !

વેણુ પર થકને આખી ટ્રેન ચાલી ગઈ. તેના ધમ-ધમતા ભોલીના પ્રવાદથી જુમાનું કડિયું બીંજાઈ ગયું. તેને કળ વળી ને બેઠો થયો ત્યારે ભોલીના ખાબોચિયામાં ઢંકાએલા થોડા છુટાછવાયા જામ સિવાય તેના ખારા મિત્ર વેણુનું કાંઈ પણ નામનિશાન રહ્યું ન હતું !

હજી પણ હસેશાં જુઓ સવારમાં જ એકલો, અસાંત, એ રસ્તે કુલ લઈને આવતો દેખાય છે, અને એક માનીતાં પથ્થર પર કુલ મુકીને ‘વેણુ!... વેણુ!... વેણુ!...’ એમ ત્રણ જૂમ પાડીને ચાલ્યો જાય છે !

૨ લીપુ

સાંજના સાત થવા આવ્યા હતા. અને ઉંચે ચડેલા મીલના ધુમાડા નીચે ઉતરીને વિજળીની રોશનીને ઝાંખી કરી રહ્યા હતા. મોટર, ગાડી, સાયકલ અને માણસોના દહારાથી બજાર ભરચક્ક હતું. અકસ્માતથી બચવા માટે હું કુટપાથ પર ચાલતો હતો.

મગજમાં આટલી ધૂન હતી કે આજે અને તો ‘પ્રતિભા’ વિષે જુદા જુદા લેખકોએ દર્શાવેલા મનનો અભ્યાસ કરી લેવો. એ જ ધૂનમાં હું આગળ વધ્યે જતો હતો.

‘એક કંગાલ પર ઇતની રહમ કરો. !’

દર્દથી બોલાએલા આટલા શબ્દોએ પગને આગળ જતાં ચંભાવ્યા. પાછા ફરીને જોયું તો હું ત્રણ દરવાજા પાસે ઉભેલો હતો. ફરી એજ શબ્દો સંભળાયા. મેં ડોકું જરાક ખેંચ્યું, તો એ દરવાજા વચ્ચેની સાંકડી કમાનમાં એક અત્યંત કંગાળ સ્ત્રી બેઠી હતી. એટલી વારમાં તો મને રસ્તા વચ્ચે ઉભેલો જોઈને ફેટલાક માણસો ધક્કા મારીને આગળ ચાલ્યા ગયા હતા.

એવામાં વચ્ચેના સરિયામ માર્ગ પર એક નાના છોકરાને રસ્તો ઓળંગતાં મોટરના મોંમાં-મૂત્યુના મુખમાં-જતો જોઈ

મારી રાડ ફાટી ગઇ ! સહજ જ એ તરફ હું દોડ્યો. પણ તે પહેલાં તો ઝાંકરે અત્યંત ચાલાકીથી છોકરાને ઉગારી લીધો, ને તેની મા આગળ વધીને હાંફળીહાંફળી દોડતી હતી તેના તરફ એક ઠપકાભરી નજર નાખી હોર્ન વગાડી મોટર આગળ ચલાવી મુકી. હું પાછો હત્યો ત્યાં એક જણા સાથે બટકાયો, ‘ માફ કરજો માસ્તર ’ કહીને એક જણો બટકાતો ચાલ્યો ગયો, ને એટલામાં તો પેલી કંગાલ સ્ત્રીના એના એ શબ્દો ત્રીજી વખત સંભળાયા: ‘ એક કંગાળ પર છતની રહમ કરો ! ’

†

એ સ્ત્રી બેડી હતી તે ખુણામાં અંધારામાં મેં નજર ફેરવી. તેના પગ પાસે ઉઘાડે શરીરે ત્રણ છોકરાં સૂતાં હતાં ને તેના ખોળામાં એક નાનું અચ્ચું ક્યામણું મેં રાખીને, આવનાર-જનારની સામે જોયા કરતું હતું. બાઇ અસક્ત હતી ને ગરીબી તેના પર અસહ્ય બુલમ કરી રહી હતી. ઉડાખાડા જેવી આંખો-માંથી તેજ પરવારી રહ્યું હતું. પોતે છોકરાં માટે જ જીવનદોરી લંબાવતી હોય એમ તેના મોં પરથી દેખાતું હતું. મારો હાથ એકદમ કાટના ખીસમાં પડ્યો. એ ખીસાએ બે કલાક પહેલાં જ કલદાર રાણી છાપના રૂપિયા સાથે બદ્દમાંથી શહેર તરફ મુસાફરી કરી હતી. પણ અત્યારે હાથ ભોંઠો પડ્યો. માત્ર ત્રણ પૈસા જ હાથે ચડ્યા ! નવ આના સિનેમાએ ને રોકડા સવા ૭ આના લક્ષ્મીવિલાસ હોટલે ઉપાડી લીધા હતા ! ‘ સાધારણ માણસોના આવા તદ્દન સામાન્ય વિલાસમાંથી પણ ધણું જથ્થું પોષી શકાય તેમ છે ’ એ પસાર થઇ જતા વિચારની સાથે હાથ ખીસામાંથી બહાર આવ્યો, ત્રણ પૈસા પેલી બાઈના હાથમાં પડ્યા ને પૈસાના ખડખડાટથી બગેલું એક છોકરું

મને ફરી સતાવે તે પહેલાં જ હું દૂર ચઢ ગયો. પણ અનાયાસે જ છોકરાના શબ્દો કાન પર પડ્યા: ‘મા! કાંઈ ખાવાનું છે? શું છે લાવ જોઈ!’

‘ખાવાનું તો બાઈ લાવે ત્યારે...પણ એ ગયો ક્યાં? ક્યારનો ગયો છે.’

પાછળથી લારીવાળાનો ‘હટો બાઈ હટો’નો અવાજ આવતાં હું એક તરફ ખસ્યો, ને ‘લ્યો શીંગોડે’ વાળા એક જ જાતના સ્વરોની વચ્ચે થઈ પગથી ચર ચડી ગયો.

‡

કુલોની છાંયડીઓ પર, નાળિયેર પર, સાણુ પર, ઝાળ પર, એમ અનેક પદાર્થો પર ફરતી દષ્ટિ સામેના રસ્તા પર મીઠાઈની બે દુકાનો છે તેની આગળ જામેલી લોકોની ઠઠ તરફ ખેંચાઈ. કાંઈક તહેવાર હતો ને બંને દુકાનદારોએ રોશની કરી હતી. મારાં પગલાં સદજ તે તરફ વળ્યાં.

દુકાનમાં ગોઠવેલી મીઠાઈને જોવા માટે જ ધણુખરા ઉભા હતા. ધડીમાં રોશની થાય ને હોલાય એવી, દુકાનના પાટિયા પર ગોઠવેલી વિજળાની ખત્તીઓ પર ફેટલાકની નજર ચોંટી હતી. ત્યાં વળા એક નાની સરખી આગગાડી આવજા કરી રહી હતી. ફેટલીક પારસી બાઈઓ મીઠાઈની ખરીદી કરતી હતી. પણ સૌથી દૂર ખુણામાં, એક નાનો દસઝાર વર્ષનો છોકરો, અત્યંત તૃણાથી, અર્નિમેષ દષ્ટિએ મીઠાઈના થાળ તરફ-ખાસ કરીને સૌથી આગળ પડેલા પીળા જલેબીનાં ચકચકતિ ઝુંચળાંઓ તરફ જોઈ રહ્યો હતો. અચાનક જ મેં એને જોયો. ભક્તિભાવથી જાણે એની દષ્ટિ ત્યાં ચોંટી રહી હતી.

એના અંગ પર એકે સાળું લુગડું ન હતું; કે એના ચહેરા

પર આશ્વા-નિરાશા* કે એવા કોઇ જાતના ભાવ ન હતા. એની પાછળના અંધારામાં બે મિયાંભાઇ ઉભાઉભા વિજળીની આ ગોઠવણ પર કેંક તર્ક ચલાવતા હોય તેમ લાગ્યું. હું ધીમેથી ગોળ ચકરાવો ખાઈ પેલા છોકરાની પડખે—પણ જરા દૂર અંધારામાં જઇ ઉભો ને એના પર નજર ઠેરવી. તે શાંત—લીન બનીને જલેખી નિરખી રહ્યો હતો.

અચાનક રોશની જરા મંદ થઇ. જુગજુગની સમાધિ પછી પ્રાપ્ત થએલું કોઇ પ્રિય દર્શન લુપ્ત થવાનો ભય હોય તેમ, એ રોશની મંદ થતાં જ દુકાન તરફ જરાક ખસ્યો. એની આ સમાધિથી આકર્ષાએલા એક જુવાને મારા તરફ જોઇને હાસ્ય કર્યું; પણ મારા તરફથી કરી જવાબ ન મળતાં તે દુકાન તરફ વળ્યો, પાશેર જલેખીનું પડીકું બંધાવ્યું ને તેમાંથી એકાદ કાઢીને ખાતોખાતો પેલા છોકરા પાસેથી પસાર થયો. અરધી આશામાં, અરધી ઘેલછામાં, પેલા છોકરાએ જરાક હથેળી લંબાવી. સુગંધ લઇ શકાય એટલે નજીકથી પડીકાવાળા જુવાન સાથે જલેખીને પસાર થતી જોઇ તેનું મોં પાણીપાણી થઇ ગયું. તે પગના અંગ્રુહ પર જરાક ઉભો થયો : નીચો થયો : ફરી સરીર ઉચ્ચકયું : અને તરત જ નીચા થઇ પોતાનો બોઠો પડેલો હાથ તેણે પોતાના લઘરવઘર કંઠાલ પહેરણમાં છુપાવી દીધો.

પણ એ અરધી મિનિટમાં તો તેનો ચહેરો બારે દુઃખની, લાલસાની ને જખરદસ્ત ચત્તની પરાકાષ્ટા અનુભવી ચુક્યો હતો.

†

પાછળથી મોટરના જુગજાનો અવાજ થયો; આગળથી ‘એઇ—આંખ પણ નથી કે શું’ ? એમ કોઇ પારસી બાલુની સાથે આવેલા પટાવાળાએ ધમકાવ્યો, ને પાસે ઉભેલા કોઇએ

‘ જ — જ — જ — અહીં કમ ઉભો છે ? તારે શું લેવાનું છે ? બીખારચટા ! તારે શું લેવાનું હોય ? એમ કહી તેને ધિક્કાર્યો. બધા વેગને દાખતો હોય એમ તે ધીમે દઢ પગલે પાછો હઠ્યો, એકદમ દુકાન પરથી નજર ખેંચી લીધી ને અત્યંત આતંત્ર સ્વરે ફિક્કા હાસ્ય સહ બોલ્યો, ‘ હા બાપ, સાચું ! હું સવારનો બૂખ્યો છું, પણ મારે બિખારીને શું લેવાનું હોય ? ’ તેણે જોરથી મુઠી વાળી. અંદર ખખડેલા પૈસાનો અવાજ સ્પષ્ટ સંભળાયો. એક પણ દષ્ટિ પાછળ ફેંક્યા વગર તે ચાલ્યો ગયો.

આ બધા વ્યવહારથી ખિન્ન થઇને, ‘ આ મનુષ્યતનું બારે અપમાન છે. શ્રીમંતોએ ... ’ એવી વિચારશ્રેણીમાં હું સમાજવાદનું મૂળ શોધતો હતો, ત્યાં તો તેને એટલીવારમાં મેં સામેની બજાર પર ઉતાવળે પસાર થતો જોયો.

†

ધુમાડા વધારે નીચે ઉતર્યા હતા ને ઘાટા થયા હતા, વિજળીનો પ્રકાશ ધૂળની ડમરીમાં ઢંકાતો હોય તેવું લાગતું હતું, પ્રેમાભાઈ હાલની સભામાંથી પાછા વળનારા, બાપણુ વિષે રાખેલી આશા અને પરિણામની નિરાશા વચ્ચેના તફાવતને સાંધવા યત્ન કરતા જતા હતા, અને ‘ એ બાઈ, ઓ બાઈ ’ના ગાડીવાળાના લહેકાઓ મોટરના અવાજમાં ઢંકાઈ જતા હતા. ત્યારે, એ બધાથી પર, આ બિખારી, એક દુકાને ઉભો રહી ૭ પૈસાના દાળિયા જોખાવતો હતો, અચાનક મને પેલી સ્ત્રીના શબ્દો યાદ આવ્યા. અરે, કદાચ એ દરવાજાની સાંકડી નેળમાં સડતા કુટુંબનો આ નાનો છોકરો સ્તંભ હશે ! કદાચ શું ? એમ જ હશે. સામેની જ દુકાને, નીચે બેસીને, ધૂળમાં પોતાનું ચીથઈ પાથરી તેમાં એ દાળિયા બાંધી રહ્યો હતો. તેણે એક

મુઠી તેમાંથી ભરી, વિજળીના પ્રકાશમાં એ મુઠી અદ્દર જતી મેં જોય, અને એને ઝડપી લેવા આતુર મેં પહોળું થતું દેખાયું.

†

‘એક આધસક્તિમ સોડા—’ પાસેની દુકાનદાર કંલેજના વિદ્યાર્થી જેવા કેઈ બાઇએ ઓર્ડર મુક્યો: ને એટલામાં તો સામેથી તેના બેએક મિત્રોએ હસતાંહસતાં આવીને વાંસામાં ધપાક, ધપાક, પોલા હાથની થપાટો લગાવી.

‘બાઇ, બીજી ત્રણ આપજો.’ કહીને તે એમની સાથે વાતે વળગ્યો. એમના પરથી ફરેલી મારી નજરે પેલા ભિખારીના મોંને બંધ થઇને નીચે આવતું જોયું. તેનું વદન કરમાઇ ગયું હતું ને તેણે ભરેલી દાળિયાંની મુઠી એમ ને એમ પાછી ચીથરામાં પેસી જતી હતી! જૂખનું દુઃખ ગળી જઇને ચીથરું વીંટાળી તે ત્રણ દરવાજા તરફ ચાલ્યો.

અને પેલી સ્ત્રી પાસે જ ગયો. પેલાં છોકરાં એને વળગી જ પડ્યાં, ને સ્ત્રીએ પોતાની ફાટેલતુટેલ ગોદડી પર તેને બેસાડીને પૂછ્યું, ‘બેટા! તેં કંઈ ખાધું?’

મારા અંજેઅંગમાંથી ટાઢની ચમકારી પસાર થઇ ગઈ. ‘હા મા!’ તે શાંતિથી બોલ્યો, ‘મેં તો બહુ દાળિયા ખાધા, ખુબ પાણી પીધું ને પછી આવ્યો.’

‘અત્યાર સુધી કયાં રોકાણે’ તો બાઇ?’

‘મા! પેલી જલેબીની દુકાન છે ના, ત્યાં એક શેઠીએ મને જલેબી ખવડાવી!’

‘હું!’

‘હા, મા.’

‘અમારો ભાગ—અમારો ભાગ’ કહેતાં છોકરાં કુદી

પડ્યાં. છોકરો શરમિદો થઇ ગયો. માએ તેની સામે ઠપકાથી ને સંતોષથી જોયા કર્યું.

‘બેટા! એવું હોય તો પોતાનાં બાંકરડાંને માટે થોડુંક રાખીએ! તું તો મોટો. તારાં પાળ્યાં આ મોટાં થાય તેમ છે. દાળિયા કયાથી કાઢ્યા?’

‘બરફ સાર્યો તેના દસ પૈસા આવ્યા ને?’

‘હાં . . . કેટલા પૈસાના દાળિયા લાવ્યો?’

‘છ . . . છ . . . છ . . .’ એમ બોલતાબોલતાં તેણે છેવટે કહી નાખ્યું, ‘દસ.’

આના જીવનને જરાક ટેકો આપ્યો હોય! બધાને જ ભિખારી ગણી લણી વખત આપણે ઉલ્લોમ કરવાનો ઉપદેશ આપીએ છીએ; પણ આ છોકરો ભાંડુ માટે જલેબી જતી કરી, દાળિયા ન ખાધા અને ખોટું બોલ્યો. એને મદદ . . .

ઉતાવળથી ખીસામાં ગએલો હાથ પાછો ફર્યો. ઘોખીનો ઘોએલ કોટ આજે જ પહેરેલો હોવાથી સાબરમતીની થોડીક ઝીણી રેતી જ હાથ સાથે ચોંટી. મેં હોટેલ ને સિનેમાને આજે બીજી વખત સંભાર્યા!

છેક એમની પાસે સરીને મેં કહ્યું, ‘છોકરા! તારું નામ?’

અવિશ્વાસભરી રીતે એ મારી સામે જોઇ રહ્યો. અત્યંત પ્યારથી તેનો હાથ હાથમાં લઇને મેં કહ્યું, ‘છોકરા, તો જલેબી ખાધી એ તો મેં જોઇ. દાળિયા ખાધા એ પણ જોયું. પણ તારું નામ તો બોલ?’

પોતાની વાત કળાઇ ગઇ જણીને તેણે હુઆઈમાં જરાક ઝોં મલકાવ્યું ને નીચું જોઇ બોલ્યો, ‘મારું નામ બીખુ, સાબ!’

૩ અરીસો

હિન્દીના લાહોરી દરવાજા પાસે આવેલા એક સુંદર રોનકદાર મકાનમાં પચીસેક વર્ષનો એક જુવાન બેઠાબેઠો નવા ખરીદેલા આરસામાં પોતાનું મો જોયા કરતો હતો. જુવાન અવસ્થા, મર્મશ્રીમંત પિતાનો પોતે પુત્ર, અસહી તુર્કી લોહીની માતા, અને કુદરતે પક્ષપાત કરીને આપેલું શરીર,—એ બધાનો યોગ થવાથી, જુવાનનો ચહેરો ખરેખર સુંદર લાગતા હતો. અને એ સૌન્દર્ય પર મુગ્ધ થઇને પોતે પોતાને વારંવાર જોયા કરતો હતો. તેણે પોતે પોતાના પર મોહ પામીને અરીસામાં પડેલા પોતાના પ્રાંતબિંબને એક મીઠું લાજુ ચુંબન કીધું અને પોતાને કેાઇ જોતું તો નથી ના, એમ જાણવા માટે પાછળ દ્રષ્ટિ ફેરવી.

તરસી, રાગભરી, વીજળીના ચમકારા જેવી દ્રષ્ટિથી એક જુવાન સ્ત્રી તેને જોઈ રહી હતી. તેણે ચડાપ દઇને અરિસાને નીચે મુકી દીધા. પોતે અરધો બેઠો થઇ ગયો. પણ પાછો તરત જ ખુરશી પર સ્વસ્થ થઇને બેઠો. ફરી તેણે દ્રષ્ટિ ફેરવી ત્યારે તે તેને તેણે ઝડપથી પાછી ફરતી જોઇ. એ જ '— ખીજું કેાણ ? આસમાની આંહણવાળી એના પાડોશીની સ્ત્રી અપેલા. અત્યારે કાંઈ કામે વળગી હશે.

*

*

પ્રથમ પ્રજાત ખીલતું હતું. તે ક્યારનો ફિટ્યો હતો. પોતાના બગીચામાં જરા લટાર મારતો ફરતો હતો. ગુલાબની

પાંખડી પર જામેલાં તુષારબિંદુ જોઇજોઇને હસતો હતો. ઉપર આસમાન તદ્દન સાફ હતું. નીચે પૃથ્વી ચોખ્ખી હતી. ક્યાંય મેઘ કે ડાઘ ન હતો. અચાનક તેની દૃષ્ટિ સામેની મેડી ઉપર પડી. પોતાના બાલને સમારતી. મંદ સ્મિત કરતી અયેશા ત્યાં ઉભી હતી. એ મંદ સ્મિત પોતા માટે છે એ વિચારથી, અનેક ધ્રુલછોડની પાંખડીઓ જેરવતો તે આગળ વધ્યો. એના કડકડાટ કરતા ઓવરકોટથી ધણું ધ્રુલ ખરી પડતાં હતાં. આજે એના જીવનમાં અજબ સ્ફૂર્તિ હતી, આજે અયેશા એને જોઇને હસતી હતી. તે જીરસાથી, રાગથી, વેગથી આગળ ચલતો હતો.

નીચે રસ્તા પર કોઇ ઉજું રહીને અયેશા સાથે વાત કરતું હતું, અને અયેશા તેની સાથે વાત કરીને હસી રહી હતી !

પ્રભાતનો પુશનુમા મંદ સુગંધી અનિદ્ર વહેતો હતો, પણ તેની કલ્પનાની મીડી લહેજતમાંથી તે જાગ્યો જ નહિ. જે જોયું તે બધું ખરું હતું, છતાં અયેશાનું સ્મિત પોતા માટે હતું તે પણ એટલું જ ખરું હતું. એ સ્વપ્નનો તે પૂઝરી બની ગયો.

*

*

ઘણા દિવસ ચાલ્યા ગયા છે. કાંઈ નવીન નથી. પણ તે પેલા સ્વપ્નની કલ્પનાની હસ્તી અયેશાને પૂજે છે.

એક વખત બપોરે એણે પોતાના માથામાં અમેલીનું તેલ નાખ્યું હતું, કેશ બરાબર સમાર્યા હતા, મિષ્ટાન પર લીધેલા પાનથી હોઠ ચણાડી જેવા લાલ બન્યા હતા; આંખમાં રાગ હતો, મગજમાં ઘેન હતું શરીરમાં ઇસ્કનો વેગ હતો. તેણે સહજ જ પોતાનો નવો અરીસો હાથમાં લીધો.

એ અરીસામાં એનું મોં કેવું સુંદર, સ-રસ લાગતું હતું !

જાણે રસનો અવતાર !

તેણે પોતાના ચહેરાને ફરીફરી નિહાળ્યો. અને ...
હેવટે, પોતાને મોઢ થાય તેવા પોતાના ચહેરા પર, તેણે એ
વખત ચુંબન લીધું. તેણે અરીસાને હોઠથી દૂર કર્યો ! ...
પણ ... પણ ... આ શું ? તે આવો બની ગયો
અરીસાને દૂર કરતાં જ અંદર અયેશાની હસતી મુખમુદ્રા તે
જોઈ ! અને અરીસા પર જ્યાં તેના હોઠની તાજી બીનાશ હતી
ત્યાં જ, જાણે એ બીનાશને પોતા પર લઈ લીધી હોય, તે
અયેશાનાં બે સુંદર નેણ હતાં.

આજે તેણે પાછળ જોવાનું મન ન કર્યું. હતો તેમજ અરીસે
રાખીને તે ધડીબર ચંબ્યો. થોડી વારમાં હસતીહસતી અયેશ
પાછી ફરતી લાગી. તેણે પાછા ફરી જોયું. સામેની મેડીંગ
અયેશા પોતાના ખંડમાં પાછી ફરી રહી હતી. એ જ આસમાન
ઝોલણી અને એ જ વિજળીનો વેગ !

તે અરીસા પર જોઈ રહ્યો. જાણે અયેશાએ તેને સ્પર્શ
કર્યો હોય તેવો અકથ્ય શેમાંચ તેણે અનુભવ્યો. અને પોતા
અરીસા પરની બીનાશ ! આજે એ બીનાશ એને વધારે મોઢ
લાગતી હતી : એ બીનાશમાં રાગ ભર્યો હતો : એનું આલસ તે
એને સાચવી મુકત.

*

*

ધણા દિવસો એમ જ વીત્યા. એ અરીસો લઈને હમે
એમ બેસવાનું. પણ ... જે સ્મિત એ પોતાનું માનતો
બીજાને માટે જ હતું. અને છતાં તે એ સ્વપ્નને પૂર્ણ કરે
અયેશાને તો આ સ્વપ્નસ્થ પુરુષની ખબર પણ ન હતી
એમ ને એમ ધણા દિવસો વીત્યા.

એક દિવસ એ અરીસો લઇને અયેશાની પ્રતીક્ષા કરતો હતો. પણ આજે સામેનું દ્વાર ખુલ્લું નહિ: અયેશા બહાર આવી નહિ: અને દિવસ ચાલતો થયો. અયેશાની ધૂનમાં હવે એ પોતાના ચહેરાને જોવાનું ભૂલ્યો હતો. આજે અયેશા ન દેખાઇ, એટલે એણે સદજ જ પોતાના ચહેરાને વધારે બારીકાથી નિહાળ્યો.

પણ એનું અવલોકન અધુરું રહ્યું. તે ધૂનતોધૂનતો ઉભો થઇ ગયો. જાણે વિજળાને આંચકો લાગ્યો હોય તેમ, તે રતબધ બનીને અરીસા તરફ જોવા લાગ્યો.

અરીસામાં એનું પ્રતિબિંબ હતું.

પણ પેલા સુંદર સુકુમાર રસભર્યા ચહેરાને બદલે કેઇ નિર્લજ્જ પુરુષનો કદરવો ચહેરો ત્યાં પ્રતિબિંબમાં આવીને રહ્યો હતો !

તે ધૂનવા મંડ્યો, ને ધૂનતોધૂનતો ફરવા લાગ્યો. મરણ પામતો મનુષ્ય દુરાશાથી જેમ જીવન માટે વલખાં મારે તેમ, તે અહીંતહીં વલખાં મારીને અરીસા શોધવા લાગ્યો. પહેલો જ અરીસો હાથ લાગ્યો તે તેણે ચટ દઇને પોતાના મોં સામે ધરી દીધો. અંદર કદરવું, અકાલવૃદ્ધ, ઝાંખી કરચલીઓ વાળું, નિસ્તેજ વિષયી પુરુષનું મોં દેખાયું !

‘ધખ’ ! એક ધખાકો થયો, ને તેણે અરીસાને નીચે ફેંકી દીધો !

‘શું ત્યારે’ હું ખરેખર આવો કદરવો છું ?’ તેણે ફરીને પોતાના પેલા માનીતા અરીસાને હાથમાં લીધો. પણ અરીસો તો હજી એનું એ કદરવું ચાકું ધરી રહ્યો !

એ જ વખતે સામેની મેડીમાં અયેશા દેખાઇ. તેના હમેશનો હસતો ચહેરો તેણે અરીસામાં જોયો !

. . . પણ તેણે પ્રબળ વેગથી અરીસાને જમીન પર ફેંકી દીધો:

‘કડાક’ કરતો એક કડાકો થયો, ને અરીસાના હજાર કટકા થઇ ગયા ! ચમચમાટી બોલાવતા જૂદાથી એ અરીસાના દરેક કટકાને ચગદતોચગદતો તે અંદર ખંડમાં ચાલ્યો ગયો, અને ‘હું માફ મૂળ સ્વરૂપ પાછું મેળવીશ જ’ એમ અત્યંત દૃઢતાથી બોલીને, તેણે ખંડનું કમાડ જોરથી વાસી દીધું.

અખંડ જયોત

અમે ત્રણે ભાંડુ સ્વભાવે મૂળ આનંદી તો હતાં જ અને તેમાં હજી વહી જતું નાનપણ અને ઉગતી જુવાનીની રમ્ય સંધિ હતી, એટલે અમારાં મા પૂજાપાઠ કરીને ‘ હે ઈશ્વર ! મને જન્મોજન્મ આ ધર દેજે ! ’ એમ સાચી શ્રદ્ધાથી બોલીને, ‘ ત્યો છોકરાં પરસાદી ’ એમ છેલ્લું વાક્ય બોલે ત્યાં અમે, એક ખુણ્યામાં ઉભાં રહી કુતૂહલથી અત્યાર સુધી જેતાં હોઈએ તે, એકદમ ખડખડાટ હસી પડીએ ને ‘ જન્મોજન્મ ’ એ શબ્દને જીદીજીદી રીતે બોલીને ‘ પરસાદી ’ લેવા દોડીએ. ઘડીભર માતાનું મોં પણ મલકી જતું ને અમે તો પ્રસાદીનાં જુખ્યાં પ્રસાદી લાઇ બહારના આનંદી ફળિયામાં દોડી જતાં. તે વખતે હજી સુંદર બાલપણ હતું ને જીવનમાં અજબ જોમ હતું.

આજ એ વાતને ઘણાં વર્ષ વહી ગયાં છે. નાનપણનાં બધાં રમકડાં તો મારા ધરના કખાટમાં બરેલાં છે; પણ જેમની સાથે એ રમકડાં માટે હું લડ્યો છું, ક્યારેક એમને હરાવ્યાં છે ને ઘણી વખત હાર કશુલ કરી છે, તે બંને ભાંડુ આજે નથી. અમારાં ત્રણેનાં બાલપણનાં સાક્ષી મા પણ નથી. આજે હું એકલો જ રહ્યો છું ને બીજા બધા ધંધાના અભાવે મારા ધરની અગાસી ઉપર બેસીને સાંજે આકાશમાંથી

ઝાંખાઝાંખા અંધારપછેડા ઉતરે છે તે જોયા કરૂં છું. કલ્પનાની પાંખ મને ઉપાડીને ભૂતકાળમાં મૂકે છે, ત્યારે બાલપણના દિવસો, માતાની પ્રસાદી ને અમારો તનમનાટ યાદ આવે છે. પેલો શબ્દ ‘જન્મોજન્મ’ પણ પોતાના બધા વાતાવરણ સહિત હાજર થાય છે. પણ આજે એ શબ્દમાંથી એક બીજો અર્થ સમજાય છે : ‘જન્મોજન્મ આ ધરમાં જ મા પાછાં આવશે ખરાં ?...’

અને માતાની મૂર્તિ પાસે જ એક શરમાળ મુઝ્ઘા, નવી ઢળની લાજ કાઢી, સાડલાનો એક છેડો એક આંગળીથી એક તરફ ખેંચી, મારી તરફ ખોટો રોષ દેખાડતી, સ્નેહભરેલી સાચી આંખો ફેરવતી ઉભી રહેતી તે દિવસ યાદ આવે છે. તે વાત આમ બની ગઈ:

અમારા ઘર પાસે જ શાસ્ત્રી ગંગાપ્રસાદ રહેતા. શાસ્ત્રીજી અનેક રીતે ઇશ્વરનું માણસ હતા. સવારથી સાંજ સુધી તે કર્મકાંડમાં જ મગ્ન થઈ રહેતા. સવારે ‘હરિ ઝંક’ કરતા ઉઠે ને પોતાની ચાંખડી પર ચઢી ફળિયામાં આંટા મારે, ઉગતા સૂર્યને અર્ધ્ય આપવા સ્નાનાદિ ક્રિયા કરે ને છેક બાર ઉપર બે વાગે મિતાહાર લે. જરાક આડે પડખે થઈ, શાસ્ત્રીજી બેઠા થાય ત્યાં પાડોશમાંથી અનેક સ્ત્રીઓ હાજર થઈ હોય. શાસ્ત્રીજી પોતાની મધુર બાષામાં ‘શિવમાહાત્મ્ય’ કે ‘વિષ્ણુપુરાણ’ વાંચે અને, જાણે ભૂતકાળનો એક માનવસંધ વર્તમાનકાળની ધમાલો વચ્ચે જીવવા માટે છેલ્લો શ્વાસ ખેંચતો હોય તેવો એ બધા સમાજ બે કલાક ભગવત્સ્મરણમાં લીન બની રહે.

શાસ્ત્રીજીનું શરીર સુદામા જેવું હતું, તો ધરમાં પણ તાંદુલની કોથળા જ મોટી સમૃદ્ધિ મનાય તેમ હતું. શાસ્ત્રીજી પણ

કાલની શીકર ન કરતાં આજનું આજ વાપરી નાખતા ને કાણુજણે કેમ હજી કાલની સવાર ન પડે ત્યાં કાઠ ને કાઠ બાવિક જન સીધાસામાન સાથે શાસ્ત્રીજીના દ્વાર પાસે ખડું હોય.

તે શેરીમાં પણ શાસ્ત્રીજીની બારે મર્યાદા જળવાતી. ને હમણાંહમણાં કોલેજમાંથી આવેલા નવા જુવાનો પણ તેમના સંસ્કૃતના જુની ઢાળના યાનને વખાણતા ને માર્ગમાં મળે તો બે હાથ જોડવા સુકતા નહિ.

તેમનો સ્વભાવ મૂળ વૈરાગ્યવાન તો હતો જ. તેમાં શાસ્ત્રીજીનાં પત્ની મૃત્યુ પામ્યા પછી તો એકલી વૈરાગ્યની જ ભરતી થતી ચાલી. પોતાની એકની એક પુત્રીને ઠેકાણે પાડવાની જ ચિંતા માત્ર રહી હતી. મારાં મા શાસ્ત્રીજીનાં બાવિક જનોમાં લેખાતાં ને શાસ્ત્રીજીની પુત્રીનું શ્રદ્ધાભર્યું ગોઝં મેં એમની આંખોને બારે બાવી ગયું હતું. એક દિવસે મારાં મા કથા સાંભળીને પાછાં આવ્યાં ત્યારે શાસ્ત્રીજીની પુત્રી સાવિત્રી તેમની સાથે હતી. પછી તો સાવિત્રી વારંવાર અમારે ત્યાં આવતી ને એ વખતની ઉગતી જુવાનીમાં એનું સુંદર મેં કલ્પનાના ને સૌંદર્યના તરંગ ભરતું. સૌને ઠીક લાગ્યું ને શેરીમાં ઘેરઘેર એ વાત પ્રશંસાપાત્ર બની રહી, કે 'સાવિત્રીનું સગપણ ગંગાના નાના પુત્ર સાથે થવાનું છે.' ત્યાર પછી ધરતીકંપ જેવા અનેક ફેરફારો અમારા નાના ફળિયામાં જ બની ગયા. અમે ત્રણ ભાંડુ હતાં તેને બદલે હું એકલો થઇ રહ્યો. મારાં માનાં જુનાં મિત્ર નર્મદા ડોશી મૃત્યુ પામ્યાં. પણ એ બધા ધરતીકંપો વચ્ચે અમારૂં અનેરૂંઅનેરૂં જીવન નવાનવા અંકુરોથી શણગારાતું ચાલ્યું. સાવિત્રી હવે સામી મળે તો નીચું જ જોઇ રાખે ને હું

તેને બોલાવ્યા વિના રહું જ નહિ. શાસ્ત્રીજીને ત્યાં કે કામ હોય તો હું દોડીને જ જાઉં. મારાં માને મારે! આ ફરેલો સ્વભાવ—એકદમ આસા ઉઠાવવાનો—જરાક વિચિત્ર તો લાગ્યો, પણ તે પોતે વારંવાર સાવિત્રીને જરાજરામાં અમારે ઘેર તેડી લાવતાં એટલે પોતે બધું જ સમજતાં ને મીઠું હસતાં!

શાસ્ત્રીજીએ સાવિત્રીનું સગપણ મારી સાથે કરવાનું નક્કી કર્યું. મંગલ પ્રસંગને આજનો કાલ ઠેલવામાં એ જમાનામાં તો હૃદય ધડકતાં. બધી વાત નક્કી થઈ ગઈ ને થોડા માસ પછી તો નવી ચુંદડીમાં નવાનવા રંગ ધરતું સાવિત્રનું શરમભર્યું મોં અમારા ઘરમાં હેરાફેરા કરતું થયું. સગપણ પછી વિવાહ પણ તરત થઈ ગયા ને મૂળથી જ સ્થિતપ્રજ્ઞ જેવા શાસ્ત્રીજી જાત્રાએ ચાલ્યા. તે દિવસે આખું ગામ વળાવવા ગયું ને આખાલવૃદ્ધ સૌ એમને પગે પડીપડી પાછાં આવ્યાં. ગામનો જુનોપુરાણો આત્મા ચાલ્યો જાય તેમ શાસ્ત્રીજી ચાલ્યા ગયા. તે હતા ત્યાં બુધી તોફાનીમાં તોફાની માણસને એમની આંખની શરમ આવતી ને પોલીસને પણ ગોચું ખવડાવી દેનાર અઠંગ ઉઠાવગીર પણ તેમને જોતાં નરમ બની જતો. ગામના જીવંત ધર્મોસન જેવા શાસ્ત્રીજી ચાલ્યા ગયા, ને જાણે આ જમાનામાં હવે જુની મંગલ મૂર્તિઓને પણ ઠેએ ચઢાવવાનો પવન વાયો તેની ગંધ આવી કે ગમે તેમ, પણ તે પાછા ફર્યા નહિ. મને સાંભરે છે કે ધણાં ઘરમાં કંકુના સાથીયા પુરી પુરી ભીંતો પર એમના જાત્રાના દિવસ મંડાતા ને ચોરે બોળા કણબી ભેગા થઈ શાસ્ત્રીબાવાએ એક વખત કહેલી સાદીસાદી નીતિની વાતો સંભારતા ને આનંદ પામતા. ગામમાં ફરતો નવો પવન પણ શાસ્ત્રીજીના નામને સ્પર્શ કરી આવતો, મેં ઉપાસાં માયા

મુકી બંગાળી જેવા નવજીવાનો સડક પર ફરવા જતા ત્યારે શાસ્ત્રીજીએ એક વખત ‘ ઝાય ’ નું ‘ ઓય ’ કરી શી રમુજ કરી હતી તે વાત યાદ કરતા.

એક વખત એવું બન્યું કે એક તદ્દન અંગ્રેજી ઢબનો જીવાન પોતાના ઘરના બારણા પાસે બેઠાબેઠા ચાકરને બોલાવવા ‘ ઝાય ! ઝાય ! ’ કરે ને ત્યાં શાસ્ત્રીજી તેની મા પાસે ‘ એકાદશી માહાત્મ્ય ’ વાંચવા બહારથી અંદર આવે. શાસ્ત્રીજીને લાગ્યું કે છાકરાને પેટમાં દુખવા આવ્યું છે માટે ‘ ઓય ઓય ’ કરે છે, એટલે પોતાના સ્વભાવ પ્રમાણે તે બોલી ઉઠ્યા : ‘ બેટા નાનુ ! જરાક અજમો ફાકી લે ને ! પેટમાં દુખતું તરત મટી જશે ’ નાનુને લાગ્યું કે મારી ને મારા જમાનાની આ જીનો ‘ સ્પિરિટ ’ મફકરી કરે છે ! તે જરાક રાતો પીળો થયો ત્યાં બારણામાં વૃદ્ધ માતા દેખાયાં : ‘ નાનુ બેટા ! શાસ્ત્રીજી ઉભા છે ને તું ખુરશી પર બેઠો છે ? ’ એટલા કેમળ શબ્દો સાથે ડોશીમા શાસ્ત્રીજીના ધૂળવાળા પગ પાસે નમી પડ્યાં ને વાત ત્યાંથી જ અટકી ગઇ. પણ નવા મંડળમાં એ વાત ભારે રમુજ આપે છે.

શાસ્ત્રીજી ગયા પણ શ્રદ્ધાની મૂર્તિ જેવું સાવિત્રીનું મોં મારી માને સોંપતા ગયા. જેમ પુત્રી ઉપર માતા વહાલબયો હાથ ફેરવે તેમ સાવિત્રીના વાંસા પર ને માથા પર હાથ ફેરવતાં મારાં મા વારંવાર સાવિત્રી પાસે ઉભાં રહેતાં ને ‘ મારી દીકરી તો બહુ ડાહી છે ! ’ એ છેલ્લું ઉમળકાભર્યું વાક્ય બોલી કામે લાગતાં, ને અમારી વચ્ચેના મતભેદમાં મને ધમકાવીને સાવિત્રીને એવો પક્ષ ખેંચતાં કે સાવિત્રી પણ જરા જરા બેશરમ બનીને પોતાની તોફાની આંખો મારા તરફ ફેરવ્યા.

વિના રહી શકતી નહિ. એની આંખો પણ બોલી ઉઠતી, 'કાં? ભેતા જાઓ! માણ્યો કેવા અડાવ્યા છે?' એની તોફાની આંખો આ શબ્દો કહેતી હતી એવી ખબર જ્યાં અમે એકાંતમાં મળતાં કે તરત પડી જતી. કારણકે હજી તો હું પૂરો ઝોરડામાં ન આવું ત્યાં હસતીહસતી સાવિત્રી મારી સામે અંચુડો રાખીને ભારે લટકાં કરતી બોલી ઉઠતી, 'હાં જી આજે માણ્યો કેવા અડાવ્યા છે?' હું જો કુંઆપુંઆં થયો હોઉં તો તો સાવિત્રી ચોક્કસ આ વાત લંબાવવાની, ને કાં આંખમાંથી ક્રોધનાં આંસુ ઝરે ત્યારે ને કાં હસીહસીને પેટ ફુપે ત્યારે જ એને નીરાંત થાય. સાવિત્રી વળી મારી વિરુદ્ધ માણનો પક્ષ પણ ઉઘાડેછોગ ભેતી ને ક્યારેક તો બંને 'મા દીકરી' મને સખત હાર આપતાં.

આમ અમારૂં નાનું ઘર સુખી હતું. લીમડાની શીતળ છાયા જેવી શાંતિ ફેલાઈ ગઈ હતી ને સાવિત્રીનાં રમુજી તોફાનોની અને મારી વચ્ચે ન્યાયાધીશના જેવી ગંભીરતાથી બેસીને માણ જે ચુકાદો આપતાં તેમાં સાવિત્રી તરફ હમેશાં પક્ષપાત હોય જ. પણ એ મીઠા વાતાવરણમાંથી તો અમારી બંનેની જીવનમાં એક જ બની રહેતી હતી. સાવિત્રીના મોં પરનો નાનો સરખો તલ મારે મન કાલિદાસનાં કાવ્યો જેવો રસભર્યો હતો, ને મારી ઉગતી મૂઝ સાવિત્રીને મન પ્રેમાનંદના ઓખાહરણ જેવી—ધનુષની પણછરપ—હતી. અમે એ અવસ્થામાં હતાં કે જ્યારે જીવનમાં તોફાન એ જ પ્રેમ મનાય છે.

મને સાંભરે છે કે એક દિવસ હું નહાવા બેઠો ત્યારે સાવિત્રી બેનું પાણી લાવી ને તેમાં ટાકું પાણી ઉમેરતાં પહેલાં બેના પાણીનો એક પ્યાલો ભરી રાખ્યો. માણ જરા નજર

ચુક્યાં ત્યાં તો તેણે મારા વાંસા ઉપર એ પાણી રેડ્યું. મારાથી ‘ઝાંચ વૉય !’ થઈ ગયું ને માથું ખૂમ પાડી ઉઠ્યાં; ‘શું છે ? શું છે ?’ પણ સાવિત્રી તો એની હમેશની રીત મુજબ તોછડી લાજને એક આંગળાથી ઝાલી રાખીને ઉભી રહી, એની આંખ તો હસતી હતી અને હું ‘પણ મા ! આ તમારી દી-’ એ વાક્ય બોલવા જતો હતો ત્યાં તો ફરી ટાઢા પાણીનો કળશિયો મારા પર રેડ્યો ને ઉતાવળમાં ‘લ્યો હવે સમાધાન થઈ ગયું છે. બોલતા નહિ’—એટલું બોલીને સાવિત્રી એવી ઠપકાભરેલી આંખે મારા તરફ જોઈ રહી કે જાણે હવે અબોલા લેશે ! ટાઢા પાણીનો કળશિયો રેડ્યો એ તો માથું પણ જોઈ ગયાં હતાં, એટલે આટલું જોઈને ‘દીકરા; તું પણ એ જ લાગનો છે !’ એટલું બોલી ઘરમાં ખખડાટ થયો કે તરત જ ‘બિલાડી !’ કહેતાંકને માથું જરાક હસતાં ચાલ્યાં ગયાં અને પેલી અબોલા લેનારી તો તરત જ મોટેથી હસી પડી. ‘એમાં શું ઝાંચવૉય કરો છો ? જેટલું ઉનું પાણી રેડ્યું તેટલું જ ટાઢું પાણી રેડ્યું છે ને ?’

અમારો વિનોદ લખતાં અર્ધું જીવન પૂરું થાય ને આખું જીવન આંસુમાં સરી જાય એટલે હવે આગળ જ ચક્ષુવું છું.

હા. અમારો નિર્દોષ-આનંદ લાંબો વખત ટકી શક્યો નહિ. થોડા વખત પછી મારે પણ કેલેજમાં જવાનો વારો આવ્યો. વૈકેશનમાં ન્યારે પાછો આવું ત્યારે સાવિત્રી તે દિવસે ખાસ કરી મારાં મા પાસે જ બેસી રહે, ન કામ હોય તો કામ કાઢે ને કે ન મળે તો માથું પાસે ગીતા વાંચવા બેસે એને ખબર હતી કે હું એની રાહ જોતો હઈશ એટલે છેવટ આટલું પણ તોફાન કર્યો વિના સાવિત્રી રહી શકે નહિ.

છેવટ અમે જુદાં પડ્યાં ત્યારે મને સાંભરે છે કે કેાઇ દિવસ નહિ ને તે દિવસે સાવિત્રી બારે ગંભીર બની ગઇ હતી. તે મને છેવટ મળવા આવી ત્યારે મારા પગ પાસે નમી પડી ને—જરાક વિચિત્ર તો લાગશે પણ—જાણે કે હું એનો મોટો ગુરુદેવ હોઉં તેમ, મારી પાસે એક રેશમી કપડાં પર કંકુ ભરેલાં બે પગલાં કરાવ્યાં ને એક નાનીસરખી છખી પણ માગી લીધી ! માઈ આ મહત્ત્વ શરમભરેલું લાગશે, પણ નાના માણસને એકલા નિર્મળ ગ્રેમે તો ઈશ્વર જેવડા મહાન કલ્પ્યા છે ને તેથી તે મહાન બન્યા છે પણ ખરા.

તે દિવસે સાવિત્રીને મેં પહેલવહેલી ગ્રેમનાં તોફાનમાંથી ગ્રેમની ગંભીરતામાં જતી જોઇ. તે મારી સામે જોઇ રહી ને ગંભીરતાથી બોલી, ‘ કદાચ આપણે ન મળીએ તો ’ એની આંખમાં આંસુ આવી ગયાં, પણ તે તેણે શક્યાં ને વાક્ય પુરું કર્યું, ‘ માજીની પેઠે હું પણ જન્મોજન્મ આ ધર-માંજ અવતાર માગું છું અને તે પણ ‘ ત્વમેવ ભર્તા ન ચ વિપ્રયોગઃ ’

મેં પણ એવી ગંભીરતામાં આજે કેંક નવું અનુભવ્યું. ત્યારે જુદાં પડ્યાં ત્યારે સાવિત્રીએ તો કેાણ જાણે કેમ ફરી ન મળવાનાં હોઇએ તેમ ફરીફરી મને શક્યો ને ફરીફરી આંસુ પાડીને નીરખ્યો—નીરખ્યો, કારણકે ગ્રેમની સૃષ્ટિમાં કેાઇ અસ્થાને કે કદરૂપું છે જ નહિ.

વાત એવી હતી કે મારાં માજીમાં વૃદ્ધાવસ્થાની શિથિલતા ધર કરીને રહી હતી ને હવે એ પાકું પાન મમે તે વખતે ઉડી જાય. એમના છેલ્લા મંદવાડમાં તો બારે ચિંતા થઇ હતી,

પણ સહભાગ્યે તે ટકી ગયાં હતાં. અને પોતાના પિતાને સાચા સંન્યાસીની માફક જગત છોડતાં જોયા હતા, તેથી સાવિત્રીને હવે માજી જાય એ બારે ધા લાગતો હતો. મેં તો બારે પગલે ધર છોડ્યું. ફળિયામાં માજીને પ્રણામ કરી ફળિયું છોડ્યું. પણ કોઇ દિવસ નહિ ને આજે માજીએ કહ્યું, 'બેટા! સાવિત્રીને પ્રાણની માફક જાળવજો હો! હું તો હવે ખરું પાન છું, ને મારો ભરોસો શો? જાઓ ને ફતેહ કરી આવો!'

ફતેહમાં તો દસ ચોપડી ગોખીને ઓછી કાઢવી હતી, પણ તે વખતે તો એ પરીક્ષામાં જ જીવન હતું.

પછી હું કોલેજમાં ગયો. થોડા દિવસમાં જ સાવિત્રીનો તાર આવ્યો. એકદમ ઘેર આવ્યો, પણ ત્યારે મારાં માને મૃત્યુ પામ્યે આઠ કલાક થઇ ગયા હતા. સાવિત્રીનું મોં શોકથી વિહ્વલ બની ઘેલછા લાગશે તેવું દેખાતું હતું.

તે વખતની પરીક્ષા ગુમાવી. પણ સાવિત્રીને જે કારી ધા લાગ્યો તે રૂઝવો નહિ. તોફાન, મસ્તી ને આનંદ બધું જ ગયું. રહ્યું માત્ર ગમગીન મોં ને બારે હૈયું.

સંસ્કારથી તે શુદ્ધ પિતાની પુત્રી હતી, બાળપણથી જ મારાં માને ઓળખતી ને છેદ્દાછેદ્દામાં તો લાડકી દીકરીની જેમ તેના બોળામાં જ માથું રાખી ઘણી વખત સુષ જતી. સાવિત્રી મારાં માને જુલો ન જ ચડી. એ શોકમાં ને શોકમાં એને પણ બારે વ્યાધિ લાગુ પડ્યો. જ્યાં મન પોતે જ માજીની પાછળ દોડ્યું ત્યાં કોઈ દવા શું કરવાની હતી? સાવિત્રીનો વ્યાધિ અસાધ્ય બની ગયો ને છેદ્દી ધડી આવી પહોંચી. મેં રોતાંરોતાં પુછ્યું, 'સાવિત્રી! તારી છેદ્દી ધડા શી છે?'

અને સામિત્રએ મારી સામે જોયું. હસતું મોં વધારે હસ્થું ને તેના શુદ્ધ સંસ્કારની જ્યોતિ જોવો એક જ શ્લોક આવ્યો: 'જ્યોત યથા મે જન્માંતરેપિ ત્વમેવ ભર્તા ન ચ વિપ્રયોગઃ'

એ દષ્ટિ છેલ્લી હતી, પણ ચપ્પે બીજા જીવનની શરૂઆત જોવા હતા.

*

*

*

સાવિત્રીની વાત ચમ રહી. આજ હવે બીજા ધંધાને અભાવે આકાશમાંથી ઉતરતા અંધારપછેડા હું જોયા કરૂં છું ત્યારે જન્મો-જન્મ આ ઘર માગનાર માતાની મૂર્તિ પાસે સાવિત્રીનું-તે આવી ત્યારે જેવું હતું તેવું—શરમાળ મોં 'ત્વમેવ ભર્તા ન ચ વિપ્રયોગઃ' કહેતું ખડું ચાપ છે. પછી કલ્પનામાં બધાં જીવાંજીવાં દરેકે ખડાં ચર્ચ ચાલ્યાં જાય છે ને છેવટે એ બધાંમાંથી જગી મારા ખંડમાં જઈ હું સુતોસુતો જગ્યા કરૂં છું ! એમ ને એમ આજ પંદર વર્ષ વહી ગયાં છે.

એક દિવસ આ પ્રમાણે હું મારી અગાશીમાં બેઠો હતો. વાંચનાર ક્રોધ ન કરે તો હું ખાતરી આપું છું કે આ બનેલી બીના છે, જોડી કાઢેલી વાતો નથી. હું બેઠો હતો ને મારી સામે ગિરનારનાં લીલાં ઝાડવાં વધારે ને વધારે ઝાંખાં થતાં હતાં. સૂર્યની લાલી સમી ગઈ હતી ને આજા અંધારપછેડાથી પૃથ્વી ઠંકાતી હતી. રાત્રી પહેલાંની ચોડીક પળો એવી હોય છે કે જ્યારે ઝાંખીઝાંખી પૃથ્વીમાં જુરા રંગનો કુમ્ભસ જેવો આજો અંધારપછેડો ચારે તરફ વીંટાઈ રહે છે. આ પળ એવી હતી, ને એ ધડીમાં જ અનેક અર્ધપૂર્ણ અગમ્ય માયાઓ ભરેલી હોય છે. હું બેઠો હતો ત્યાંથી ચોડે દૂર—વાદળથી મળે નીચે,

પણ પૃથ્વીથી ઠીકઠીક ઉંચે—આહુંઆહું વાદળું ફેલાતું લાગ્યું. મેં આંખ ચોળી ને ચોખ્ખું જોવા મહેનત કરી. આછા આસમાની રંગની એક મૂર્તિ—પવન જેવી પાતળી ને પાણી જેવી પારદર્શક, પણ પૃથ્વી જેવી ઘન—લાં ઉભી હતી. આંખે અંઝવા વળે છે એમ ધારી મેં ફરી આંખ ચોળી. પેલી મૂર્તિ ત્યાં જ હતી, પણ આકાશ જેવી સ્પષ્ટ હતી ને અમિ જેવી તેજસ્વી. હું આંખ ખેંચીને એ તરફ જોઈ રહ્યો ત્યાં મૂર્તિમાં—આહ ! શું જોયું ? સાવિત્રીના મોંની સ્પષ્ટ રેખાઓ દેખાઈ. એ જ તોફાની આંખ, મસ્તીભરેલો પ્રેમ ને એની સાથે વિરલ એવી શ્રદ્ધાની સ્પષ્ટ રેખાઓ !

હું બેઠો હતો ત્યાં જ સડક થઈ ગયો. જીવતાં જેને પૂજ્યા હોય તેને મૃત્યુ પછી કેવા ડરથી આપણે જોઈએ છીએ ? પણ સાવિત્રી તો નિર્મળ હતી. એનાથી ડરવાનું શું ?

એક પળમાં સાવિત્રી તરફથી સુગંધી પવન આવતો લાગ્યો. અન્યથા પર અન્યથા હું અનુભવું છું ત્યાં સાવિત્રીના મીઠા શબ્દો મેં સાંભળ્યા, ‘ત્વમેવ ભર્તા ન ચ વિપ્રયોગઃ’ હવે ખરેખર ભ્રમ છે એમ ધારી હું ઉઠ્યો, પણ ત્યાં ‘વહાલા પ્રિયતમ ! હું તારી રાહ જોઉં છું. . . . ને ત્યાં . . . ગામમાં તપાસ કરજે !’

તે જ ક્ષણે આકાશમાં કેં હતું નહિ.

હું કલ્પનાના ભૂત પર હસતોહસતો ચાલ્યો ગયો.

*

*

*

ખીજે દિવસે સવારે હું ઉઠ્યો ત્યારે રાતની વાત તાજી હતી ને શબ્દો તો સ્પષ્ટ સાંભળ્યા. આ નવાઈ શી ! મેં એ

વિષયની તપાસ કરવા નિશ્ચય કર્યો એટલામાં જ મારા નામનો કાગળ બારીમાં ફેંકી ‘ સાહેબ, લે જો—’ એમ લહેકા કરતો પોસ્ટમેન સીસોટી વગાડતો ચાલ્યો ગયો.

એ કાગળ અક્ષરશઃ નીચે પ્રમાણે છે :

‘ રા. રા.

આપને ખબર છે કે આપણી યાત્રિમાં કન્યાઓનો સુકાળ છે. મારી પુત્રી નું મારે સગપણ કરવું છે, પણ યોગ્ય સ્થળના અભાવે આજે પાંચ વર્ષ કાઢી નાખ્યાં. મેં સાંભળ્યું છે કે આપ ટુંકમાં જો આ વાત આપને અનુકૂળ હોય તો એક વખત આટો મારી જજો.

એજ. લિ.

મેં બે હાથથી આંખો દાબી દીધી. કાલે રાત્રે સાવિત્રીએ જે સ્થળ ને જે નામ આપ્યું હતું તે જ સ્થળ ને નામ આજે આ પત્રમાં હતું.

*

*

*

હું બીજે દિવસે ત્યાં ગયો. હકીકત સાવિત્રીની મૂર્તિએ આપી હતી તે જ પ્રમાણે હતી. જાણે સાવિત્રીની બીજી પ્રતિકૃતિ હોય તેવી તે મારી નજર આગળથી બે વખત પસાર થઇ ગઈ. એ જ મસ્તી, એ જ નિર્દોષતા ને એ જ શ્રદ્ધા; જોકે મોં જુદું હતું.

બીજે દિવસે હું

કલ્પનાની મૂર્તિઓ

કેટલાંક માણસો વિચિત્ર હોય છે ને કેટલાંક વિચિત્ર દેખાવાનો પ્રયત્ન કરે છે. પણ આ વૃદ્ધ માણસ તો ખરેખર વિચિત્ર હતો. જમનાનાં કાળાં ભમ્બર જેવાં પાણી જેવામાં એને એટલો આનંદ પડતો કે કેટલીક વખત છત્રીશ છત્રીશ કલાક તે પાણી પાસે જ બેઠો રહેતો. એની માન્યતાઓ બધી હસાવે તેવી હતી. તે માનતો કે જળસુંદરી ધણી વખત અરધી રાત્રે જમીનપર રમવા આવે છે ! સાવ કલ્પનાના બનેલા આ માણસે ધણી વખત જળસુંદરી જોધ હતી એમ એ કહેતો. એ વાત કોઈ માનતું નહિ ને સૌ તેને બેવકુફ સમજતા. વળી જળતરંગમાંથી દિવ્ય સ્વરમૂર્તિ આવી શકે તેમ એ માનતો. ઘેલો માણસ ! ધણી વખત તારા અને નક્ષત્રની સૃષ્ટિમાં જ આનંદ લેતો ! આ ગાંડો શુકન અપશુકન ને પક્ષીની બોલી વિષે પણ ગપ્પાં છોલતો. સૌ જાણતા હતા કે તે ધૂની માણસ છે. તેને પહેલાં તો સંગીત સાથે નશાખોરના જેવી દૃઢ પ્રીતિ હતી. તેનું પ્રિય વાજીત્ર હતું બંસી. એ કહેતો કે મુંગા સ્વરો સંગીતની જે મજા છે તે બોલેલા શબ્દોમાં નથી જ. શબ્દોને લાગણી વિના બોલાય છે તો કૃત્રિમ બની જાય છે. એકલો

અત્યંત કેમળ હૃદયનો માણસ જે ગાય તેમાં જ સંગીતની છાયા આવે છે ખીજે નહિ. તે કહેતો કે લયપામતા સ્વરમાં જે મીઠાશ છે તે મુંગા શબ્દને લીધે જ છે. ગમે તેમ તે પોતે બંસી આપાદ છોડતો. કલ્પનાનો બાળક હોવાથી ધણી વખત વિચારતો કે જન્મનાનાં જળ આ બંસી ચંભાવી શકે ! પણ પાણી તો સતત વહા જ કરતું ને એ બંસી બગબગ જ કરતો. એ બંસીનો આશ્ચક હતો : જન્મનાનાં જળ કાંઠે બંસી બગવવી એ એનો ઇશ્ક હતો : ને સમુદ્રકન્યા કે જળસુંદરીને નિહાળવી એ એનો આદર્શ હતો—ખોટો, બ્યર્થ ને અશ્વકથ. પણ આદર્શ એટલે જ સાચાદિલથી કરેલી ખોટી અશ્વકથ કલ્પના !

એનો આ ઇશ્ક ચાલ્યો ગયો ને એ આશ્ચક મટી ગયો. ઇવનનું રૂપાંતર અચાનક થયું પણ તેમ થવાનાં પ્રજ્ઞા કારણો હતાં. આ ઘેસો માણસ જીવાનીમાં એક સુંદર સ્ત્રી પરણ્યો હતો. એ સ્ત્રી સંગીતની અત્યંત શોખીન હતી. શોખ લગભગ ગાંડપણ જેવો. એક વખત દિલ્હીમાં જઈસો થયો ત્યારે તેણે ગાયું હતું. સૃષ્ટિને રસમાં નકરાવતી હોય તેમ તે દિવસે તે ખરેખર ખીલી હતી. અને જ્યારે આખું મેડળ ચિત્રવત સ્થિર બન્યું હતું, તે વખતે પંચમ સૂરથી વાતાવરણને આરપાર વિધી નાંખવાની તેની શક્તિ એકદમ લયપામતી લાગી. રણકાર કરતા સ્વરની માફક તે એકદમ બંધ થઈ ગઈ. વિજળાનો આચકો લાગે તેમ પ્રેક્ષક વર્ગ અકસ્માત ઉધમાંથી ઉઠ્યો. પણ તેની સામે ગાનારી ધીમે ધીમે મંદ—અતિમંદ બની રહી હતી. એ આશ્ચર્યમાંથી પ્રેક્ષકો બગે તે પહેલાં એક ધુમાડો થયો : ગાનારી નીચે પડી : અને શોડીવારમાં તેનું મૃત્યુ થયું. ત્યાર પછી આ ગાંડાના મનમાં ધૂન બરાબર બેઠી હતી કે તેની સ્ત્રી

જલસુંદરી થઇ છે ! કેવો વિચિત્ર ખ્યાલ ! આ ઘેલો માણસે ત્યારથી સંગીતની પ્રીતિ તોડી હતી;—તે એટલે સુધી કે તેના ઘરમાં આજે વર્ષો થયાં વંશપરંપરાથી ચાલી આવતી સંગીતની પ્રણાલિ તેણે તોડી નાખી. સંગીતનાં સાધન માત્ર તેણે ફેંકી દીધાં. પોતાના છોકરાને સંગીતનો કહ્યો એ શીખવ્યો નહિ. અને જ્યારે એ છોકરો જીવાન થઈ ક્ષયથી મરણ પામ્યો ત્યારે તે પોતાની સાતઆઠ વર્ષની પૌત્રીને લખને દિલ્હી છોડી ચાલી નીકળ્યો !

હવે એ વૃદ્ધ પોતાની પૌત્રીને પણ સંગીતથી દૂર રાખવા તનતોડ મહેનત કરી. અને થયું પણ તેમ જ. પરંતુ દેહ બદલાયા પણ પ્રાણ ન બદલાયો. દિલ્હી છોડ્યા પછી તેઓ આગ્રામાં આવ્યાં હતાં. જમના નદી જ્યાં વળાક લે છે ત્યાં, પૃથ્વી પરના અમૃતબિંદુ જેવો તાજ ઉભો છે. તાજની પાછળ ખુલ્લું ભૂરું આકાશ ને આગળ હરિયાળાં નીલાં મેદાનો, એ દરમિયાન ખરેખર રમ્ય છે. આ ઘેલો માણસ બંસીનો ઇશક છોડી બેઠો, પરંતુ હવે તાજનો ઇશક લઇ બેઠો. ચોવીસે કલાક એ પડ્યો-પાથર્યો આ પુલ જેવા મકાનની પાસે જ લગ્ન કરતો ! અને આ બધો વખત એની પૌત્રી તો સાથે જ હોય. એ જાણ્યે-અજાણ્યે એ સૌંદર્ય પીધા કરતી. દાદાને જ્યારે બંસીની ધૂન હતી અને દાદી જ્યારે સંગીતમાં જ મસ્ત હતી, ત્યારે આ છોકરીએ તે વાતાવરણ પીધું હતું. વખત જતાં વૃદ્ધને સંગીતનો તિરસ્કાર છૂટ્યો ને પોતે પૌત્રીને સંગીતથી દૂર રાખી; પણ સંગીતની લગની લગાડનારી જે ધૂન હતી તે ધૂન તો કાયમ જ રહી. છોકરી સંગીત પરથી શિક્ષ્ય અને ચિત્ર તરફ વળી ગઇ. દેહ બદલાયા, પ્રાણ તો એ જ રહ્યો. તેણે તાજનાં, અડતાં જીવ ન ચાલે એવાં કામળ પુલ જોયાં ; નાણુક બદનમાં મીઠાશ

ને પ્રાણનો જે વિરલ સંયોગ છે તે જોયો: ‘ નાનકડી નાર ’ વીંધ્યા અણવીંધ્યા નાકમાં મોતી પહેરે એ ચિત્ર તેણે અનુભવ્યું. એ તાજની કન્યા થઇ. તેના જેવી સુંદર ને સાચી; કેમજી, મીઠી ને જાણે અમી ઝરશે તેવી. તેની આંખે જે કળા પીધી ને તેણે સૌદર્યની જે તાલીમ મેળવી તે જાણે સાંગોપાંગ તેના સરીરમાં ઢળી પડી હોય તેમ તે એક બેનમૂન કન્યા બની ગઇ. એનું નામ સિતારા.

સવારે, બપોરે, સાંજે, રાત્રે, ચાંદની રાત્રે જ્યારે તાજને જીવો ત્યારે તે કંઇકને કંઇક નવીનતા દાખવે છે. સિતારાએ આ દરથો વારંવાર જોયાં હતાં, અને તેના ઘેલા વૃદ્ધ દાદાએ તો એમને પૂજ્યાં હતાં. આ તાજના જ સાન્નિધ્યમાં ચારપાંચ વર્ષ ચાલ્યાં ગયાં. થોડે છેટે જન્મનાના કાંઠાપર, બરાબર તાજની સામે તેમનું ઝુંપકું હતું; છેટે સુમનજીર્જનો નાજીક ગ્રામ દેખાતો; ને સામે તાજ. સિતારાના દાદાએ બરવાડનો ઉલોચ હાથ કર્યો હતો. થોડાં બકરાંધેટાં તેમનું બધું ગુજરાન ચલાવી દેતાં. હાથમાં ડાંગ લઇ, ખભે ધાબળા નાખી, જન્મના નદીના કાંઠા પર એ ચારતાં જ્યાં ને તાજમહેલ નીરખતો જવો, એવી ધર્ષી ઉપજાવે તેવી સ્થિતિમાં તે રહેતો. ને સિતારા પણ કાંઇ કામ ન હોય ત્યારે સાથે સાથે ફરતી. વૃદ્ધ માણસ તેને સમુદ્રની દેવીની વાતો કરતો, કે નક્ષત્ર ને તારાની અસર સમજાવતો કે તાજનો ઇતિહાસ કહેતો. ક્યારેક એના પ્રિય વિષય ‘ જલસુંદરી ’ પર પણ બ્યાખ્યાન આપે. ગમે તેમ, પણ જવો તે પોતે કલ્પનાનો આદમી હતો, તેવો જ વારસો પોતાની પૌત્રીને તે આપી રહ્યો હતો.

કલ્પનાનો પણ પડથો પડે છે અને સ્વપ્નની સૃષ્ટિ પણ મળી આવે છે. વૃદ્ધ માણસ જે રરખ રાતદિવસ ઝંખી રહ્યો

હતો તે જ સ્વપ્ન એક આદમી નીરખી રહ્યો હતો. આત્માનો એક જીવાન ચિત્રકાર છેક સંધ્યાકાળે ન્યારે તાજના પારદર્શક દેહમાં આકાશી રંગના ઓળા ઉતરી જાય ત્યારે જમનાનાં કાંઠા પર ફરતો તેનું નામ વિધુશેખર. બહુ અચ્છો જીવાન હતો. કાળાં ઝુલ્ફામાં સંતાયેલું તેનું મોં ખરેખરા ચિત્રકારને શોભાવે તેવું મધુરું ને મોહક હતું. તેણે જમનાના પાણીનો, આકાશના રંગનો, ને તાજમહાલનો વધો થયાં એક ચિત્તે અભ્યાસ કર્યો હતો. સિતારા જેવી તાજની કન્યા હતી તેવી એ તાજનો ચિતારો હતો. તાજનું સૌન્દર્ય પી પીને એ ચિતારો બન્યો હતો,

એક વખત સંધ્યા હતી. સંધ્યા ખીલે છે ત્યારે જલપ્રવાહમાં વહેતા ગુલાબી રંગો સુંદર લાગે છે. પરંતુ ન્યારે આકાશ કુમળાં ભૂરાં વાદળાંથી ઢંકાયેલું હોય છે, ને પૃથ્વી પર વરસાદનો જરાતરા છંટકાવથી બીનાશ આવી હોય છે, ને હરિયાળા લીલોતરી પર તેજને બદલે છાયા પથરાયેલી હોય છે ત્યારે અત્યંત ગૂઢ ને ઉંડા સંવેદન વાળા લાગણીઓ જન્મ લે છે. આજે એવી ઘડી હતી. આજે વિધુશેખર તાજનાં હરિયાળાં મેદાનો પર થઈ, સાહેલીનો યુર્જ પસાર કરી, ધીમે પગલે જમનાના કાંઠા તરફ ચાલ્યો. તેજ અને છાયાની ચાદર ઓઢી પૃથ્વી કાંઈક ઝાંખી પડી હતી ધૂમસ ન છતાં ધૂમસ જેવું લાગે એ સમય હતો. વિધુશેખરની દૃષ્ટિ એ વખતે અકસ્માત સામેના કિનારા પર પડી ને તે હતો ત્યાં સ્થિર થઈ ગયો. એ સ્થિર થઈ ગયો પરંતુ એનું આશ્વત તો એ ફૂટત. સામેના કિનારા પર, જલતરંગમાંથી જ જન્મેલી હોય તેવી એક સ્ત્રી ઉભી હતી. એ ઉભી હતી ત્યાં કેડ સમાં પાણી હતાં ને તે પાણીમાં એવી રીતે ઉભી હતી કે જાણે જલસુંદરી જ હોય!

વિદુશેખરના મનમાં પણ બીજો વિચાર ન જ આવ્યો. એની કલ્પનામાં આવ્યું કે: 'એ જલસુંદરી!'

કલ્પનાની મૂર્તિ તરફ તે જોઈ રહ્યો. બીના કાળા કેશ વિખાઈ જઈને એના વાંસાને ઢાંકી રહ્યા હતા. અનિમિષ નયને જાણે એ તાજને પી રહી હતી. તાજના ચિતારાએ આ દશ્ય જેવું જોયું તેવું લીધું. તેના ખ્યાલમાં કલ્પનાની રાણી ધૂમી રહી. પણ થોડીવારમાં અંધારું વિંટાવા લાગ્યું ને રાણી અદશ્ય થઈ. તે પાછો ફર્યો. સંવેદન કલ્પના ને ગૂઢ અગમ્ય વાતાવરણ એને ધૂમાવી રહ્યાં હતાં. પાછો ફરતાં ફરતાં તે સહેજમાં જ ખચી ગયો. તેની સામે જ કોઈ અણુધડ આદમી બટકાયો હતો. તે આદમી ગાંડાની માફક તેના મોં પાસે મોં લાવ્યો ને બોલ્યો:

‘તમે—તમે એ—એ—એ—જોયું?’

વિદુશેખર સમજ્યો નહિ: ‘એ એ શું?’

‘કેમ વળી તમે જોયું નથી? ખોટું બોલો છો? ખોટું? તમે એ . એ . . એ જોયું’?

‘એ શું?’

‘એ એ એ . . . એ દશ્ય. કોણ હતું ખબર છે?’

‘ના.’

‘એ આ નદીમાં રહે છે. જલસુંદરી. તાજનાં દર્શન કરવા ધણી વખત આવે છે. જલસુંદરી. જલસુંદરી. . . સમજ્યા? જ. . . લ . . . સું . . . દ . . . રી . . . ’ . . . પેલો માણસ ઘેલછામાં લવતો લાગ્યો.

‘તમારું નામ?’

‘મારું? . . . જલસુંદરી . . . મારું નામ? હા, મારું

નામ મને સાંભર્યું . . હું સિતારાનો દાદો . . ’

‘ પણ સિતારા—? ’

‘ તમે અહીં કદિ અરધી રાત્રે આવ્યા છો? આહા! ત્યારે જમનાનાં રૂપાનાં પાણી ને સામે આ તાજ! રૂપેરી . . . આહા! એક દિવસ એવે વખતે જલસુંદરી આવ્યાં હતાં. ’

પણ આ ઘેલછાએ ચિતારાની જલસુંદરીની કાલ્પનિક માન્યતાને તોડી. ‘ ત્યારે એ કન્યા . . . આ ડોસાની પૌત્રી સિતારા લાગે છે. . . ’ તેના મનમાં એકદમ ખ્યાલ આવ્યો. એ ખ્યાલ થતાં જ તેની કલ્પનાની રાણી, પાર્થિવ—પૃથ્વીની બની ગઇ. નશો છિતરી ગયો; સંવેદન ચાલ્યું ગયું; વાતાવરણ ટળી ગયું. એ કલ્પનાની રાણીને પૂજનારો ચિતારો મરીને પાર્થિવ કન્યાના સૌંદર્યનો ખ્યાલ કરનાર મનુષ્ય બની ગયો! તેના મનમાં દરય રહી ગયું, કલ્પના રહી ગઇ અને સિતારાની સ્મૃતિ રહી ગઇ.

‘ મેં એવું કાંઈ—જલસુંદરી જેવું જોયું નથી. ’ એમ બોલી તે પેલા ઘેલા આદમીને છોડી આગળ ચાલ્યો. એક તરફ એક સિપાઈ હસતો હતો. ‘ પેલો ઘેલો જ મળ્યો હતો ના? ’

‘ હા. પણ એ છે કોણ? ’

‘ બીજું કોણ? ગાંડો છે. એ ક્યારનો અહીં બેઠો હતો. અંધાઈ વીંટાયું ને એ વખતે જમનામાં કોઈ નહાવા આવ્યું. તરત જ એ જલસુંદરી—જલસુંદરી કરતો ઉઠ્યો ને દોડ્યો. ત્યાં તમે જ સામા મળ્યા. ’

‘ એમ કે? ’

ચિતારો વિચાર કરતોકરતો ઘેર ગયો. તેણે સિતારાને મનમાં તો પોતાની બનાવી પણ દીધી !

ત્યાર પછી તો ધણી સંખ્યાઓ ચાલી ગઇ. પણ કેટલીક સંખ્યાઓ, અંધારપછેડામાં લપાતાં પહેલાં શરમની મીઠી સુરખીનો રંગ જેવા જમનાનાં જળમાં ધણીવાર ચંબી જતી. કારણકે વિદ્યુશેખર મીઠું હાસ્ય કરીને સિતારાને બોજવતો તે વખતે શરમની મીઠી સુરખીથી છવાતું એનું મોં જમનાનાં જળમાં પ્રતિબિંબિત થાય તે આ સંખ્યા છાનુંમાનું જોષ લેતી.

સિતારાને ગાંડા જેવા દાદો દૂરદૂરથી જલસુંદરી નિહાળવાનાં સ્વપ્નાં ધડતો હોય ત્યારે સિતારા ને વિદ્યુશેખર એક-બીજાની મશ્કરી કરતાં હોય ! આવી રીતે તાજની કન્યા તાજના ચિતારાની થતી હતી, તે વખતે તેનો વૃદ્ધ દાદો ધણી વખત ફરિયાદ કરતો કે હવે જલસુંદરી આવતાં જ નથી !—ને આવે છે તો એકલાં આવતાં જ નથી !

સિતારા એ કાંઇ સમજતી નહિ. દાદાની આટલી યેલછા જોવાને એ ટેવાઇ ગયેલી હતી. બીજી બધી રીતે દાદો ડાહ્યા હતા.

‘તું આની સાથે પ્રીતિ જોડ.’ એમ કોઈ આજ્ઞા કરે ને પછી પ્રીતિની શરૂઆત થાય તો એમાં હમેશાં ગાંઠ રહી જવાની. પ્રેમ સ્વયંભૂ છે; તેમ જ કલ્પ પણ સ્વયંભૂ છે.

એક વખત ચિતારો જમનાના કાંઠા પર બેઠો હતો. કાળાંભમ્બર પાણી દોડ્યાં જતાં હતાં ને તાજ એકલો જોઈ હતો. હમેશનાં પરિચિત સિતારાનાં પગલાં તેણે સાંભળ્યાં. તેણે પાછું વાળીને જોયું તો સિતારાનું મીઠું હસતું મોં દીઠું. ચિતારો એક વિચારની ધૂનમાં હતો. તેની કલ્પના એક ઇ. સ. ૧૧૬૬ની સાલ જેટલી પાછળ ગઇ હતી. તે આત્રામાં બેઠો-બેઠો, તાજની સામે નિહાળીને, પૃથ્વીરાજની સંયુક્તાને મનમાં ને મનમાં ધટી રહ્યો હતો.

રાયપિઠારાનો રાતા પથ્થરનો દિલ્હીનો કિલ્લો તેની નજર આગળ ખડો થયો હતો. સુધડ રજપૂતાણ * (શિવસ્ટ્રી)નો છેલ્લો છેલ્લો નમૂનો તે પૃથ્વીરાજ. આ ચિતારાએ ઘડેલી તેની સ્ત્રી સંયુક્તા પાણીદાર મોતી જેવી નિર્મળ અને તેજસ્વી હતી; બાળભાષામાં કહીએ તો રૂપરૂપનો અંબાડ હતી. રૂપનો પાર નહિ, તેજનો પાર નહિ અને નિર્મળતાનો પાર નહિ. રજપૂતાણીઓ ધણી થઇ ગઇ છે પણ સંયુક્તા જેવો પ્રેમનો નશો કોઇનામાં ન મળે. ચિતારો એને જોઇ રહ્યો હતો. આખેદૂખ જાણે એ જ. કલ્પનાએ સૃષ્ટિ રચી હતી ને પ્રેરણાએ પ્રાણ મૂક્યા હતા. તાજને બરાબર પાછળ રાખીને રજપૂતાણીની અસલ આદર્શ પ્રતિમા હોય તેવી સંયુક્તા હિમી હતી. તેના સંચામાંથી સાચા મોતીની લટ બને બાણુ લટકતી હતી.

તાજના જેવી જ નાણુક શરીરની, પણ તેજના પુઆરાથી નાહી રહી હોય એટલી જાનવલ્યમાન સુંદર અને પવિત્ર.

ચિતારો કલ્પનામાં આ દૃશ્ય જોઇ રહ્યો હતો—પી રહ્યો હતો, તેટલામાં સિતારાએ તેના ખભાપર હાથ મૂક્યો. આંગળીઓ ફરતાં જેમ વાણંત બોલે, તેમ આ કામળ સ્પર્શ થતાં વિદુ-શેખરનું હૃદય જાગી ઉઠ્યું. એની કલ્પના—પ્રેરણા વેરાઇ જવા લાગ્યાં.

હજી એ દૃશ્ય જ જોતો હોય તેમ તે બોલ્યો, ‘કેમ સિતારા આજ તો કાંઈ મોડી ?’ અપમાન થયું હોય તેમ કલ્પનાની સંયુક્તા દૂર ને દૂર જવા લાગી.

ચિતારાની પાસે આવીને સિતારા ધીમેથી બેઠી, પોતાની સોડમાંથી એક કામળ કાઢ્યો.

* નવલરામ ઇન્ડિયાનો ઇતિહાસ.

‘એ—ત—તારી ! તું વળી ચિત્ર કરતાં ક્યારની શીખી ?’ સિતારા પ્રેમથી તેની પાસે સરી. કાંઈક ચાલ્યું ગયું હોય—જીવન જતું હોય—તેમ ચિતારો બેઠાકબેઠા બનીને તાજ તરફ જોઈ રહ્યા. સંયુક્તાની હાથી ઝાંખી બનતી હતી. તેણે વેદનાથી છાતી પર હાથ મુક્યો. ને એક નિશ્વાસ નાખ્યો, ‘ઓ ! રે ! ગઈ કે શું ?’

અત્યંત માયાથી સિતારાએ તેનો હાથ પોતાના હાથમાં લીધો : ‘વિદ્યુ ! તને શું થાય છે ? તું ધુળે કાં ? અને . . . તું શું બોલ્યો ? કોણ ગઈ ?’

ચિતારાએ શૂન્ય આંખે તાજ તરફ જોયું.

એની કલ્પનાની મૂર્તિ—પૃથ્વીરાજની સંયુક્તા—ત્યાં હતી નહિ. તે પીગળી ગઈ હતી. કોણ જાણે ક્યાં ? અને ચિતારાને ખબર હતી કે આવી મૂર્તિઓ આવે છે માત્ર ધડીભર. જો એનો સત્કાર ન થયો તો તેઓ બસ જાય છે—જાય છે હમેશાંને માટે. આજે પણ આ મૂર્તિ ગઈ તે ગઈ ! પછી એ કોઈ દિવસ આવે નહિ. કલ્પનાની મૂર્તિ આવી માનભરી હોય છે,

વિદ્યુશેખરે સિતારા તરફ જોયું. એક ધડીભર એ ધૂન્યો. ‘અરે ! આણે મારી સંયુક્તા ખોવરાવી !’ એ વેદનાથી એ વીંધાઈ ગયો. ‘મારી પ્રિયતમા કલાને રોકનાર આ કોણ ?’ એ પ્રશ્નથી એ બાકુળ બની ગયો. ત્યાં સિતારાએ અત્યંત કેમળ સ્વરે ફરીથી કહ્યું. ‘વિદ્યુ ! તું ધુળે કાં ? બોલ તો ખરો. મારા સમ છે, —તને શું થયું છે ?’

સિતારાએ એનું મન વાળવા એને તાજનું સૌંદર્ય ને આકાશી રંગો દેખાડ્યા. પણ ચિતારો તાજમાં શું જુએ ? તાજ જેના વડે શોભતો હતો તે સંયુક્તા ક્યાં ?

સિતારાએ ધીમેથી તેના હાથમાંથી ચિત્રનો કાગળ સેરવ્યો. તેણે તે લઈ લીધો. જાગ્યો હોય તેમ વિદ્યુશેખર સિતારાનું ચિત્ર જોઈ રહ્યો.

‘આ શું દોર્યું છે સિતારા !’ વેદના દાબીને તે બોલ્યો.

‘એ છે જલસુંદરી.’

ચિતારાએ તે દિવસે જલસુંદરી જોઈ હતી તે યાદ આવ્યું. જલસુંદરીની એની કલ્પના સિતારાના નામથી વેડફાઈ ગઈ હતી. આજની સયુક્તાનું વિધાન પણ સિતારાના આગમનથી પડી ભાંગ્યું હતું ! અરેરે કલ્પનાની મૂર્તિઓ ! તમારા મૃત્યુનો ધા જીવન પર મજબૂત અસર કરે છે, ને જીવન પછીના જીવનને પણ રંગે છે, ત્યારે તમે જ સાચી મૂર્તિઓ ને, સાચી મૂર્તિઓ એ કલ્પના એવો ક્રમ તો નહિ હોય ના ?

‘આ જલસુંદરી છે કાં ? જળતરંગો તો આબેદૂજ છે. ને મૂર્તિ . . . પણ . . . રમ્ય છે. તેં આ ક્યાંથી ચીતરી સિતારા !’

‘મેં—? હું પણ કાંઈક છું હો !’

‘એમ કે ? લાગે છે સાચી. પણ—આ મૂર્તિ કેણે બની ?’ એમાં અભ્યાસ છે ને કલ્પના નથી; તેં આ ચિત્ર વાંચ્યું છે ને જોયું નથી.

સિતારાએ હસતાંહસતાં જવાબ વાળ્યો, ‘દાદાજી જે વર્ણન કરતા તે પરથી મેં એ ચિત્ર દોર્યું.’

ચિતારાએ તે ચિત્ર સિતારાના હાથમાંથી ખેંચી લીધું. ને તેમાં અપાટાબંધ થોડા ફેરફાર કરી નાખી, પાછું સિતારાના હાથમાં મુકી દીધું. ચિત્ર સજીવન થઈ ગયું.

સિતારાએ તેના તરફ જોયું ને બહાલથી કહ્યું, ‘વિદ્યુ ! એક

ચિત્ર તું મારે માટે ન ઉઠાવે ?’

ચિતારાએ દયાભરી અવાજે કહ્યું, ‘ તારે માટે ? કોઇ માટે ઉઠાવું—કોઇ આપે તે કરે એ સ્વયંભૂ મૂર્તિ ન થાય. હું કોઇ માટે કાંઇ કરતો નથી. ’

‘ પણ હું ક્યાં કોઇ છું ? તું મારે માટે તો કરી જ દે. તું એક જળસુંદરી કરી દે. ધણી કહે છે કે દાદા જીએ છે એવી જળસુંદરી જો કોઇ ચીતરે ને દાદાજી જીએ તો દાદાજીની ઘેલછા જાય. ’

વિદ્યુશેખરે ઉઠાસીથી કહ્યું, ‘ ઘેલછા રહે કે જાય. મારાથી એ ન બને. એવું હું કરી શકતો નથી. ’

‘ ત્યારે વિદ્યુ ! તુ મનુષ્ય નથી. તને માણસ પર પ્યાર નથી. તને મારા પર પ્યાર નથી. એ કલા ન હોય. ’

વિદ્યુશેખર ડીબો થયો; તેણે બે હાથે અદ્ય વાળા: ‘ કોણ કહે છે હું માણસ નથી ? શું મારામાં પ્યાર નથી ?

‘ ના. પ્યાર હોય તે પીગળે. દયા હોય તે દ્રવે. મનુષ્ય હોય તેને લાગે. ’

અત્યંત દુઃખથી ચિતારો બોલ્યો, ‘ સિતારા ! હું માણસ છું હો ! ’

સિતારાએ ગર્વથી કહ્યું, ‘ માણસ હો તો જળસુંદરી કરી દે. એક ઘેલાનું એમાં કલ્યાણ છે. ’

‘ અરેરે ! કોણ સમજે કે હું કલ્પનાનો—પ્રેરણાનો—ચેલી કલાનો દાસ છું, મિત્ર નથી. સેવક છું, સ્વામી નથી. જેટલી અને જેવી જ્યોતિ જગે એવી જ મૂર્તિ હું ધકું ! ’

‘ અભિમાન ! ’ સિતારા બોલી, ‘ આ તારાના કારીગરને કાંઈ ન નડ્યું અને તને . . . ’

‘બસ, બસ, બસ—’ વિદ્યુશેખર વચ્ચે બોલી હસ્યો, ‘જા હું એ ચિત્ર કરીશ. જીવન . . .’

‘એક ચિત્રમાં જીવન ને એક ચિત્રમાં મૃત્યુ—આમ તમને જીવનમૃત્યુની વાતો કરવાની ટેવ પડે છે કે શું?’

વિદ્યુશેખર માત્ર ફિક્કું હસ્યો. તે દિવસે સિતારા કાંઈ બોલી નહિ ને ચાલી ગઈ.

કલાનાં અનેક રૂપો છે; અનેક રીતે એ રૂપો મળે છે. પરંતુ કલા સાંગોપાંગ વરે છે માત્ર આજીવન અભ્યાસીને; એના ખરેખરા ભક્તને. બીજા બધાને તો એ જરાજરા મીઠું હસાવી, ફાસલાવી, પટાવી રવાના કરી દે છે.

ચિતારો તે દિવસે લથડતે પગે ઘેર ગયો. જાણે જીવન હરાઈ ગયું હોય તેવો એ નાસીપાસ હતો. પણ હજી એને આશ્વા હતી. આજે એણે કલ્પનાની મૂર્તિ બોધ હતી. બીજે દિવસે એ આવીને સરી ગઈ. ત્રીજે દિવસે આવુંઆવું થઈને ચાલી ગઈ. ચોથે દિવસે એ આવી જ નહિ. પાંચમે દિવસે એ હાથતળા દબને નાસી ગઈ. છઠ્ઠે દિવસે તેણે એને ખૂબ આશ્વા આપી પણ પોતે તો સંતાતી જ ફરી. આમ એક, બે, ત્રણ અઠવાડિયાં વીતી ગયાં. એ કલ્પના ફરી ન જ આવી.

અને જેવી એની અંદરની દુનિયા હતી તેવી જ બહારની હતી. સિતારા એને મળતી અને ન મળતી. એ ચિત્રની રાહ જોતી હતી. ચિતારાની વેદના એ સમજતી, પણ માત્ર જળસુંદરી મળી જાય તો પછી ‘પોતાના’ ચિતારાને એ કાંઈનું કાંઈ કરવાની હતી.

ખરેખર, ૭ માસ ચાલ્યા ગયા! આજે રાત્રિ સુંદર બનીને તાજને આંગણે બેઠરકારપણે પડી હતી. ચંદ્રનાં ક્ષીતળ ફિરલો.

જમનાનાં જળમાં સંતાકુકડીની રમત માંડી બેઠાં હતાં. કુદરતમાં અનુપમ રૂપ બંધું હતું.

• વિદ્યુશેખરે છેવટે પેહું જળસુંદરીનું ચિત્ર પુરું તો કર્યું જેવું કર્યું હતું. તેને સંતોષ ન થયો, પણ તેણે એને પુરું માન્યું હતું, ને હમણાં તે દિવસની સંયુક્તાને ઘડી રહ્યો હતો ! અરેરે પણ એ સ્ત્રી જળરી ચાલાક હતી. એક અંગ પકડે ત્યાં બીજે અદશ્ય થઇ જતી. ચિતારો એને પકડી ન જ શક્યો. આજે આવી રૂપાળી રાત્રિએ એ છેક નિરાશ હતો ! માનસિક અકથ્ય સંવેદન છિત્પન્ન કરવામાં ઇશ્વરનો શો સંકેત હશે ? આજે તો તે છેક જ લોથ થઇ ગયો હતો. પેલા ચિત્રની નામિકા આવે તો નહિ જ, પણ મોં ચડાવીને જાણે બોલી હોય એવું તેને લાગ્યું. ‘ ચિતારા ! તું ચિતારો જ નથી. ચિતારાને વળી બીજો ઇશ્ક શો ? બીજી માથક શી ? તારા માટે જ તેં મને બોલાવે હત તો હું આવત. પણ યાદ છે ના ? તેં મને છોડીને પેલ સિતારાને બોલાવી. મારે કલાને કાષ્ટ શોક્ય હોય ?—’ અને સંયુક્તા સરી ગઇ !

તેણે છેક મોડી રાત્રિ સુધી એનું વિધાન કરવામાં આકાશ પાતાળ એક કર્યો. પરંતુ ‘ ન માગે દોડતી આવે ’ એવી કલાદિવ જગી જ નહિ. તે શૂન્ય જેવો—સેલા જેવો થઇ ગયો. એણે પોતાના ચિત્રપટ પર એક નજર ફેરવી. ત્યાં શું હતું ? માઝાધા ! તે નિરાશ બનીને જમનાના કિનારા પર જ ચાલ્યો ગયો. આવી રીતે છેક નિરાશ થઇને એ ખુબ વાર બેઠો. એટલામાં, કેટલેક દિવસ બંસી ન બળવવાની પ્રતિજ્ઞા લેનાર પેલા વૃદ્ધ પુરુષે—સિતારાના હાથએ—બંસી બળવવી શરૂ કરી. જ્યારે મનદર્શન શૂન્ય હોય છે ત્યારે જે એકાદ સ્વર તે સંજોગે

એનાથી એ એકદમ આકર્ષાય છે. અને આજે તો વર્ષોથી બંધનમાં રહેનાર સ્વરને પેલા વૃદ્ધ માણસે છોડી મુક્યો હતો. રાત્રિ રૂપાળી હતી, સ્વર અખંડ શ્રુતંદ હતો અને બળવનારો કારીગર હતો. અખંડ રસની એક ધાર ચાલે તેમ જમનાના આ કાંઠાથી પેલા કાંઠા સુધી સ્વરોની ધારા ચાલી રહી હતી પવન પાણી ને તેજઃ જમીન આકાશ ને પડછાયાઃ બધામાં સ્વર સોસરવો વહી રહ્યો હતો. જળ થંભે, ચંદ્ર થોભે, સૃષ્ટિ ધડીબાર અટકે એવી આ પળ હતી. અંતર સ્વર ને એવો બળવનાર હતો !

અને જેમ કોઈ દોરથી ખેંચે તેમ તે ઉપડ્યો.

કોઈ અકથ્ય વેદનાથી નાસતો હોય તેમ તે ઉપડ્યો. સામે કાંઠે કેવી સુંદર બંસી વાગે છે ! બસ તે આગળ વધ્યો. હજી વધ્યો. વધતો જ ગયો. ખેંચાતો ગયો. જમનાના પાણીને તેનો પગ અડ્યો ત્યારે તે હસ્યોઃ કિસ્કું, શન્ય, ગાંડા જેવું અટકાસ્ય !

એ હાસ્યના પડધાથી પોતે જાગ્યો. પણ બંસીનું આકર્ષણ અનિવાર્ય હતું. એના મગજમાં બધે શન્યતા હતી. એના હાસ્યના પડછંદથી કોઈ એના તરફ દોડી આવ્યું. એ સિતારા હતી. ચિત્રકાર ન્યારે નિરાશ થઈ જમનાના કાંઠા પર ચાલ્યો ગયો હતો, ત્યારે એની મહુલીમાં એ જણાં ગુપચુપ પેઠાં હતાં સિતારા અને તેનો દાદો. વિદ્યુશેખરનું અધુરું ચિત્ર, રૂદનની યાદ હોય તેવું પડ્યું હતું. તેનું પુરું ચિત્ર 'જલસુંદરી' પણ એક તરફ પડ્યું હતું. સિતારાના દાદાએ ત્યાં જોયું. પોતાની માન્યતાને આજે જાણે ટેકો મળ્યો હોય તેમ તે ઉછળ્યો ! 'બસ, એ જ આ જલસુંદરી ! પેલા જીવાને કરી ના ? મેં તે દિવસે એને પૂછ્યું ત્યારે એણે ધનકાર કયો હતો. પણ આજે

એ પકડાયો ! એ જ જલસુંદરી !' એટલું બોલી તે નાઠો. એને ખાતરી થઈ ગઈ કે પોતે જીવે છે તે સત્ય જ છે. એની શેલજા તો ઉલટી વધી, કારણ કે આજે એની માન્યતાને આ ચિત્રથી ટેકો મળ્યો હતો. પણ સાથેસાથે તેણે જીવજીવનો વિન્નેમ છૂટયો હોય તેમ બંસી--એકવાર ફરીથી--બળવવી શરૂ કરી દીધી ! તે બંસી બળવતો હતો ને ચિત્રકાર તેના તરફ--હજી આગળ ને આગળ વધતો હતો.

સિતારા દોડતી આવી. તેણે અત્યંત કામળતાથી તેનો હાથ ઝાલ્યો, ' વિધુ ! વિધુ ! તું આમ ક્યાં જાય છે ? હવે તો પાણી ઉડાં છે !'

* * *

તે હસ્યો. અરેરે ! કેટલું બચકર હાસ્ય !

એક ઘડીમાં નિશ્ચય કરીને સિતારાએ તેને પાછો ખેંચ્યો. પણ વ્યર્થ : એ આગળ વધતો જ ગયો.

ખીજી ક્ષણે વિજળીના જેવી ઝડપથી તે બહાર નીકળી : ' હાહા ! હાહા બંસી બંધ કરો ! ' તેણે જીમો પાડી.

જવાબમાં બંસીનો સ્વર મોહક ને મોહક થતો ગયો.

* * *

તરત જ તે પાણીમાં પડી. એના જીવનમાં પથરાએલું તાજનું સૌંદર્ય ઝળક્યું. મુમતાજ--શાહજહાંના અમર પ્યારની બાવના તાજના પથ્થરમાં કેતરાઈ છે એ યાદ આણ્યું. તે એકદમ હિંદી, ને ચિતારાના હાથને પકડી લીધા. તે તાજની કન્યા હતી ને તેણે તાજના ચિતારાને પકડ્યો.

મૃત્યુનો સમય સુંદર હોય ને સ્થગ પવિત્ર હોય તો બધી વખત મરણ પામવાની ઇચ્છા થાય છે. એ ઇચ્છા સાવ સ્વાભાવિક છે. ચિત્રકાર પાણીમાં વધતો ગયો. છાતી સુધી

પાણી આવ્યાં: ‘ઢાલા ! ક્યાં જવું છે ?’ સિતારા બોલી,
 ‘બસ, આ હિલી એને પકડવા !’
 ‘કોણ છે ? વિધુ ! કોણ છે એ ?’
 ‘સંયુક્તા !—કલ્પનાની રાણી—’
 ‘પેલા ચિત્રની—તે દિવસની રાણી !’ સિતારાના મનમાં
 તે દિવસ વેગથી પસાર થઈ ગયો.

એના ખભાપર માથું નાખી સિતારા રડી, ‘તું પાછો ફર
 ઢાલા ! તું પાછો ફર. તારી તે દિવસની કલ્પનાની રાણી હજી
 અખંડિત મળશે !’

*

*

*

પણ ચંદ્ર વધારે સુંદર બન્યો હતો: સમય પણ રાત્રિનો
 ઠંડા ભારથી વધારે ઉજ્જવલ લાગતો હતો: અને પેલી બંસી
 વધારે ને વધારે મોઢક થતી જતી હતી. સિતારા વિધુશ્રીખરને
 વળગી પડી. પગલાં આગળ ભરાતાં ગયાં: એક . . .
 બે . . . ત્રણ . . .

—અને અચાનક પેલી બંસી બંધ પડી.

બંધ કરી નહિ. બંધ થઈ નહિ. બંધ પડી ગઈ . . .

રાત્રિ શાંત બનતી હતી; શાંત હતી તેવી જ બની રહી:
 અને જમનાનાં જળમાં ચંદ્ર ને તારા કુબવા ને તરવા લાગ્યા.

જમનાનાં કાળાં લમ્બર પાણી એમ જ ચાલ્યાં જાય
 છે . . . હજી અને હવે પછી . . .

ગોવિંદનું ખેતર

નીલી નાલેરમાં નદીના કિનારા પર ગોવિંદનું ખેતર હતું. ગોવિંદના પિતા રઘુનાથ મહારાજ રાજપુરમાં પ્રસિદ્ધ પુરુષ લેખાતા. વેપારી આલમના સરદાર તરીકે એમનું નામ આસપાસનાં બેચાર ગામમાં મશ્હૂર હતું. બોળા અને બલ્લા બેકુતોની ધીરધાર આ કામદારને ત્યાં થતી, અને રાજપુરના બંગીથી માંડીને ત્યાંના બાયાતી દરબાર જેવા મુળુબા સુધી સૌ રઘુનાથ મહારાજની સુવાસને ઓળખતા. ધણી વખત સાધારણ કુળઆ એમની હાજરીની શેઠમાં જ દબાઈ જતા. રાજપુરના ધર્મમંદિરમાં, ચોરામાં, હનુમાનની દેરીમાં ને ઝાંપામાં, બધે રથળે જ્યારેજ્યારે કોઈ નવો પ્રશ્ન આવે, કાંઈક અડચણ પડે કે અસાધારણ વાત બને, કે તરત રઘુનાથ મહારાજ એનો નિકાલ લાવવાના.

રાજપુરમાં એ સૌના ગુરુ પણ હતા. કંકુ પટલાણી, ધનુ રખારણુ ને સંતોક શેઠાણી, એ ત્રણને હમેશ ને હમેશ નવ મહમાંના એકાદની પીડા તો રઘુનાથ મહારાજને દ્વારે મુકવાની હોય જ. મહા હશે કે અચાન, પણ એના જ્યોતિષથી સાફ પણ થઈ જતું. સવારમાં દિવસ જતાં રઘુનાથ નદીએ નાહીને પોતાનું

મજાનુત ગોળમટોળ શરીર ચંદનથી શોભાવતા, ‘જય નીલકંઠ’ કરતા મંદિરમાં જતા. એમનો સાદ પણ ખાસો ધાટો ઘેરો; ઘેર એચાર ભેંસ, ખેતર વાડી અને બેતણ ગામમાં જામેલી જુની પ્રતિષ્ઠા. અરઘો કામદાર જેવો, અરઘો શેઠ જેવો, ગામના ગુરુ જેવો, ને નાનાંમોટાં સૌને મીઠો લાગતો આ પૂજ્ય પુરુષ રાજપુરમાં સુખી હતો ને એને લીધે આસપાસના તણુચાર ગામડાં પણ સુખી હતાં.

રઘુનાથ મહારાજે પોતાના ગોવિંદને શહેરમાં લણુવા મોકલ્યો હતો. રાજપુરની નાનીશી સરહદમાં ગોવિંદ ચાર અંગ્રેજી ભણ્યો ત્યાં તો એની કીર્તિ પ્રસરી ગઈ. ગોવિંદની મા નાનપણથી નહિ, એટલે એનામાં કાંઈક લાડનું અભિમાન વધારે હતું. ગામડિયાઓને તાણુખીમાં તરબોળ કરે એવાં ‘હોરેશ્વસ’નાં પાનાં બે પાનાં તે ક્યારેક વાંચતો. તેને સૌ વખાણુતા, કારણકે વખાણુનાઈ મંડળ તદ્દન અજ્ઞાન હતું. ગોવિંદ ચોથી અંગ્રેજીમાં પાસ થયો. જોકે એને તો વર્ગ ચડાવવામાં આવ્યો હતો, પણ પરીક્ષાની આ જાદુબરી જુદાઈ ગામડિયાના ભેજમાં આવે તેમ હતું નહિ. તે દિવસે રઘુનાથ મહારાજે મોટી મીજબાની જેવું કર્યું. જોકે થાક લીંડાનું હતું, અથાણું ચીકડાનું, ને ને મુંબઈનાં સંતરાં મોસંખી’ ની જંઘાતી બદબોને બદલે મગની તાજી શીંગો ને તાજગીબચી શેરડીના સાંઠા હતા. એની જ વાડીમાંથી લાવેલાં ખેર ને દાઢમ પણ ખરાં. ગામડિયા આ મેવામાં અનહદ આનંદ ભોગવી રહ્યા હતા.

ગોવિંદ પરણ્યો. ત્યાર પછી રઘુનાથ મહારાજ પોતાના પુત્રને બહુવાર મદદરૂપ ન થઈ શક્યા. એમનું વૃદ્ધ શરીર લથડ્યું. ગોવિંદ ત્યારે છઠ્ઠી અંગ્રેજીમાં હતો. એનું મન પણ

પરણા પછી અભ્યાસમાંથી ઉઠ્યું હતું, એટલે જૂદા પિતાની હાજરીમાં રહેવા માટે તેણે અભ્યાસને તિલાંજલિ આપી. ન આપી હોત તો પણ ગાડું હવે અટકે તેમ હતું. થોડા દિવસ પછી રઘુનાથ મહારાજ દેવ થયા, ને ભર્યા ધરમાં ગોવિંદ અને તેની ભાગીરથી બંને બિનઅનુભવી રહ્યાં.

ગોવિંદમાં અપૂર્ણ અંગ્રેજી જ્ઞાનના ને શહેરી જીવનના દોષ ધીમેધીમે ધર કરી બેઠા હતા. ભાગીરથી પણ આ ગામડામાં રસ ભર્યો છે એવું સમજતી નહિ.

પરવારથે રખારી ઢોરને ‘ પહર ’માં લઈ જવાની ખૂમ પાડે ત્યારે, પોતે નવ વાગ્યે પથારીમાંથી બેઠો થઈ મહારાજને દાતણની ખૂમ પાડતો તે હાસ્ટેલના દિવસો ગોવિંદને યાદ આવે ! ભાગીરથીનો નવરંગી સાળુ ભેંસના છાણમાં જરાક બગડે તો એનો આખો દિવસ બગડતો. ગામડા ગામમાં તો પાંચ વાગ્યે ઘંટીના ઘેરા નાદ વચ્ચે ઝીણા સુરની હલક જમતી હોય; છ સાત ન વાગે ત્યાં દધિમંથનના સ્વરથી ફળાએ ફળા ગાજતું હોય ! પણ ભાગીરથીની વાંકી સૈથી: ગોવિંદના ખમીસનો અછકડ કફ, ઝીણું ઘોતીયું કે નવરંગી સાળુ એમાંનું કાંઈ પણ બગડે એ કેમ ખમાય ? શહેરી જીવનની ટાપટીપના મોહમાં પડેલ આ દંપતીને ગ્રામ્ય જીવન ખુંચવા લાગ્યું. સવારની તાજી સુગંધી હાશ, મીઠું ગોરસ, ને ઇંદ્રને ફુલેલ ફુલ: આ ચીજો ચાના કપને બદલે ધરમાં અથડાતી જોઈ ભાગીરથી તો અરધી થઈ જતી.

ક્યાં હોટેલ મોટર, ચેવડા, આ ને સુંદર બાગ: ને ક્યાં તાજી હાશ, ગાયના સ્વર, ને વડનો મીઠો હાથો ? ગોવિંદને લાગ્યું કે જો પોતે ગામડામાં બહુ દિવસ ગાળશે તો સમાજમાં બહુ

પછાત રહી જશે. વર્તમાનપત્ર પણ રાજપુરમાં ક્યાંથી ? ને જાહેર સભા ? બેચાર પટેલિયા, એકબે શેઠિયા ને ચારપાંચ નાગાં છોકરાં ચોરાને ઝોટલે બેઠાં હોય એ રાજપુરની જાહેર સભા ! શહેરની જાહેર સભા, ધમપછાડા, ઢોંગ ને દંભ ત્યાં ન મળે. શબ્દના ઠરાવ નહિ ને ખોટાં અનુમોદન નહિ. અહીં તો બે ચાર પટેલિયા મળી વાત કરે કે ગોંદરામાં અગિયારશે ખડ નાખવું છે, ને બકરાને દુધ પાવું છેકે ઠરાવ પસાર થાય. એમાં પ્રવૃત્તિની ધમાલ ન મળે. સાદી વાત અને સાદું વર્તન. ગોવિંદના ચરમામાં આ બધું માફું બાસ્તું, ને તેણે ગામડામાંથી જેમ બને તેમ જલદી ઉપડવાનો નિશ્ચય કર્યો. ગ્રામ્ય જીવનની ખોડ-ખાંપણને સમારી એમાંથી દરેક પળે તંદુરસ્તી ને રસ ખેંચવાને બદલે શહેરના ઉપરના બબકામાં અંજાઈ જવાથી. ગોવિંદને દરેક પળે એ ગામડું ખુંચવા લાગ્યું. તેણે ગામડામાં હિસાબ પતાવવાનું કામ શરૂ કર્યું. રઘુનાથ મહારાજની પ્રમાણિકતા ને ચારિત્રબળ એવાં વિખ્યાત હતાં કે એનું બધું લહેણું પતી ગયું. ગોવિંદ તથા બાગીરથી હવે શહેરમાં જવાની તૈયારી કરવા લાગ્યાં. ‘ભગરી’ લેસ, ‘કત્યાણી’ ગાય, વાછરડાં ને બોદી; પોતાનું સુંદર ફળા, વાલોળનો માંડવો ને તુળશીનો ક્યારો; એક ઘોળા બિલાડી, પારેવાને પાણી પીવાનું કુંડું, ગલના છોડ ને અજમાનાં પાનનાં કુંડા: બધું જ ગોવિંદે કાંઈ પણ અફસોસ વિના છોડ્યું. એનું ચિત્ત શહેરની બબકા ભરી હાંડગીમાં એવું ચોંટ્યું હતું કે કોઈ વસ્તુ એના હૃદયને સ્પર્શી શકી નહિ.

ગાડામાં બેસી ગોવિંદ રવાના થયો. સૌ દૂર સુધી વળાવી પાછાં ફર્યા. એટલામાં ગોવિંદે પોતાના પિતાના વૃદ્ધ મિત્ર નારથુ ભટ્ટને આવેલ જોયા.

‘ ગોવિંદ ! જમ છે ? બાપુ, ગામડું સંભારજે હો. ’

‘ હા કાકા, કાંઈ ગામ બુલાય છે ? ’ ગોવિંદે વિવેકના શબ્દો ખોલવા ધટે તે વાપર્યો.

‘ હિસાબ બધો ચુકતો કર્યો ? ’

‘ હા કાકા. ’

‘ ને ઢોરઢાંખર ? ’

‘ મુળુબાને વેચતાં આપ્યાં. ’

નારણુ ભટ્ટના પેટમાં ટાઢો શેરડો પડ્યો. ગામડાંના માણસોને ઢોર વેચતાં જીવન વેચવા જેવું લાગે છે !

‘ ઠીક ખેટા, તને ગમ્યું તે સાંચું ! ખેતર-વાડી ? ’

‘ કલ્યાણ પટેલને અધલાગે વાવવા દીધાં. ’

નારણુ ભટ્ટની આંખમાં આંસુ આવ્યાં. રઘુનાથનો વિચોગ આજે ખરો લાગ્યો. પણુ બાગીરથી ને ગોવિંદ ગામડાના જીવનની મશ્કરી કરતાં આગળ ચાલ્યાં. મીલનાં ફુલળાં, મોટરના ભોંકાર ને માણસોની જખખર ધમાલ વચ્ચે પહોંચ્યાં ત્યારે એમને લાગ્યું કે હવે પોતાના જીવનમાં કાંઈક જોમ આવે છે !

શહેરમાં ગોવિંદે જીવન શરૂ કર્યું. એચાર દિવસ આંટા મારી રેલવેની આફિસમાં કારકુન તરીકેની નોકરી ગોવિંદે લીધી. રાજપુરના મીઠી તાજગી ભરેલા જરના અને વણુના ખેતરમાંથી પસાર થતાં જે અકથ્ય સુગંધી પૃથિવીમાંથી છુટતી, એને સ્થાને અમદાવાદની સાક્ષાત નર્ક જેવી બદબોભરેલી પોળમાંથી ગોવિંદ હમેશાં અગિયાર વાગે જતો ને પાંચ બજે આવતો. આટલી ગુલામી સ્વીકારીને તેણે પોતાની શહેરી તરીકેની ઇજ્જત સાચવી લીધી ! ને બાગીરથીને પેલો નવરંગી સાણુ લેસના ડાણુને બદલે હવે ગટરની દુર્ગંધી પામવા લાગ્યો !

ભાત, દાળ, રોટલી ને ગંધાતું શાક, એ ખાતાંખાતાં 'શહેરી જીવન વીતવા લાગ્યું.

આજકાલ કરતાં પાંચ વર્ષ વીતી ગયાં. ભાગીરથીના સાડલા રંગવામાં, લિપ્ટનના ડબ્બામાં, ક્યારેક કોફી, કેકો ને બિસ્કિટ-માં ને વખત મળે તો હોટેલની મરકીમાં ગોવિંદના ટુંકા પગારનો મોટો ભાગ વપરાઈ જતો, ને તેથી જીવનરસાયન પદાર્થોને બદલે જીવન ટકે તેવા પદાર્થ પણ ન મળ્યા. એવામાં ભાગીરથીને એક છોકરો આવ્યો. પછી તો વિટંબના વધી. નવી માતા જુની સાસુ પાસેથી કાંઈ તાલિમ તો મેળવી શકી ન હતી એટલે પાછો બાલમૃતનો ખર્ચ આ ગરીબ કારકુનના બજેટમાં વધ્યો. ધીમેધીમે જીવનનો શ્રમ એટલો વધ્યો કે ગોવિંદને ક્ષય લાગુ પડ્યો.

દરેક કારકુનની સ્ત્રી ગાળે છે તેમ ભાગીરથી બહારની ટાપડીપમાં એટલો સમય ગાળતી કે ઘરમાં વ્યવસ્થાને બદલે દરેક જગ્યાએ કાંઈ ને કાંઈ ચીજ રખડતી હોય. ખીચારી સમજે ક્યાંથી કે હોટેલનાં જલેખી ને બજાયાં એ છોકરાને ઝેરનો ખ્યાલો આપવા બરાબર છે. એનો પડોશીધર્મ પણ એટલો વિશ્વાળ હતો કે એનું ઘર સૌ નવરાંતું વિશ્રાંતિબવન હતું. ભાગીરથી ધીમેધીમે ગ્રામ્યજીવનનો વ્યવહાર જુલી શહેરી જીવનનો ભભકો ને કર્કશતા ખીલવતી ગઈ.

આજે હવે ગોવિંદ ધીમા બળતા દીવા સામે જોઈ રહ્યો છે. પાસે રંગટીટિયા જેવો હરિપ્રસાદ ને ભાગીરથી ગ્લાનિ-ભર્યા બેઠાં છે.

‘નરહરને કીધું ?’ ઝીણા દુઃખભર્યા અવાજે ગોવિંદ બોલ્યો. ‘તેણે રાજપુર તાર ક્યો ?’

‘હા.’ ભાગીરથીએ જવાબ વાળ્યો. આ બધી સ્થિતિથી અચાન બાળક એની માતાના ખોળામાં રમી રહ્યું હતું.

• નરહર ગોવિંદ જેવો બીજો કારકુન હતો. શહેરમાં સૌ કારકુન ને બાકુત છે. માલીક ને શેઠ છુટારા, ને તેમની જ પડોશમાં બુખ્યા ને દુઃખી કારકુન ને બાકુત. આ શહેર !

એટલામાં બારણું ખોલીને એક ફાંકડા જેવો જુવાન દાખલ થયો. એ નરહર પોતે જ હતો.

‘ઓહો ! હરિપ્રસાદજી !’ તે છોકરા સામે જોઈ બોલ્યો; પછી ગોવિંદ સામે જોયું: ‘કાં કેમ છે ? આજ તો ‘ફિવર’ નથી ના ?’

‘શરીર સહેજ ગરમ છે.’ ગોવિંદે કહ્યું.

‘એ તો સાળું અમદાવાદની ‘હીટ;’ તોળા !’

ગોવિંદે ઉધરસ ખાધી. નાનો હરિપ્રસાદ ભાગીરથીની સાડી ખેંચીને રમતો હતો.

‘તે તાર ક્યારે કર્યો ?’

‘આજ બેદિવસ થયાં.’ નરહર એક ખુરશી ખેંચી ગોવિંદ પાસે બેઠો: ‘આજના સમાચાર જાણ્યા ના ?’

‘શું છે ?’ ગોવિંદે આતુરતાથી પૂછ્યું.

‘બીજું શું ? આખો ‘સ્ટ્રાફ’ વિરદ છે. સાળાને એકલાં જ હોઠામાં કરવું છે; કેમ જાણે બીજાને પેટ ન હોય !’

‘હં.’ ગોવિંદે ટુંકો જવાબ વાળ્યો. બીજું કંઈ બોલે ત્યાં ઉધરસ ખાવી પડી.

આ વખતે દાર ખુલ્યું, ને ખાલણો ખાંધે છે તેવી ગાળ-મટાળ ચીંથરિયા પામડીવાળો એક ખાલણુ દાખલ થયો. એના એક હાથમાં ડાંગ ને ખભાપર ખડિયો હતો, ને જહુ જતનથી

સાચવેલું ચંદનનું ડીલું કપાળમાં હતું. નરહર જરાક આડું જોષ હતો, ત્યાં બ્રાહ્મણની પાછળથી કોઈ વિચિત્ર ખેડૂતનો જડો અસંસ્કૃત સ્વર આવ્યો, ‘કાં, ગોવિંદભાઈ ! કાંઈ ઝોળખાણ પડે છે ?’

નરહર બોલનાર સામે જોઈ રહ્યો. એના કાઠિયાવાડી જડા વેષમાં ને ચહેરા પર જન્મસિદ્ધ બલમનસાધનાં ચિહ્ન હતાં. પણ કારકુનની નજર એવું જોવા કેળવાયેલી ન હતી. તે ગોવિંદ સામે જોઈ બોલ્યો, ‘Perhaps those Rapjur fellows.’ (કદાચ રાજપુરનાં માણસ હશે.)

ગોવિંદ બંનેને જોતાં સફાળો ખેડો થયો. ‘ઝોહો ! કાકા, કલ્યાણ પટેલ ! આવોઆવો તમને જુલું ?’

એટલામાં નારણ બટ ખડિયો નીચે મુકીને આગળ વધ્યા. ‘અરે ગોવિંદ ! ખેટા ! તારા આ હાલ ? શું માંદો છે ?’ નરહર સૌને વાતોએ ચડ્યાં જોષ ધીમેથી સરી ગયો. ચહેરામાં પાડોશી ધર્મ આવી રીતે સમાપ્ત થાય છે.

‘કાકા !’ ગોવિંદની આંખમાં આંસુ આવ્યાં : ‘હવે આ છોકરાને જળવજો !’

‘અરે કાંઈ ગાંડો થયો છે ? આવો કલ્યાણ પટેલ, આવો; ગોવિંદ પાસે આવો.’

કલ્યાણ પટેલ આગળ વધ્યા, ‘ઝોહો ભાઈ ? બહુ સેવાણા છો ?’ બોળા અને બલા કણબીએ રૂપિયાની ચેલી આગળ ધરી. જુઓ, તમે તો હિસાબ ન કર્યો, પણ અમારે પાછું બીજો અવતાર ભર્યો છુટકો. આ તમારા અરધિયાણુ ભાગનું મુલ. ’

બીજો દિવસ સૌએ સાથે સંતલસ કરી. એમ ઠંડું કે ગોવિંદ રાજપુર આવવું. ગોવિંદ રજા લેવા ગયો. બડા સાહેબના બાંકા

શરીરમાં વક્તા ધણી હતી. એણે કહ્યું કે હમણાં કામની ખેંચ છે; રજા ન મળે.

‘ પથુ સાહેબ, આ સવાલ મારી હાંડગીનો છે, ’

‘ હાંડગી કરતાં પથુ આ કામ વધારે ઉપયોગી છે. રજા નહિ જ મળ્યા શકે. ’

ગોવિંદ હતાશ જની પાછો ઘેર આવ્યો. ‘ સાહેબ ડિસમિસ કરશે ! ’ તેણે નિરાશાભર્યાં સ્વરે નારથુ બદ્દને કહ્યું.

‘ શું કીધું ? ’ નારથુ બદ્દ સમજ્યા નહિ.

‘ ડિસમિસ કરશે. ’

‘ ડામેસ કરશે, એમ ના ? ’

‘ હા. ’

‘ ત્યારે બેટા ! પાછો રાજપુર બેજો થા. એવા પાંચ સાંજ ધડીબર ચંબી જાય એવા ઘોડાપુર મોલ જમ્યા છે ! જ્યાં સુધી તરકાશી વાડી છે ત્યાં સુધી અબરે બર્યા છે. ’

પથુ ગોવિંદના નોકરીમય જીવનમાં તો ‘ ડિસમિસ ’ ની ગડમથલ જમી રહી હતી. આવા યાંત્રિક જીવનમાંથી રસાયન જીડી જઈ એકલો ધારાધારથુનો જથ્થો રહે છે. પરંતુ રાજપુરના જાહેર જીવન વગરના ગામડિયાઓમાં સ્વાધીનતાનો જુસ્સો હતો. તેમણે કારકુનને તેજ ક્યો.

બીજે દિવસે સૌ રાજપુર તરફ ચાલ્યા. ગોવિંદ રાજપુરમાં તો આવ્યો, પથુ શહેરી જીવનનું ઝેર એવું રમરમમાં વ્યાપી ગયું હતું કે હવે તેની તંદુરસ્તીમાં ફેરફાર થવો અશક્ય હતો. નરહરનો કાગળ એવો હતો કે સાહેબે ડિસમિસ ક્યો છે, છતાં માથુસનો ખપ છે માટે રાખશે. ગોવિંદે જવાબ લખ્યો કે હવે હું નોકર નથી ને કોઈએ નોકર રહેવું નહિ. જમીનના કકડામાં

જેટલું જીવન છે તેટલું ખીજ કશામાં નથી.

ત્યાર પછી થોડા માસે જીવનની મુસાફરીનો છેલ્લો દિવસ આવી પહોંચ્યો. ગોવિંદને એક જ નીરાંત હતી કે પોતાના જ ગામમાં, કુટુંબને રક્ષણમાં મુકી પોતે જાય છે.

‘કાકા ! કલ્યાણ પટેલ !’ ગોવિંદે કહ્યું, ‘હવે હું જાઉં છું. અને આ તમને સોંપ્યાં.’

થાપણનો ને હાથ ઝાલવાનો રિવાજ જેવો ગામડાંમાં સચવાઈ રહ્યો છે તેવો જખરદરત શહેરમાં પણ સચવાતો નથી; ને તેથી જ તો શહેરમાં ‘અનાથાશ્રમ’ નો રિવાજ છે; જ્યારે ગામડાંમાં બંધુત્વની બાવનાનો માર્ગ છે.

કલ્યાણ પટેલ માત્ર રોષ રહ્યો ! છેવટે બોલ્યો, ‘તમારા જીવને સદ્ગતિ કરજો. જ્યાં સુધી હું છું ત્યાં સુધી હરિપ્રસાદની ખેડ તુટશે નહિ.’

ગોવિંદ આંખ મીચી ગયો !

*

બેચાર વર્ષ પછી નીલા ભરચક્ક ખેતરમાં ભાગીરથી ઉભી છે. તાજી સુગંધીથી મગજ ભરાઈ જાય છે. શ્રાવણ માસમાં આછાં વાદળાંમાં નીજાંપીળાં ખડ જલપ્રવાહની માફક ડોલી રહ્યાં છે. ટેકરીઓ પર ને ડુંગરા પરથી રત્નારીની વાંસળી ને દઈભયો ફુલાઓ આખી સીમને કાંધ જુદો જ પહોટો આખી રહ્યાં છે. એ વખતે ગોવિંદના ખેતરને સીમાડે બે અળદના ગાડામાં બેસીને એક જુવાન એ તરફ આવતો દેખાયો. ગાડું છેક નજીક આલ્યું. ભાગીરથીએ જુવાનને ઓળખ્યો.

‘ઓહો ! નરહરભાઈ ! આમ ક્યાં ?’

‘મારા મામાને ત્યાં જાઉં છું; અહીંથી બે માઉ દૂર

ગામડામાં રહે છે.’

‘બહુ લેવાઈ ગયા છો ! કાંઈ તબિયત ઠીક નથી ?’

‘નરહરે હિંદુસ ખાતાં જવાખ આપ્યો, ‘બસ એ જ !’ અને એનો શહેરી જુસ્સો બહાર આવ્યો : ‘માણસને ક્ષયમાં મારી નાખવો ને બવિખ્યની પ્રજાને હીનવીર્ય કરી નાખવી એ અમારી યાંત્રિક સંસ્કૃતિ અને વીસમી સદીની સુધરેલી પ્રગતિનો પ્રભાવ છે ! ખરેખર, કોઈ પ્રજા ગુલામ ને હીનવીર્ય હોય એના કરતાં બળવાન ને જંગલી હોય તે વધારે સાફ છે.’

ગાડું આગળ આવ્યું ને પાછાં ફરતાં બાગીરથીની મિજબાની સ્વીકારવાનું નરહરે કહ્યું. બાગીરથી સીમમાં નજર કરી રહી. બચિયારીઓ સાંજે પાછી વળતાં ગીત લલકારી રહી હતી ને ચારે તરફ રસનો પ્રવાહ રેલી રહ્યો હતો. બાગીરથીની આંખમાં આંસુ આવ્યાં. હરિપ્રસાદે તે જોયું. તેનો બાળ સ્વભાવ તરત પ્રશ્ન કરવા દોડ્યો : ‘બા તું કેમ રૂએ છે ?’

‘અમસ્તી, બેટા !’

‘ના, કહે.’

‘બેટા ! આ પ્રકૃતિનું સૌંદર્ય, ખેતરની સ્વાધીનતા, લીલી વાડી ને હાંડગીની તાજગી ખોઈ, યંત્રોના મોહમાં, શહેરમાં આપઘાત કરવાનો પાઠ કોણ આપી રહ્યું છે ? શું ગામડાં બિખારી થશે, ને શહેરો ગુલામ થશે એ આ સંસ્કૃતિનું ખેલ છે ?’

*

આથમતા સૂર્યમાં માઠીકરો રાજપુર તરફ આભ્યાં.

તારણહાર

ધે લા સોમનાથની પાસે ત્રિવેણીનો પવિત્ર સંગમ છે. એક તરફથી આવતી વાધરણ નદીની ઉંચી બેખડો ને બચંકર કેાતરોમાં ચારે પાસે જાડવાં ને જાંખરા ઉગી નીકળ્યાં છે. આ બચંકર પ્રદેશમાં એક જુવાન સવાર મુસાફરી કરી રહ્યો હતો. સાંજ પડતી હતી ને અંધારું ચારે તરફથી પૃથ્વીને કાળી ચાદર ઓઢાડતું દોડતું હતું. એક પછી એક ધણું કેાતર ને જાડવાં વટાવી તે જુવાન અંતે જાણીતી કેડી પર લાવી પહોંચ્યો. પાંચાલની કઠણુ ને મજાશુત જમીનમાં પગ મુકીમુકી- ને ટેવાઈ ગએલી તેની ઘોડી ઝપાટાબંધ આગળ વધી.

જ્યાં ત્રિવેણી છે ત્યાં સંધ્યાના છુખરા ધુસરમાં એક મનુષ્યાકૃતિ ઉભેલી તેણે જોઈ. તે ખંચાયો. તેની ઘોડીએ પણ એક પગ પાછળ લીધો. પણ ખીજી જ ક્ષણે પોતાના સવારની ધમ્મજા તે સમજી ગઈ. જુવાન ધીમેથી આગળ વધ્યો.

‘કાણુ ?’ સામે ઉભેલ મનુષ્યે એકદમ સવાલ કર્યો.

‘ઓહો ! આ તો બાપુ દીનદયાળ પોતે !’ સવાર મનમાં બોલ્યો. બોલ્યા વિના તે આગળ વધતો હતો.

‘કાણુ ? કાણુ છે એ ?’ ફરી સવાલ આવ્યો.

‘ આપુ ! હું સામંત. ’

સામંત જવાબ આપતાં પાસે આવી પહોંચ્યો હતો. તે ઘોડી પરથી નીચે ઉતર્યો. તેની સામે આખા શરીર પર કંકની પહેરેલ એક પ્રતાપી સાધુ ઉભો હતો. નદીના જળમાં ઉભો ઉભો તે સંખ્યાને અર્ધ્ય આપી રહ્યો હતો. સામંત જાનો ઉભો રહ્યો ને તેની પાસે તેનું વફાદાર પ્રાણી પશુ શાંતિથી ઉજું રહ્યું.

દીનદયાળે સામંત સામે જોયું: ‘ કાં ? ક્યાં છે નાગભાઇ, મુળુ ખાચર ને દાચરો ? ’

‘ એ બધાને સાલેમાળના ડુંગરામાં મુકીને હું એકલો જ આ બાજુ આવ્યો છું. ત્યાંથી જરડામાં ઉતરી પડવું છે ! ’

‘ એમ ? ’

‘ હા. ’

સાધુના પ્રતાપી ચહેરામાં સ્મિતતરંગની એક આછી લહરી આવી ચાલી ગઇ. વધતા જતા અંધારામાં દૂરના નેસના ઝાંખા દીવા ને આકાશના તારા સિવાય બીજું કંઇ દેખાતું ન હતું.

દીનદયાળે ફરી સામંત સામે જોયું: ‘ સામંત ! જરડાના ડુંગરામાં એક ફકીર રહે છે. દીનદરવેશ તેનું નામ. તું એને મળજે. તને આટલું જણાવવા જ મેં તેડાવ્યો હતો. હવે તું સુખેથી જા. પશુ જોજે, જ્યારે શક્ત્યાગની ધડી આવે ત્યારે જર-જર અહીં આવજે. ’

સામંતના ચહેરા પર આશ્ચર્ય દેખાયું. ‘ શક્ત્યાગ ! ’ તે વીર હતો. પોતાની જમીનની તકરાર માટે આજ ચાર વર્ષ થયાં બહારવટું ખેડતો હતો. તેને સાધુની વાત મગી નહિ; પણ તેના પર તેને અખંડ શ્રદ્ધા હતી. તે માનથી સાધુને નમ્યો ને પોતાની તાજજી પર હાથ મુક્યો. આંખના પથ્થરમાં તે

સવાર થયો. આવી હંદગીને ટેવાએલી તાજણે એક આછો ખોખાર કર્યો, ને થોડી વારમાં તો અંધારામાં તેના પગના આછા પડધા સિવાય કંઈ ન રહ્યું.

†

પોરબંદર પાસે આવેલી જંબુવંતીની ગુફાથી થોડે દૂર એક ઝુંપડા પાસે એક ફકીર ઉભોઉભો ખરડાના તદ્દન નીરસ ડુંગરાઓ પર નજર ફેરવતો હતો. પૂર્વ દિશામાં સૂર્યની આછી લાલી આવી ગઈ હતી, ને ખરડાના સ્તુકા પથ્થરો વચ્ચે ભાંભલા થોરનાં ઝુંડના ઝુંડ ઉભાં રહી કોઈ થાકેલા મુસાફરને પોતાના એકના એક દેખાવથી વધારે કંટાળો આપે તેવાં બની રહ્યાં હતાં. પણ આ ફકીરની આંખને એ નીરસ પથ્થરો ને શુષ્ક ડુંગરામાં સૌંદર્ય જોવાની ટેવ હોય તેમ દેખાતું હતું. સૂર્યનાં પહેલાં કેસરી કિરણથી ડુંગરના પથરા જંબુવંતીની ગુફાની રેતી જેવો આછો સોનેરી રંગ ધરી રહ્યા કે તરત જ તે અંદર આંસ્યો ગયો. તેની પાછળ ઝુંપડાનું બારણું બરાબર ઠસાવાયું ને થોડીવારમાં તે પોતાના કામમાં મગ્ન થઈ ગયો.

મનુષ્યની આંતરતૃષ્ણા જેવો બપોરનો ધૂમ તડકો તપતો હતો, ને ખરડાના ડુંપરનો એકેએક પથ્થર, હલકો અધિકારી ઉંચે ચડી તપે તેમ તપતો હતો. વાતાવરણમાં મૃગજળની પરંપરા, આશાના સુંદર ચિત્ર જેવી, રમતી હતી અને છતાં કોઈને મીઠા પાણીનું બિંદુ મળે તેમ હતું નહિ. આ ધૂમ તાપમાં એક સવાર ઝપાટાબંધ ફકીરની ઝુંપડી તરફ વધતો હતો. મોંએ શુકાની બાંધી તેણે ગુપ્ત રહેવા યત્ન કર્યો હતો.

તેના અહેરામાં પ્રતાપ ને ગૌરવ હતાં, ને તેની તાજણુ ઘોડીની જેમ તેની દરેકદરેક રંગ મજબુત અને આખા શરીર

સાથે સંગત હતી. ઉતાવળમાં તે આગળ ધસતો હતો.

ઝુંપડી પાસે આવી તેણે સાદ ક્યો, ‘ આપુ ! દીનદરવેશ આપુ ! ’

થોડીવાર સુધી કાંઈ જવાબ આવ્યો નહિ. તેણે પોતાની ઘોડી પરથી સામાન ઉતારી તેને છુટી મુકી દીધી અને પોતે ઝુંપડી પાસે રાહ જોતો ઉભો.

થોડી વારે અંદરથી એક ધીમે શાંત અવાજ આવ્યો. પુસ્તકના યાનના ગર્વ કે તીખાશને બદલે તેમાં એકલા શુદ્ધ પ્યારની મીઠાશ હતી: ‘ કાણ ? મુસાફિર ? ’

‘ હા જી ! ’ સામંતે જવાબ વાળ્યો.

થોડી વારમાં બારણું ઉઘાડીને સામંતની સામે એક કઢાવર, વૃદ્ધ ને બક્ષો માણસ ઉભો રહ્યો. તેના શરીર પર લીલા રંગની કફની હતી ને હાથમાં એક પુસ્તક હતું. તેણે માયાથી આવનાર સામે જોયું. બહુકતા અમિ સામે કોઈ અવિચલ પ્રશ્નાંત જ્યોત હોય તેમ તે સામંત સામે ઉભો રહ્યો. સામંત તેની શેઠમાં હોય તેમ આજે હાંદગીમાં પહેલી જ વાર નાનમ અનુભવવા લાગ્યો.

‘ આવો. ’ આજા મધુર અવાજથી દરવેશ બોલ્યો; ‘ થાક્યા લાગે છે. આવો, અંદર આવો. ’

પ્રતાપ ને પ્રભાવ બહાર મુકી નમ્ર બની સામંત અંદર ગયો. ઘોડીનો સામાન એક ખુણામાં મુક્યો. ઝુંપડીના એક ખુણામાં ચટાઈ પડી હતી તે તરફ આંજળી કરી દરવેશ બોલ્યો, ‘ બેસો. ’

સામંત ત્યાં બેઠો. દરવેશ અંદર બીજી ઓરડીમાં ગયો. ઝુંપડીમાં ચારે તરફ ગરીબાઈ ને સાદાઈનો ઇતિહાસ હતો. એક તરફ ચોડાંક કચ્છતર પાંખ પર પાંખ લગાવી શાંત બેઠાં હતાં.

ખીજી તરફ એક બિલાહી આમથી તેમ આંટા મારતી દરવેશ પાછળ દોડતી હતી. એક કપાટમાં થોડાંક પુસ્તકો, બેચાર ચિત્રો તથા એક સુંદરી ને નાળિયેરની કાચલીના સાદા વાટકા પડ્યા હતા. સામંતને આ વાતાવરણમાં કાંઈક ખુબી લાગી. ઘોડાના હણુહણાટ ને તલવારના ખણુખણાટ આજી પડ્યા જેવા દૂર ને દૂર થતા દેખાયા. તેનો ઉગ્રસ્વભાવ આ કૌતુક-વૃત્તિનું પૃથક્કરણ કરે તે પહેલાં દરવેશ આવ્યો. એણે એક હાથમાં બકરીનું બચ્ચું લીધું હતું ને બીજે હાથે બકરીને દોરતો હતો. થોડાં ફળ, એક નાળિયેર, થોડીક સાકર ને દ્રાક્ષના દાણા સામંત પાસે મુકીને તે બકરી દહોવા લાગ્યો. તાજા ફુધનું ખ્યાલું છલોછલ બરી બકરીને છોડી દીધી. સામંત પાસે ફુધનું ખ્યાલું મુકી તે પાસેની ચટાઈ પર બેઠો. કણુતરો લૂંટીલૂંટી તેના ખોળામાં ને માથા પર ચડવા લાગ્યાં. સામંત આ દૃશ્ય જોઈ રહ્યો.

‘લ્યો ! જે રૂચે તે’ દરવેશે મીઠાશથી કહ્યું ને દયાભર્પી સ્મિતથી સામંત સામે જોઈ રહ્યો : ‘જુલો પડ્યા છે ?’

સામંતનો પ્રભાવ પાછો આવ્યો. ‘કાણુ હું ? જુલો પડું ? ના, ના. બરડા, ગીરનાર, સાલેમાળ ને ઓસમાનના કુંબરા તો પગ નીચે કાઢ્યા છે !’

‘એમ કે ?’ ફકીરે મીઠું હસીને સામંતને નાસ્તો કરવા નિશ્ચાની કરી. સામંતે થોડોક નાસ્તો કર્યો.

‘તમે થાક્યા લાગે છે. જરા આડે પડખે થાઓ.’ દરવેશે કહ્યું, અને પોતે સામંત પાસે બેસી મીઠાશથી વાત કરવા લાગ્યો. થોડીવારમાં સામંત ધીરવા લાગ્યો. દરવેશ એક પાટી કાઢી તેમાં આંકડા મુકવા લાગ્યો ને પાછલે પહોરે જ્યારે

સામંત જાગ્યો ત્યારે દરવેશ પુસ્તકો વચ્ચે ખડકાઈ ગયો હતો !

‘ આ શું ? તમે બણો છો ? ’ સામંતે પૂછ્યું.

‘ ના ના, હું તો ખુદાની ઇચ્છાના આંકડા ગોખું છું ! ’

સામંત પથારીમાં બેઠો થયો. તેણે ત્વરાથી ગૌરવભર્યે ચહેરે પૂછ્યું, ‘ તમે મને ઓળખો છો ? ’ અને તરત એણે ભુકાની છોડી નાખી.

ફકીરે લેશમાત્ર વ્યગ્ર બન્યા વિના શાંતિથી જવાબ વાળ્યો,

‘ હું તમને ઓળખું છું. સામંત ખાચર ! ’

‘ હૈ ! ’ સામંત જરાક લેવાયો : ‘ ક્યાંથી ઓળખો ? ’

‘ દીનદયાળ મારો દોસ્ત છે ! ’

‘ તેણે લખ્યું હતું ? ’

ફકીર હસ્યો : ‘ લખે શું કરવા ? પ્રેમનો શબ્દ વંચાય નહિ, સંભળાય નહિ; આવે, ઉગે ને પ્રેરણા થાય. ’

‘ હૈ ! ’ સામંતની તરફવાર ઢીલી પડતી લાગી. ‘ સાંધાવા ! તમે જાહુ જાણો છો ? ’

ફકીર બેદરકારીભર્યું મીઠું હસ્યો : ‘ કેળવેલી શક્તિ એટલે જાહુ ! ’

સામંત તેની તરફ ખસ્યો. પોતાનો હાથ તેની પાસે ધર્યો : ‘ ઓલિયા ! મારા નસીબનો તારા દેખાડો ’

‘ તું માનીશ નહિ ! ’ ફકીરે તેની સામે જરાબર તાકીને જોયું.

‘ હું માનીશ. ’ સામંત ઉતાવળે બોલ્યો.

ફકીર દૃઢ નિશ્ચયાત્મક સ્વર વાળ્યો : ‘ તું માનીશ નહિ ! ’

સામંતે ફકીરે એ જ કહ્યું.

દરવેશ ઝપાટાબંધ પાટીમાં આંકડા લખવા ને જીંસવા માંડ્યો. સામંત સામે જોવા લાગ્યો. ફકીર પુસ્તકનાં પાનાં ઉપર

પાનાં ઉચ્છવાવતો ગયો. છેવટે તેની આંખમાં સંતોષ દેખાયો.

‘ તાઈ નશીબ ’ સામેત ગોઠણુબર થઈ અધીર બની ગયો.

‘ લડાઈમાં ગયું ને રનેહમાં બદલાશે. ’

સામેતના ચહેરા પર ગભરાટનાં ચિહ્ન દેખાયાં.

‘ પણ જમીન પાછી મળશે ? ’

‘ હા. ’

સામેતે છુટકારાનો દમ ખેંચ્યો: ‘ ક્યારે ? ’

‘ કહું ? ’

‘ હા—હા—હા; એનું જ કામ છે. ’

‘ જ્યારે જમીનનો રસ નહિ રહે ત્યારે. ’

‘ કેમ ? ’

‘ તાઈ ભૂતસમયનું કામ પાપપૂર્ણ છે. તેનું ફળ તારા ઘરમાં છે. પાપના મધુર લાગતા પ્યારા ફળને ઉચ્છેદ્યા પછી જ નવું જીવન શરૂ થાય. ’

‘ હું કેને ઉચ્છેદીશ ? ’

‘ જ્યારે તાઈ જીવન અન્યાયપૂર્ણ ને અપવિત્ર હતું ત્યારે જે ફળ આવ્યું હતું તેને ! પાપનું આ ભયંકર પ્રાયશ્ચિત્ત છે. તારા મધુર ને પ્યારા ’

સામેતે અધીરાઈમાં માથું ધુણાવ્યું.

‘ તારા મધુર ને પ્યારા એકના એક પુત્રને ! ’

‘ હૈં ! ’ સામેત ભયમાં—ગભરાટમાં બેસી ગયો: ‘ દરવેશ બાપુ ! ’

‘ તારા જીવનવિકાસ માટે તારણુહારે એ ગોઠવણુ કરી છે ! ’

સામેત જ્યારે જીવાન હતો ત્યારે વિલાસી, વિષમી ને

ઉન્મૂંખસ હતો. જવાબદારી કે સ્નેહના જ્ઞાન વિના આજે જેમ છોકરાંની ખાતર છોકરાં થાય છે તેમ, તેને એ વખતે એક છોકરો થયો હતો. ન્યારે જીવન અન્યાયપૂર્ણ હતું ત્યારે જીવન-માંથી પ્રગટેલી આ જ્યોતિ પશુ કડવી આવી. પછી સામંત દૃઢ, ધીર ને જીતેન્દ્રિય થયો. પશુ પૂર્વજીવનનું કડવુંમધુર ને ખ્યાઈ ફળ ધરમાં રહ્યું. દરવેશે આજે જૂત, બિવિધ ને વર્તમાન જોડયાં.

સામંત બેઠો થયો. તેનું તેજ હરાષ ગયું હતું. તે બહાર નીકળ્યો; પાછળ દરવેશ આવ્યો: 'સામંત ! બાપ, જા, અને ન્યાયની વેદી પર ખારામાં ખ્યાઈ બિહિદાન દષ્ટ, ન્યાયને તારો સ્વભાવ બનાવી દે ! બિહિદાન કરો એટલે મનોદક્ષા સ્વભાવ થઈ જાય છે.'

સામંતે તાળી પાડી ને ઝપાટાબંધ તાજણ પાસે આવી ઉભી. શત્રુને મનમાં રાખી સામંત પોતાના ડાચરા તરફ ગયો.

†

તેજપુરની નદીના જલપ્રવાહ પરથી સૂર્યનાં છેદાં કિરણ સુસાર્ધ જતાં હતાં. નદીના કિનારા પરથી એક પછી એક માણસ રવાના થઈ જતાં હતાં ત્યારે એક જ જગ્યાએ એક સ્ત્રી છેલ્લું કપડું ઉતાવળે ધોતી હતી, ને તેની પાસે જ એક માણસ ધોડીને પાણી પાતો હતો. પેલી સ્ત્રી મનમાં ધરધરતી હતી, પણ પેલા માણસની દૃષ્ટિ તદ્દન નિર્મળ હતી. એકાંતમાં એક નિરાધાર યૌવનપૂર્ણ સુંદરી પાસે છતાં ન તેણે પાછળ જોયું, ન આડું જોયું કે ન તેની પાની તરફ કે આજી આદણામાંથી દેખાતા પાડીલા સરીર પર નજર કરી. પુરુષને જીતેન્દ્રિય જોષ સ્ત્રી

જેટલી ભક્ત અને છે તેટલી બીજા કોઈ પરાક્રમથી બનતી નથી. લુગડાં ઘોષને ચાકી ત્યારે સ્ત્રીના મોંમાંથી પ્રશંસા નીકળી પડી: ‘ભાઈ, ખરા રાજવંશી છો!’

પણ સવારનું ધ્યાન ખેંચાય તે પહેલાં તો તે ચાલી નીકળી.

ઉતાવળમાં તેની વોટી ઘોવાની જગ્યાએ પડી રહી હતી. તે સવારે લીધી ને પાછળ દોડ્યો.

‘બેન! તમારી વોટી કે?’

આભારથી ઢળતાં નયને સુંદરી બોલી, ‘હા ભાઈ! આપુ, તમે કેવા છો?’

સવાર મીઠું હસ્યો, ‘મારું નામ સામંત આચર!’

પેલી સ્ત્રી ભયથી ચીસ પાડી ઉઠત, પણ સામંતે ધીમેથી ઉમેર્યું, ‘ડરતાં નહિ, બેન! આજ આ ગામ લુટવું છે. તમે કેવાં છો?’

‘અમે આચર.’

‘તમારું નામ?’

‘નાગમતી!’

‘તમારું ઘર ક્યાં આવ્યું?’

‘કણુબી પરામાં, ડાબી બાજે ચોથી ડેલી.’

‘ઠીક જાઓ. કામ પડે તો સંભારજો!’

ગભરાટમાં, ભયમાં ને ઉતાવળમાં નાગમતી દોડતી ગઈ. સામંત નિર્ભય બહારવટિયો હતો. તેણે તે દિવસ ચોક્કસ જ તેજપુર લુટ્યું.

*

લુટ પુરી થઈ ને મંડળ વિખરાયું. બીજે જ દિવસે જ્યારે સૌ નદીના કિનારા પર દૂર પડ્યા આનંદ કરતા હતા ત્યારે

એક બાઇને આવતી સૌએ જોઇ. બધા આશ્ચર્ય પામતા હતા. આટલા બહારવટિયા વચ્ચે એક સ્ત્રી આવી નિર્ભયતાથી આવે એ તદ્દન અજ્ઞાન વાત હતી.

એ છેક પાસે આવી ત્યારે સામંતે તેને ઓળખી: ‘ઓહો! પેલી નદીવાળા બાઇ; નાગમતી!’ આખા ડાયરામાં ગંભીરતા આવી ગઇ.

નાગમતી છેક પાસે આવી. સામંતે તેને માનથી બોલાવી: ‘આવો બેન! કેમ? માફ કાંઇ કામ પડ્યું?’

‘હા.’ કહી નાગમતી છેક પાસે આવી. એની સીધી સોટા જેવી પાતળી શરીરવેલ સૈદ્ધ્યના પલટામાં ઢંકાઇ રહી હતી. એક પછી એક સૌનાં મન તોફાન કરતાં લાગ્યાં. નાગમતીના દેહમાં અકથ્ય મધુરતા ફેલાઈ રહી હતી. સામંતે એક કરડી નજરે પોતાના સાથીઓ તરફ જોયું. સૌ વશ થવા લાગ્યા.

‘કેમ આવ્યાં છો, બેન?’

‘બાઇ! તમે કાલે આંગળીને તો શોભાવી; પણ મેં નાક ગુમાવ્યું!’

‘કેમ બેન! એવું શું છે?’

‘બાઇ! તમારા સાથીઓ પુરુષ પાસેથી પૈસા લે છે ને સ્ત્રીઓ પાસેથી . . .’ તે બોલતાં ધ્રુજ.

‘ધરણી—’ એક માણસે ઉમેર્યું.

સામંતની દષ્ટિ ફરી: ‘મુળુ! અત્યારે બહારવટિયા નથી હોં! એક જથ્થુ ન્યાય માગે છે—ખબર છે કે?’

‘શું બેન—?’

‘સ્ત્રીઓ પાસેથી આખર—લાજ!’

‘હૈં! કેણુ છે એવો? અમારા ડાયરામાં?’

આખા ડામરામાં અંબીર ધુળરી આવી ગઇ. નાગમતી ડાયરા તરફ ફરી બોલી, 'જુઓ, આ તમારી પાસે બેઠેલો જુવાન !'

સામંતની પાસે તેનો કનૈયા જેવો રૂપાળો છોકરો આપના જેવી જ અડગ શૌર્યભરી કાન્તિમાં શોભતો બેઠો હતો. સામંતે અત્યંત દુઃખથી તેની સામે જોયું : ' નાગબાઇ !'

સામંતનો શબ્દ સાંભળતાં જ તે ધુજી ઉઠ્યો. કોઈ કાંઈ બોલે તે પહેલાં નાગબાઇએ શરમથી માથું નીચું નમાવ્યું; 'હા, કાલે તેને અન્યાય થયો છે !'

'આપણે ત્યાં, ખબર છે ને, આખર હોય ત્યાં સુધી જ સ્ત્રી. પછી જીવતું મુડકું !'

'હા.'

'એટલે તે ખુન કર્યું છે, સમજ્યો ?'

એક પણ શબ્દ બોલવાની કોઈ હિંમત કરે તે પહેલાં સામંતની ગોળી સનન કરતી નાગબાઇને વીંધી ચાલી ગઇ !

'અરે ! હાં હાં હાં . . . ' ચારે તરફથી પોકાર આવ્યો.

સામંત અત્યંત હિંમતથી નાગમતી તરફ ફર્યો, 'બસ બેન ?'

પણ નાગમતી બે ડગલાં આગળ વધી, 'બાઇ ! હું પણ આચર છું ! ખુનની તરસી નથી; મારી આખરની જુખી છું !'

સામંત દોડીને અટકાવે તે પહેલાં નાગમતીનું હૃદય કટારથી વીંધાઈ ગયું હતું ! આખો ડામરો તેને વીંટાઇ વળ્યો. લોહીમાં તરફડતા પોતાના પુત્ર તરફ સામંત ફર્યો. તેની આંખ-માંથી આંસુની ધાર છુટી. 'ઓ દરમેશ ! આવો મોંઘો બસિ-!' અને તે નાગબાઇ પાસે બારે હેયે બેસી ગયો. અકથ્ય દુઃખ-થી તેની નસેનસ ખેંચાઇ રહી હતી. તે રડતાંરડતાં બોલ્યો, 'નાગબાઇ, ખારા ! આપણે ખોટું રાજ્ય કર્યું હતું, તે હવે

પછી સાચું કરવા આજ તારો મેં હોમ કર્યો છે !’

નાગબાઈ છેલ્લા શ્વાસે હતો. તે આનંદથી—બકિતબચી ક્રંતોષથી પિતા તરફ દૃષ્ટિ ફેરવતો હતો. છેલ્લી ધડીએ જ્યારે જીવન અંગેઅંગથી ખેંચાઈને માત્ર દૃષ્ટિમાં આવી કેન્દ્રસ્થ થાય છે ત્યારે દૃષ્ટિ આત્માની અકથ્ય ભાષા બોલે છે ! ખરેખર, શબ્દ એ તો જંગળ છે; દૃષ્ટિ એ જ ભાષા છે.

‘નાગબાઈ! બાઈ! બેટા! તું મને કેટલો પ્યારો હતો ! અને ઝો ! તારૂં મરણુ પણ કેટલું મધુર છે !’

*

ત્યાર પછી સામંતના નિર્ભય બહારવટાથી તેને તેની જમીન પાછી આપવાનો આગ્રહ થવા લાગ્યો. પણ દીનદરવેશે કહ્યું હતું તેમ જ થયું. હવે જમીનમાં રસ ક્યાં હતો ?

*

દીનદયાળને ત્રિવેણીના સંગમ પાસે ચૈતન્યહીન જેવો, અકાલવૃદ્ધ દેખાતો એક માણસ મળ્યો. દીનદયાળ અત્યંત મીઠાશથી બોલ્યો, ‘સામંત ! દીનદરવેશે શું કહ્યું હતું ?’

‘બસ એ જ, જમીનમાં હવે રસ નથી. અને હવે જમીન પાછી મળે છે !’

‘ત્યારે આવ ! હું તને આજ નવી જ સૃષ્ટિ બતાવું.’

દીનદયાળ જંગલ તરફ ચાલ્યો ને સામંત તેની પાછળ ચાલ્યો. જંગલમાંથી પસાર થતાં જ એક હરિયાળી જમીન પર દીનદયાળ બેસી ગયો. આસપાસથી હરણાં કુદતાં આવ્યાં; છેટેથી માચો સ્નેહથી તેને બોલાવી રહી હતી; ઝાડ ઉપરથી ચોપટ તેના માથા પર બેસવા માટે ઉડતા હતા; ચારે તરફ શ્રેમની સૃષ્ટિ ફેલાઈ રહી હતી.

‘આ મને મારા ગુરુ દીનદરવેશે બતાવ્યું છે, સામંત !
પ્રેમની સૃષ્ટિમાં જે શક્તિ છે તે શક્તિ બીજે ક્યાં છે ? તે
પ્રુથ પરાક્રમ કર્યું છે. આજે હવે આ નવા મિત્રો વચ્ચે નવા
આંકડા શીખ !’

દીનદયાળે વાંસળી વગાડી, ને પશુઓ તથા પક્ષીઓ
અવિશ્વાસ છોડી તેની પાસે આવવા લાગ્યાં !

બીની આંખે સામંત આ જોઈ રહ્યો. તેને દીનદરવેશના
શબ્દો યાદ આવતા, ‘તારણહારે તારે માટે આવો જીવનક્રમ
ગોઠવ્યો છે !’

જન્મભૂમિનો ત્યાગ

આ જ પંદર વર્ષથી, ત્યાંથી ફરવા નીકળનારા સૌ તેને જોઈને જ જગ્યાએ જોતા. રસ્તાની એક બાજુ ખાંચો હતો, અને તે ખાંચાની જમીન રસ્તાથી ઉંચી હોય, ઠોરા જેવું લાગતું. આસપાસ બેચાર મોટા પથરા પણ પડ્યા રહેતા. ઉપર નાનું પણ ઘાટી ઢાંચાવાળું પીપરનું ઝાડ હતું. વાધજી મોચી ત્યાં સવારમાં આવીને બધું સાફ કરતો. પછી પોતાનો જીનો કાચળો પાથરી, પાસે પાણીની કુંડી બરી, છીપર પર ધીમેધીમે પોતાનો સોયો ધસીને તાજો બનાવતો. આઠ વાગે ને 'સૂરજ નારાયણ' રાશ વાગે, ત્યારે વાધજીની વહુ નંદુ માથા ઉપર બાત લઇ, મોટો ધૂમટો તાણી, નવી કાંખીનો મધુર રણુકાર કરતી આવી પહોંચતી. તેની સાથે વાધજીને પ્રાણુથી પણ જ્યાદે પ્યારો એવો તેનો પુત્ર આવજી પણ હોય.

ધણીધણિયાણી એ ખુણાને પોતાનો કિસ્સો માનતાં. એ અભેદ ગઠને તેમણે જરા પાળ જેવું બનાવીને સાચવ્યો હતો. પીપરના થડમાં એક ખાડો ખોદી, વાધજીએ પોતાની અલમ માટે ધૂણી પણ બનાવી હતી. એક તરફ બે મથરા પર એક જીના માટલામાં હમોહલ મીઠું પાણી હલકાતું. બેચાર કાચલી-ઓ બેઠી કરી, વાધજીએ કાષમાં 'લેપી' કાષમાં મીણ

તો કોઇમાં દોરા બધાં હતા. એક તરફ વાવજીનો હેંકો પણ બાદશાહી ઠાઠમાં ખિરાજતો હોય ! હમેશાં આઠ વાગે નંદુ બાત લાવે એટલે ધણીધણિયાણી વાતો કરતાં જાય, ને બાતમાં લુખો રેડલો ને બેચાર મરચાં હોય તેમાંથી વાવજી પોતાની શીરામણી શરૂ કરે.

માવજી એ વખતે પોતાના પિતાનું સિંહાસન ખાલી ન પડે તે માટે પેલા જીના કોથળા પર બેઠો હોય ને એકાદ ઓગર છીપર પર ધસતો હોય, કે વખતે હોકાની નળા મોંમાં લઇ, વાવજીની પેઠે ગુડગુડ કરવાનો ઢાંગ કરી, સાવ ખોટા ધુમાડા કાઢતો હોય ! મોચી ને મોચણ છોકરાની આ હુશિયારી જોઈ હસતાં, ને નંદુ તો મોચીને હસતી હસતી કહેતી, ‘ તમે બલે જીનાં ખાસડાં સાંધ્યા કરો, પણ મારો આ, શે’રમાં સંચે શીવીને ખૂટ વેચશે ! . . . ’ વાવજી સંતોષથી માવજી તરફ જોઇ રહેતો, અને તેમાં પણ જો છોકરો પલોંઠી વાળીને પગ પર પગ ચડાવીને કોઇ મોટા માણસની પેઠે બેઠો હોય, તો પછી તે દિવસે જોઇ લેવો વાવજીનો રંગ ! મનમાં ગણ-ગણતાં ગણગણતાં એક પછી એક ટાંકા દેતો હોય કે દોરા ખેંચી કાઢતો હોય, પણ છોકરો સવારે મોટાની માફક બેઠો હતો એ ધૂન તો તેના મગજમાં ચાલતી જ હોય !

કટકબટક શીરામણી કર્મ પછી વાવજી હેંકો ગગડાવતો, માવજીબાઇ તેની સામે બેસીને જોયા કરતો ને નંદુ એકબે ઠામ ધસી, માટલામાં ખાણી ભરી લેવાની તૈયારી કરતી. પછી નંદુ છોકરાને તેડી ઘેર જતી ને વાવજી જીનાં ખાસડાંનું વર્ગીકરણ કરી, પોતાની ‘ આપ્રીસ ’ના ચડેલા ધુમાડે પહોંચી વળવા તરત જ કામે વળગતો. તેની ખાસેથી રસ્તા

પર આખા દિવસમાં હજારો માણસ પસાર થઈ જતાં, પણ તેનું ધ્યાન પોતાના ટાંકામાં જ ચોંટ્યું હોય ! એ અપાટા-બંધ વીંધ પાડતો હોય, દોરો ખેંચતો હોય, દોરો વણતો હોય, કે જુના જોડાને ગંધાતા પાણીમાં બોળતો હોય, પણ ગમે તે નીકળે ને ગમે તે જાય, પોતાના કામમાંથી બહાર નજર કરવાની ટેવ તેને પણ ન હતી ને પુરસદ પણ ન હતી. માત્ર રસ્તા પર જનારના પગ પર તેની નજર અચૂક જરાક ફરી જતી, ને તરત જ તે પાછો પોતાના કામમાં મશગુલ થઈ જતો.

બપોરે પાછું બાત આપે, ને સાંજે વાંધજી પોતાના કિસ્સામાં બધું સુરક્ષિત મુકી પોતાનો હોકો ગમડાવતો ખભે ફાળિયું નાખી ચાલી નીકળે. ચાલીને તેને પહેલવહેલાં જવાનું શાક-બજારમાં. ત્યાંથી કાંઈક શાકબાજી લઈ, બીજી કાંઈ ખરીદી ન હોય તે આવજી માટે ચોટીક ‘કેસરવાળા પીળા જલેબી’ ભેતોક ને તરત જ તે ઘેર પહોંચી જતો. બે પંખી માળામાં બેસીને એકબીજાની હૂંફમાં કાંઈકાંઈ પ્રેમની વાતો કરે તેમ આ ગરીબ ધણીધણિયાણી, રાત્રે કમાણીના હિસાબની, આવતા દશેરાના તહેવારની કે આવજીના નવા કબજાની વાતો કરતાં. ચાંદની ખીલી હોય તો વખતે રસ્તાની ધૂળમાં ખાટભો ઢાળી બેસતાં, ને ત્યારે નંદુ આવજીના સગપણ વિષે વાત કરતી તો વાંધજી વળી વડુનાં ઘરેણાંની ચિંતા કરતો. આદર્શ થડવાની તમના નહિ હોવાથી ને કાવ્ય લખવાની પુરસદ નહિ હોવાથી, બંને જણાં આવી કથના કરીને આશાનો રસ જીવનમાં ઉતારતાં. નેકુબી કાલ્પનિક ‘વડુ’ ને વાંધજીનાં કાલ્પનિક ‘ઘરેણા’ એ બંને હમેશાં મળતાં ને હમેશાં વેરાઈ જતાં !

છતાં, એ ગરીબ ઘર સાદું, શાંત ને સુખડ હતું. ને ત્રણે

જણ્યાં એકબીજાની હુંકમાં ગરીબીનાં આંસુ છુટી સાદા જીવનનો આનંદ લઇ રહ્યાં હતાં.

†

શહેરમાં એક ફેરફાર થયો.

વાધજી બેસતો તે સરિયામ રસ્તો હતો. એ રસ્તો ખાસ કરીને ઘોળાં લુગડાંવાળા જિંઝા વર્ગ માટે હતો. આજે વાધજી આવીને પોતાની 'ઘોલકી' વાળાચોળાને સાફ કરી રહ્યો, ત્યાં તેણે જોયું કે ગોઠણ સુધી ચામડાનાં હોલખૂટ પહેરી એક 'સા'બ' ત્યાં ફરી રહ્યો હતો. એક હાથમાં નાજુક નેતરની સોટી રાખી હતી. ચારે તરફ નજર ફેરવતો તે આમથી તેમ આંટા મારતો હતો. લંગી લોકો રસ્તો વાળાચોળાને સાફ કરતા હતા, ને પાછળ ધડધડ પાણીની ગાડી ચાલીને ધૂળ બેસાડી દેતી હતી. આઠ વાગ્યા પછી આજે નંદુ ભાત લઇને આવી નહિ. નવ થવા આવ્યા ને વાધજી રાહ જોઇજોઇને થાક્યો, પણ ક્યાંય નંદુ દેખાણી નહિ. એવામાં અચાનક પેલો 'સા'બ' ફરતો ફરતો આવી પહોંચ્યો. તે વાધજીના કિલ્લા પાસે અટક્યો.

'રામુ !' તેણે ખૂમ પાડી.

ખનાતનો પટો ખાંધીને છેટે અદખસર ઉભેલો એક માણસ તેની પાસે હાજર થયો.

'આ કાણુ છે ! રસ્તા પર ચામડાના ઢગલા શા ?'

રામુના જોડાને હજી બે દિવસ પહેલાં જ વાધજીએ એક થીમડી મફત મારી હતી એટલે તેણે કાંઈક બચાવનો યત્ન કર્યો.

'હા જી ! એ તો મોચી છે. આ એની દુકાન છે. ધણી વખતની છે.'

સાહેબે નેતરની સોટીનો ઉપલો રૂપાના હાથાવાળો ભાગ મોમાં નાંખ્યો, 'રસ્તા ઉપર ખુલ્લી દુકાન શું ? . . . ચાલો, ગવર્નર સાહેબની સવારી નીકળે તે પહેલાં એનો બધો સામાન ઉપાડી ચાલ્યા જવાનો હુકમ કરો. જલદી થાય; દસ પહેલાં.'

આટલો હુકમ કરી સોટીને પોતાના ચામડાના બૂટમાં પછાડતો તે ત્યાંથી ચાલ્યો ગયો.

'કાણુ હતું રામુભાઈ ?' વાઘજીએ રામુને પૂછ્યું.

'નવા ફોજદાર સાહેબ. પણ ભાઈ ! હવે જમાનો બદલાયો છે. નકર આવા ઓછાપેટા અમલદાર હોય ? ગરીબ માણસ, બિચારો બે પૈસા કમાઈ ખાય છે, એમાં એના બાપનું શું નય છે ? હૈં ? પણ ભાઈ, અમલ ! અમલ કોને કે ?'

'શું કીધું ફોજદાર સાહેબ ?'

'બીજું શું ? આજ કાંઈ કોઈનું સાઈં થાય એમ ઓછું જ છે ? પણ હું તને હેરાન કરું તો તું મને શું દે, એના જેવી વાત. આ એમ, કે ગવર્નર સાહેબ આવે છે ના, તે તને રસ્તા ઉપર બેસવા દેવો નહિ !'

વાઘજીની પીપરમાં પાન ખખડ્યાં. વાઘજીને અત્યારે એનો અવાજ ભવિષ્યની આપત્તિ જેવો લાગ્યો. તે જરાક ખિન્ન થયો.

'અરે, ભાઈ ! મારી ગરીબની રોજી'

'હવે એનું તારે શું કામ છે ? પાછા અમે ને અમે સાંધી દેશું. હમણાં બે દિવસ ફરી ગયા.'

'પણ આ મોકાનો મારગ'

'હવે મોકાનો મારગ ને બીજો મારગ, તારે ક્યાં મફત પૈસા સેવા છે ? અને બે દિવસ ફરી જ ને પછી વળી સાહેબને સમજાવશું.'

એટલામાં ફાજદાર સાહેબ પાછા વળતા દેખાયા. લંગી લોકો ધ્યાન રાખીરાખીને વાળવા મંડયા હતા.

‘વાધજી ! તું સામાન ફેરવવા મંડી જા. એનો હમણું કાયડો ફાટે છે.’ રામુએ કહ્યું.

વાધજીએ અત્યંત દુઃખથી જૂનાં ખાસડાં કાચળામાં ભર્યાં, કાચલીઓ અંદર મુકી, પાણી ઠાલવી માટલું હાથમાં લીધું ને ધીમેથી ત્યાંથી ઉતર્યો. ફાજદાર ત્યાંથી પસાર થતા હતા. તેણે માટલાવાળા હાથે તેને સલામ કરી, ખાસડાંનો કાચળો જરા નીચે મુક્યો, અને તેની સામે જોઈ અરજી કરવા લાગ્યો :

‘સા’બ ! મારી ગરીબની અરજી’

નંદુ મોડીમોડી પણ માવજીને તેડીને આવતી હતી, તે વાધજી પાસે થોભી ગઈ.

‘ઘેરે હાલ્યા કે શું ?’ તેણે ધૂમટામાંથી જ પૂછ્યું. વાધજી તેના સામું જોયા વિના સા’બ સામે જોઈ રહ્યો હતો. સાહેબે મોઢેથી સીસોટી વગાડતાં વગાડતાં રસ્તા પર લાંબી નજર ફેંકી, બધે સાફ થયું છે એમ જોઈ લીધું ને મોચી તરફ દૃષ્ટિ ફેરવી.

‘સા’બ ! મારી ગરીબની અરજી’ વાધજી હજી બોલ્યા કરતો હતો. સા’બ સાંભળતા છતાં ન સાંભળતા હોય તેમ ‘નિર્લેપ’ ઉભા હતા ! એટલામાં એક પટ્ટાવાળાએ સાહેબની પાસે આવીને સલામ કરી એક કાગળ આપ્યો. સાહેબે કવર ફેડ્યું, ને કવરની ઉપલી ફાડેલી કોર નીચે પડી તેના તરફ જરાક જોઈ કાગળ વાંચવા માંડ્યા, પટ્ટાવાળા સાહેબનું મન કળી ગયો. તેણે તરત એ કોર લપટને કુચો કરી ચોતાના ખીસામાં મુકી દીધી.

‘ સાખ ! મારી અરજી ’

સાહેબના હાથમાંથી ખાલી કવર નીચે પડી ગયું. વાલજી ઉતાવળે માટલું હેઠું મુકી, પોતે સાહેબને કવર દબ શકે એ ભોલમાં આગળ વધ્યો. સાહેબે એના તરફ જરાક કરડાઈથી જોયું, પણ તેણે ધૂનતા હાથે કવર લઇને સાહેબ આગળ ધવ્યું. સાહેબે તેની સામે જોયું નહિ, પણ કાગળમાંથી માથું ઉઠ્યું કરી ‘ અચ્છા ચીમનલાલકુ બેબે ’ એટલું કહી પટાવાળાને હાથથી જવાની નિશાની કરી.

‘ સા’બ ! મારી અરજી ’ ધૂનતા હાથે હજી વાલજી પેલું કવર સાહેબને આપવા ધરી રહ્યો હતો.

‘ તુમેરા સખ સામાન ભે કર ઇધરસે જલ્દી ચલે જાઓ. ’ સાહેબે વાલજીને એકદમ હિંદુસ્તાનીમાં જવાળ આપ્યો. સાહેબ ચાલ્યા ગયા. વાલજી નિરાશ થઇને પાછો ફર્યો, ને તેનું જૂનું માટલું ઉતાવળમાં નીચે મુકાતાં પુટી ગયું હતું તે જોઇને હસ્યો: ‘ આણે પણ રજા લીધી ! હવે આવું માટલું પણ નહિ મળે ! ’

‘ અરે જાઓ રે, તમે તે બાયડા માણસ થઇને આમ શું નાખી દેવાની વાત કરતા હશે ? શું આવું માટલું નહિ મળે ? શું કીધું સાહેબે ? ’ નંદુએ પૂછ્યું.

‘ હવે હાલો. ધર બેળાં થાઇએ, નકર રહાંસલાં જૂતાં ખાસડાં પણ જશે. આ માટલાએ રજા લીધી એણે થોડાં ઠંડાં પાણી પાયાં છે ? ’ મોઝીએ જવાળ વાળ્યો.

પીપર ઉપર એક દષ્ટિ નાખી, મોઝી તે દિવસે, બેરાજમાર થઈ ઘેર ચાલ્યો ગયો.

‡

‘ આજ તું કેમ મોડી ? ’ રસ્તામાં મોઝીએ પૂછ્યું.

નંદુને મોચીના સ્વભાવની ખબર હતી. પહેલેથી જ તેણે સાવ સાફું ને શાંત જીવન ગાળ્યું હતું, એટલે જરાક અટપટી અડચણ આવતાં તે હેં ફેં ફેં થઇ જતો. નંદુએ જરા વિચાર કરીને જવાબ વાળ્યો, ‘હું તો આજ ના—પીટયું આજ તો તાવ—જરા . . ક માથું દુખે છે !’

મોચી શૂન્ય દષ્ટિથી એની સામે જોઇ રહ્યો. ‘આજ તો દિ’ જ એવો ઉગ્યો છે. સા’બે આંહી બેસવાની ના પાડી, રોજ ગઇ, માટલું ફૂટ્યું ને હવે તને તાવ’ તેણે નંદુના હાથ પર હાથ મુક્યો. હાથ તાવમાં ફફડતો હતો. ‘આ તારો જરાક તાવ ?’

‘તે ઇમાં શું ? તાવ નો આવે ? ઇ તો આવે ને ઉતરે.’ નંદુએ હિંમતભરે કહ્યું. પણ મોચીના પગ ભાંગી ગયા હતા. બંને ઘેર ગયાં. પણ તે દિવસથી એ ગરીબ ધરના વિનાશના ગણેશ મંડાયા.

રોજ તો ગઈ જ, અને નંદુનો તાવ પણ એકદમ ઉતર્યો નહિ. તે વધારે ને વધારે લેવાતી ગઈ. અને ધરમાં પણ કેટલાક દિ’નું હોય ? થોડાક દિવસ તો જોમતોમ પસાર થયા; પણ છેવટે ભૂખમરો સામે ધુરકતો ઉભો.

એક દિવસ વાઘજી નંદુ માટે રાખ કરતો હતો. રાડાં સળગાવીને રાખ કરતો હતો, એટલે બે કામ થાય. રાડાં સળગે એટલે દીવાનું કામ પણ સરે. આજે હવે ધરમાં છેલ્લી ખરચી ખુટી હતી.

‘તમે કાંઇ જમ્યા ?’ નંદુએ પૂછ્યું.

મોચીના પેટમાં બે દિવસના અરધા ઉપવાસ હતા. તે ઉપરથી હસ્યો, ‘હું તો તારી પહેલાં જમ્યો છું !’

ધ્રુવે હાથે રાખેના વાટકો લઇને નંદુ તેની સામે જોઇ રહી: 'ધારો કે હું મરી જાઉં તો તમે આમ જુમ્યા જ પડ્યા રહેવાના ને? જરાક તો ખાવાપીવાનું બાન રાખો. આ છોકરો સુકાઈ ગયો, મારો મોરલા જેવો ' નંદુ વધારે મોલી કાઢી નહિ. ટપટપ આંસુ પાડીને વાઘજી રોષ રહ્યો હતો !

'અરે ! હું તો અમથી વાત કરું છું !' એટલામાં માવજી દોડીને માની છાતીમાં માથું ભરાવી કુસકાં ભરવા લાગ્યો.

'કાલ છે કાંઈ ખાવાનું ? આનું-પ્રુલ જેવાનું શું થાય ?' વાઘજીએ નિઃશ્વાસ મુક્યો.

'તમે કાલ રાજી પર જાઓને. મને હવે કાંઈ પાણી ન પડવાના નથી.'

'ઓલી મોકાવાળી જગ્યા મધ, ને બીજામાં કાંઈ પેદા થતું નથી.'

'હાય રે ! શું કીધું, સાંભે મારે પીટયે ?'

'ના પાડી, ત્યાં જોસવાનું નથી.'

'ગવંડરની સવારી તો હવે હાલી ગઈ છે તો ન ?'

'હા.'

જ્યારે છેલ્લું વાસણુ વેચાઈ ગયું ત્યારે નંદુ તલ્લન સાજી થઇ ગઇ હતી. પણ આજ આખા દિવસમાં એ કુટુંબને માત્ર એ પૈસા પર ચલાવવું પડ્યું હતું. વાઘજી તે દિવસે રાજીએ જાયો હતો, પણ પેલી મોકાવાળી જગ્યા પર તો તેને પત્ત નહોતું કે હવે કાંઈ ઈસ્કા હોય જ નહિ. ને બીજે તેની ધરાણી જામે તેવો મોકો હતો નહિ. આજ એ કુટુંબ પહેલવહેલું રાત્રે બીજા મળવા નીકળ્યું.

વિજળીની શક્તિ નીચે અનેક સુખી મુગલ આનંદ કરતાં

હતાં, પણ આ બિખારી તરફ જોવાની કેાઇને દરકાર ન હતી. તે ધીમે ધીમે આગળ ચાલ્યો. સીનેમા પાસે લોકનો ઠઠેરો જામ્યો હતો, ને કેટલાક જુવાનો નિશ્ચિત હાસ્ય કરતા હતા. પણ તેનો લાંબો થએલો હાથ દરેક વખતે બેઠો પડ્યો ને નંદુને થાક આપવા તે એક પાણીના નળ પાસે બેઠો ત્યારે પાણી સિવાય બીજું કંઇ તેની પાસે હતું નહિ !

થાક ખાઈને તે આગળ વધ્યો. એક ઠેકાણે ‘સુભદ્રાહરણ’ વંચાતું હતું ને ગોળમટોળ ભટજી પાસે કેટલાક સીધાના થાળ પડ્યા હતા ! ભટજી સ્ત્રીની પેઠે ઝીણઝીણા સ્વર કાઢી લોકને હસાવતા હતા. વાતજના કાલાવાલા એ સભામાં બેદરકાર કાન પર પડીને પાછા પોતાના જ મોં પર સ્વરમતી રેખાની માફક વેરાઈ ગયા !

વૃદ્ધ ન છતા વૃદ્ધ જેવો તે આગળ ચાલ્યો ગયો. બહુ-ચરાજના મંદિર પાસે આરતી ઉતરી રહી હતી, ને માતાના ભકતો ‘જે જે’ કરી રહ્યા હતા. ભક્તિમાં વિદ્ય હોય તેમ તેને સૌએ ધિક્કાર્યો. બીજામાં ન ટેવાયેલું મન આધાત પામ્યું ને માવજને રોતોજેઈ તેના તરફ વળ્યું. એક જુવાન નીકળ્યો તેની પાસે તેણે સહજ જ હાથ લબો કર્યો ને આંખ માની શ્વકે તે પહેલાં તેના હાથમાં પૈસો પડ્યો. તેના હાથને એક પૈસાનો ભાર પણ જણાયો. સામેની દુકાનેથી દોડીને તે દાળિયા લઈ આવ્યો. પોતાનાં બંનેને ખાતાં જોઈ, તેણે આઠાશ સામે જોયું ને તેના ગાલ આભારનાં આંસુથી ભીના થવા લાગ્યા !

†

એ રાત્રિ તે એક દુકાન પર પડ્યો રહ્યો. સવારે પાંચ વાગ્યે વહેલાં ઉઠવાવાળાં થોડાંક સાવધાન કુતરાં જ ઉઠીને

ભૈરવથી પોતાનું ગળું સાફ કરતાં હતાં. બજાર તફાન ચાંત હતું, ને બગીના સાવરણા માત્ર ફરતા હતા. કોઇકોઈ જગ્યાએ જીંદગી વહેતી હતી. વાસણ માંજતી હતી કે દાતણ કરતી હતી. વડેલો નીકળેલો માત્ર એક ફકીર ક્યારેક કાંઈ ગાઈને તરત બંધ થઈ જતો હતો. આકી બધું સુનકાર હતું. એ વખતે વાધજી ઉઠ્યો ને માવજીને તેડી નંદુ સાથે ચાલ્યો. પોતાની જુની ધોતકી પાસે જઈ એક વખત ખ્યારથી પેલી પીપરને ભેટ્યો, નાના બાળકની માફક રોયો, ને પછી કહણ હેંચું કરી ચાલી નીકળ્યો. નંદુ આ બધા તાલ જોઈ રહી હતી. તે હવે બેઠી, 'આપણે ક્યાં જવું છે ?'

‘આપણે હવે આ થાનક છોડી દેવું છે !’

‘હૈં ! કેમ છોડવું છે ? ક્યાં જશું ?’

‘ગમે ત્યાં.’

‘તંધ આંધ શું ખોટું છે જે ?’

‘આંધી હવે આ થાનક વના કામની ધૂન નહિ જાગે. ને એ થાનક ફાજદારે છોડાવ્યું !’

‘હવે ધમાં તે શું ? આપણે મરીબને થાનક કેવાં ?’

‘ના, ના. આ જન્મભોમકા હવે કળજીમથી ભરાઈ ગઈ છે. રાજના જેવી મોક્ષાતો પાસેથી આપણે ભૂખ્યા નીકળ્યા ને કોઈએ કટકો રોટલો દીધો નહિ ! જે જમીન પર બેસીને શેર બાજરી પેદા કરતા, તે જમીન પર વિજળીનો ચાંબલો ઉભો થઈ ગયો ! આ ધરતીમાંથી હવે અમી ખુટ્યાં છે માટે આપણે બીજે ચાલો. આંધી જેવારો નહિ થાય.’ અને તે આખું મરીબ કુટુંબ ત્યાંથી ચાલી નીકળ્યું.

હવે એ રસ્તા પર વાધજની દુકાન નથી. વાધજ જતાં પેલી પીપરનું ફુંકું ચમ ગયું છે. એક વિજળાનો ચાંબલો ને તે ફુંકું એવા બે જડ દોસ્તદારો રસ્તા પર છેટે સુધી નજર નાખતા ઉભા છે. પણ હજી વરસમાં એક દિવસ, એક મજુર જેવો માણસ રાત્રે લપાતોધુપાતો ત્યાં આવે છે, રાત્રે ત્યાં પડી રહે છે, ને વહેલો મળસકામાં ઉઠી, પેલા ફુંકાને બેટી છાનોમાનો ચાલ્યો જાય છે ! પણ આ બધું, વરસમાં એક જ દિવસ બને છે.

એક બૂલ

શહેરના બરાબર મધ્ય ભાગમાં શાકમારકીટ હતી. અસારે નવનો વખત હતો, અને બકાલીઓ, સિકારીના જેવી દૃષ્ટિથી ઉજળાં લુગડાંવાળા અધિકારીઓ તરફ વારંવાર નજર ફેરવતા ‘ચાલો સાહેબ, ત્રણની શેર ! ત્રણની શેર ! તાજ કાપીજ ત્રણની શેર !’ એમ એકનો એક સૂર ઉચો-નીચો કરી કાઢતા હતા.

શાકમારકીટમાં જુદાજુદા પ્રકારની પથુ એક જ દૃષ્ટિ-બિંદુવાળી બકાલીઓની અનેક મૂર્તિ હતી. મારકીટ ઝોળાકારમાં હતી અને દુકાનો સામસામે ઝાઝવાએથી હતી. આ મારકીટમાં સૌથી ખંધા બકાલી મુળજી લંગડો કહેવાતો. તેને ત્યાં દરેક ચણતું સૌથી સાફ શાક પ્રથમ આવતું, અને પછી શાકને તાજમાં ખપાવવામાં પથુ એ એકો હતો.

‘અરે એમ !’ પાછળ નોંધને મુળજીએ એક ઊકરારને ખૂંચ પાડી.

તરત બારંતેર વર્ષનો ગુલાબી, હસતા ચહેરાવાળો એક સુંદર ઊકરો હાજર થયો.

‘ખારેમોહન !’

‘હો, ડો સાબાબ, શું બોલો !’ ઊકરાએ બરા

લહેકીને જવાબ વાળ્યો. છોકરો બસો હતો; પણ બાળપણને નિર્દોષ મસ્કરી પર જરાક પક્ષપાત હોય છે,

‘સાળા ! ફાટ્યો કે ? હું ડોસો એમ ?’

પ્યારેમોહનના ખભાને હાથ દઈ એક છોકરી હસતી ઉભી હતી. તેણે પોતાના હાથમાં કુતરું તેડ્યું હતું. તેના કાનને વારંવાર ખેંચી તે રમત કરતી હતી. કુતરું તેને ખોટું-ખોટું કરડતું હતું. છોકરી મુળજીનો સ્વર સાંભળી લડકી, ને જરા પાછી હસી ગઇ.

‘બંસી ! તું આંહી આવ.’ મુળજીએ છોકરી તરફ નજર ફેરવીને કહ્યું, ‘આ સાળો ફાટ્યો છે. જા મારી દીકરી, આ આટલું શાક લક્ષ્મીદાસબાઇને ત્યાં આપી આવ તો.’

‘તો શું આપશો ?’ છોકરીએ નરમાશથી પૂછ્યું.

‘તું કહીશ તે. ઓહો ! છોકરાંમાં પણ કળજીગ !’

‘અને આ સતજીગની મૂર્તિ !’ પ્યારેમોહન બોલ્યો, ‘કાકા ! કાલે બાજી કેણે સેળભેળ કરીને વેચી ?’

મુળજીએ આંખ કાઢી : ‘ખબરદાર, જો બોલ્યો તો !’

‘નહિતર ? નહિતર શું કરશો ? પણ લ્યો આ તમારા સાહેબ આવ્યા !’

સામેથી એક પાંત્રીસ ચાળીસ વર્ષનો આઘિક માણસ, અધિકારીની દબથી ચાલ્યો આવતો હતો. દરેક શાકવાળાની ફુફાને જરા અટકી કાંઈક પૂછી પછી તે આગળ વધતો હતો. તેની સાથેનાં બેચાર માણસો પણ તેની ચાલ પ્રમાણે ધીમે કે ઊતાવળે ચાલતાં હતાં. આ માણસ મ્યુનિસિપલ સેક્રેટરી હતાં, ને અત્યારે શાકમારકીટની તપાસ કરવા નીકળ્યો હતો. સાથે-સાથે શાકના બાવતાલ પણ પૂછતો હતો.

ખારેમોહન અને બંસી આ તકનો લાભ લઇ બંદીખાનેથી છુટ્યાં હોય તેમ દોડતાં દોડતાં ચાલ્યાં ગયાં. પણ જતાં જતાં ખારેમોહન મુળજીની ટોપલીમાંથી એક કેરી ઉપાડતો ગયો. મુળજી બેઠો થઇ ગયો, ને પાછળ લાકડી ફેંકી, પણ નિશ્ચાન ચુક્યો. એટલામાં મ્યુનિસિપલ સેક્રેટરીને આવેલા જોઇ મુળજીએ તેને ઝુકીને સલામ કરી.

‘કાં સાહેબ ! શું લેશો ? આ શાક તો આપને માટે તૈયાર કર્યું છે; બીજું કાંઈ ? કાંઈ ફુકમ ?’ મુળજીએ પેલું તૈયાર રાખેલું શાક બતાવ્યું.

અધિકારના લાઝ લેવામાં લક્ષ્મીદાસની તત્પરતા વખાણવા-લાયક મનાતી.

‘એલા મકન !’ લક્ષ્મીદાસે મુળજીને જવાબ આપતાં પહેલાં પાસેના બીજા એક બકાલીને બોલાવ્યો.

‘જી !’ મકનને પોતાની દુકાન છોડ્યા વિના છેટેથી જ જવાબ વાળ્યો. પણ મકનને કાંઈ વધારે કહેતાં પહેલાં લક્ષ્મીદાસ મુળજી તરફ ફર્યો : ‘મુળજી, બહુ સાઈ નથી હો. એલા તમે બાજી સહી જાય તોપણ વેચ્યે રાખવાના ?’

‘પણ સાહેબ, કીધું કેણે ?’ મુળજી સાહેબની નાડ જાણતો હતો, એટલે ડર્યા વિના વિવેકથી બોલ્યો.

ખારેમોહન હજી છેટે ઉભો હતો તે એક હાથમાં કેરી દેખાડી ‘કાકા કેરી, કાકા કેરી !’ બોલ્યા કરતો હતો, ને બીજા બેયાર જણા તેની પાસે ઉઘા ઉઘા હસતા હતા.

‘એલા મકન !’ લક્ષ્મીદાસે વળી મકનને બોલાવ્યો ને એક ત્રીજાને પણ પકડ્યો : ‘ક્યાં ગયા નથુ શેઠ ?’

આટલા બધાને બોલા થતા જોઇ, પોતાની કથા લક્ષ્મીદાસ

કાઠી ન બેસે માટે મુળજી એકદમ નીચેના લંડારા તરફ વળ્યો. અંદરથી બેચાર કેરીનાં સારાં ફળ કાઢ્યાં ને ઉપર આવી લક્ષ્મીદાસ સામે ધર્યાં.

‘ જોયું સાહેબ, આ ફળ જોયું ? અસલ પાયરી હો. એક વખત માલ ચાખવા જોવો છે ! ’

‘ શું છે એનો બાવ ? ’ લક્ષ્મીદાસે જરા બેઠકારીથી પૂછ્યું ને એક જૂમ વધારે પાડી, ‘ નથુ શેઠ !—એલા રહેમાન, નથુ શેઠને બોલાવજો ! ’

રહેમાન—તેનો પટાવાળો હુકમ પ્રમાણે નથુ શેઠને બોલાવવા ગયો.

‘ એનો બાવ ? ’ મુળજી બોલતો હતો, ‘ હવે સાંખ ! આપને બાવનું શું કામ છે ? કેટલી આપું ? ’

‘ ના. ’ લક્ષ્મીદાસ બડક્યો હોય તેમ ખેસ ખંખેરવા મંડ્યો.

‘ હવે સાંખ ! અમારું વેણ રાખો. આ માલ નહિ મળે. ’ મુળજી પણ જાણે આજે સાહેબ પર ખાસ પક્ષપાત રાખતો હોય તેમ, ડોક જરાક વાંકી કરીને હાથ હલાવતો હલાવતો ઠાવકે મોંએ બોલતો હતો.

‘ ઠીકઠીક; ’ લક્ષ્મીદાસે ઉતાવળે કહ્યું, ‘ પાંચ શેર મોકલાવજો ! ’

લક્ષ્મીદાસ ત્યાંથી ચાલ્યા એટલામાં મકન સામેથી ચાલ્યો આવતો હતો. ‘ તમે, એલા, પટાવાળાને કેમ મજા ખવડાવે છે ? પટાવાળા દરબારી નોકર નથી ? ’ મકનને લક્ષ્મીદાસે ધમકાવ્યો.

‘ અરે સાહેબ, એ શી વાત છે ? પટાવાળા દરબારી નોકર પહેલા. એક ધરાક સમજાવવા રહ્યો એટલે જરા મોડું થયું. ’ મકનનો વિવેક મુળજીથી જામ તેમ ન હતો.

‘હજી તો શી વાત છે ? કાલે તારી કોળીજ ખાધખાધને મામ મરવા પડ્યું છે એમ ડાકટર સાહેબ કહેતા હતા. ગળળ કહેવાય ના ?’

મકન હાથ પહોળા કરીને બોલ્યો, ‘પણ સા’બ ! આખું મામ લોબિયું છે. તેલ વિના શાક કરે, પછી શાકનો શો વાંક ? આ ધાંચી તો બધા ય માથે ઝોડીને રૂએ છે. તેલ જ ખચે નહિ !’

‘અને તું એક શાકુકારનો ગજો ખાવાવો !’

‘આ સા’બ, રસરોટલી વિના હમણાં ખાતું હરામ છે !’

‘કેરી વેચે છે ?’ લક્ષ્મીદાસે જરા ધીમેથી પૂછ્યું અને આગળ ચાલ્યો. બકાલી પણ પાછળ આંખમીંચામણ કરતો ચાલ્યો.

‘શો ભાવ છે ?’

એટલી વારમાં નથુ શેઠને તેડીને રહેમાન આવી પહોંચ્યો હતો. નથુ શેઠે લક્ષ્મીદાસના ચબ્દો સાંભળ્યા ને તરત વચ્ચેથી હટતર વાળ્યો, ‘કેરી તો આપણી દુકાનની; બાકી બધા મોટલા !’

‘એમ કે ?’ લક્ષ્મીદાસને નથુ શેઠની વાત રૂચી ને તેના તરફ જરા હસીને બેઠું.

‘જી હા; પધારો.’

‘નથુ શેઠ ! તમારી બહુ રાડ છે. રહેમાન ! એક પાંચ સૌર કેરી મુળજીને ત્યાંથી લઇ લેજો. સારી આવે હો !’

પટાવાળો કેરી લેવા ચાલ્યો ગયો. લક્ષ્મીદાસ મકનને કુકી નથુ શેઠને ત્યાં વળ્યો. બધા મઠ હોય તેમ મકન આનંદ પામતો બોલ્યો, ‘સા’બ આંહી નહિ આવો !’

લક્ષ્મીદાસ ઉત્તર આખ્યા વિના ચાલ્યો ગયો, કારણકે તેનું ધ્યાન નથુ શેઠની વાતોમાં હતું. મકને સ્ત્રીની જેમ બે હાથના ટચાકડા ફેાડી ધીમેથી ‘બત્તા . . . ગાંધ’ કહ્યું ને પાસેના બેચાર બકાલીઓ હસી પડ્યા.

‘આ છોકરાં કોણ છે?’ મારકીટના એક ખુણામાં ટાંકી હતી ત્યાં પ્યારેમોદન અને બંસીને બેઠેલાં જોઇને લક્ષ્મીદાસે નથુ શેઠને પૂછ્યું. ટાંકીમાં ચારપાંચ નળ ગોડવ્યા હતા, આસપાસ કેટલીક કુંડીઓ હતી, ને એક નાનો સરખો બગીચો પણ કર્યો હતો. પ્યારેમોદન અને બંસી એક ખુણાની કુંડી પર બેસીને એ વખતે કેરી ખાઇ રહ્યાં હતાં.

‘સાહેબ! એ છોકરાં શાક મારકીટનાં હમેશનાં વગર તેડવાં મહેમાન છે.’

‘એનાં માઆપ કોણ છે?’

‘કોને ખબર છે? કોણ જાણે છે? અહીં હમેશાં રહે છે. ખાવાનું પણ અહીંયાં ને સુવાનું પણ અહીંયાં. પણ અસ્સલ વાંદરાની જાત છે!’

‘એમ કે?’

‘હા. આ છોકરી આઠ નવ વર્ષ પહેલાં ક્યાંકથી આવી ચડી તે દિવસે તો દુધ પીતી, ને છોકરો પણ ત્યારે અહીં જ હતો. બગવાન રાખે એને કોણ ચાખે?’

‘ખાવાનું શું કરે?’

‘નળ ઉપર, માઆપ! એનો વખર પરવાનગીનો કર છે! કોઇ આવ્યુંગયું ત્યાં ઓટલા પર ખાવા બેસે, ઓટલે છોકરાં-ઓનો ભાગ સાચો. બકાલીઓની પાસેથી પણ હમેશાં કાંધ ને કાંધ મળી રહે. એ બંને મારકીટ ઉપર જ નબે છે સા’બ!’

‘હી . . . ક.’ લક્ષ્મીદાસે કહ્યું. આ વાતમાં એને રસ પડ્યો નહિ. એનું ધ્યાન નથુ શેઠની દુકાનમાં ગોઠવેલી કેસરી રંગની કેરીઓ પર હતું.

છેવટે લક્ષ્મીદાસ આજનો ફેરો સફળ કરી મારકીટના ફાટકમાંથી બહાર નીકળ્યો. ફાટક પાસેના ખુણામાં જ પેલી નળની ટાંકી ને બગીચો હતો. આસોપાલવના ઝાડ પરથી બંસી અને પ્યારેમોહનની વાતો સંભળાતી હતી.

‘પણ એ પડાવી કેણે ? બાયડે ! ડોસાભાઈ અમથા તો કાઢે તેવા નથી !’

બંને જણાં ખડખડ હસી પડ્યાં.

‘ડો . . . સાભાઈ !’ પ્યારેમોહન રહી શક્યો નહિ; તેણે ત્યાં બેઠા બેઠા મોટેથી ખૂમ પાડી, ‘એ ડો . . . સાભાઈ !’

જવાબમાં બેચાર બકાલીઓનું હારથ ને મુળજીના બેત્રણ શબ્દો સંભળાયા. છોકરાં પણ આનંદી હતાં ને અત્યારે તો જોલમાં ચડ્યાં હતાં.

‘જો હું સાંજ થાઉં ના, તો બધા પાસેથી ખૂબ કેરીઓ પડાવું !’ પ્યારેમોહન કેરીનો ગોટલો નીચે નાખતાં બોલ્યો.

‘ના માડી !’ બંસીએ કહ્યું, ‘એવું તે કેણે કરે ? જો આકાશમાં ભગવાન છે ના, તેના ચોપડામાં આપણી વાતો લખાય છે !’

‘એમ કે ?’ પ્યારેમોહને જરા ગંભીર બનીને આકાશ સામે જોયું : ‘તને ઇ કેણે કહ્યું ?’

‘કાં તે હી’ એલા દક્ષણી સાહેબે ન કહ્યું, તું શુંકે બોલ્યો એટલે ?’

‘હા . . . હા.’ પ્યારેમોહને એ જૂની વાત માઠ આવતાં.

જવાબ વાળ્યો; ‘ અને તેણે જ તારું નામ નાનીને બદલે બંસી પાડ્યું. બસા, એ સાહેબ ક્યાં ગયા ? ’

‘ અરેરે ! બિચારા મરી ગયા. ’

છોકરાં મૃત્યુના નામથી ધડીવાર ઝંબીર બની ગયાં. પણ એટલામાં તેમના વહાલા કુતરાના બસવાના અવાજથી જાગ્રત થયાં. બંસીએ નીચે દૃષ્ટિ નાખી ત્યાં મૃત્યુને બૂલાવે તેવા એક ચહેરો તેની દૃષ્ટિએ પડ્યો. તે બેઆકળા મધ મધ. ‘ પ્યારેમોહનાં હાયહાય રે ! ’ એવો દુઃખભર્યો અવાજ તેનાથી નીકળી ગયો.

‘ કાં કાં ? બંસી ! ’

‘ શામજી, મારો પીટચો ! કાલ મારા ટપુને પકડ્યો હતો. હવે એ તો આ તરફ જ આવે છે, લે. ’ બંસી ઢીલી પડી મધ.

શામજી બંગીનું નામ હતું, ને તેનું કામ કુતરાં પકડવાનું હતું. કાલે તેણે બંસીના ટપુને પકડ્યો ત્યારે બંસીએ માંડમાંડ છોડાવ્યો હતો. આજે તેને આ તરફ આવતો જોઇ તે ધ્રૂજ ઉઠી.

પ્યારેમોહન એકદમ નીચે ઉતરવા મંડ્યો. કેટલાક બકાલીઓ શામજીને સાદ કરી રહ્યા હતા. શામજી પોતાના લંગડા પગને સાચુસાની મદદથી ટેકવીને ઝપાટાબંધ ચાલ્યો આવતો હતો. આજ તેણે નવું અંગરખું પહેર્યું હતું, માથે લીસો ખોટા તારાવાળો સાફો બાંધ્યો હતો, ને તેની વહુ ત્યાં સાવરણો લઇ વાળતી હતી તેને રોક બતાવવા કે વગ દેખાડવા રસ્તે જતા આવતા સૌને સલામ કરતો હતો. બકાલીઓના સાદથી તે મારકીટ તરફ આવી પહોંચ્યો.

‘ કેમ નથુ શેઠ ! શો કુકમ છે સાહેબ ? ’

‘ અરે આ બે રખડુ છોકરાં. એના કુતરાને પકડ્યું ? આજે એ કુતરાએ ખૂબ હેરાન કર્યો છે. ’

મકન ને મુળજી છેટેથી હસ્યા, ‘કાલે કાં પકડતાં બચાવ્યું?’

એટલી વારમાં પ્યારેમોહન ને બંસી નીચે ઉતરીને આવી પહોંચ્યાં હતાં. ટપુ શામજી સામે બસતો બસતો આમ તેમ આંટા મારતો હતો. તે પોતાના મિત્રો મદદે આવેલા બોધને વધારે બળસા લાગ્યો.

‘પકડ સાળાને!’ નથુ શેઠે એક લાકડીથી ટપુને હાંધી કાઢ્યો હતો. કુતરો પ્યારેમોહન તથા બંસીનો સાદ સાંભળી ત્યાં આશ્રય માગવા દોડ્યો, એટલામાં શામજીએ ચાલાકીથી આખા પકડી લીધા ને ગર્વથી બોલ્યો, ‘લ્યો મહેરબાન!’

પ્યારેમોહન ને બંસી દોડ્યાં, ‘એલા એ, અમારો કુતરો છે. પ્યારેમોહને ખૂબ પાડી. બંસી ગળગળા થઇને બોલી, ‘બાપુ! માફ કુતરું છે; છોડી દે.’

‘હા હા, કીકલો છું ના?’ શામજીએ કુતરા પકડવાના પોતાના દસપ્યાર વર્વના અનુભવથી દયા ખોઈ હતી તે બતાવ્યું.

‘એલા મુક્તો નહિ!’ એક સાદ આવ્યો.

‘કાં બાપુ!’ બંસીનો ગળગળો સ્વર ખીન્ન બેચાર હોકારામાં કુબી ગયો.

‘ઠીક થયું!’ મકન છેટેથી બોલ્યો, ‘સાબે કાલે જ માફ ભાત અભડાવ્યું હતું!’

પ્યારેમોહન રહી શક્યો નહિ, તે પથ્થર લઇને દોડ્યો. ચારે તરફથી ‘હાં હાં’ ના પોકાર થવા લાગ્યા. ‘કાં? ભેતે જ ને? ગજો ફેરી લઇને બાગ્યો હતો, ને હજી તે બાજીની વાત કરે છે!’ મુળજીએ તણો માર્યો.

પ્યારેમોહનનો છુટેલો પથ્થર ટપુને જ લાગ્યો ને કુતરો બમણા હર્દથી ચોસ પાડી ઉઠ્યો. બધા બકાલીઓ હસી પડ્યા,

ને બંસી હાથથી મોઢાકીને રાઈ પડી.

શામજી કુતરાને દૂરદૂર ખેંચી જવા લાગ્યો. દૂરથી ધીમી થતી એની ચીસો બંસીને બમણો શોક આપતી હતી. બંને જણાં તેની પાછળપાછળ ગયાં, પણ શામજીએ તો કુતરાને પાંજરામાં પુરી દીધો હતો, ને ત્યાં તેના અનેક જાતભાષાઓ સાથે તે પણ લડાઈમાં પડ્યો હતો.

બંને નિરાધાર છોકરાં સામે આખી મારકીટ થઈ હતી, ને તેમનો નાનો કુતરો જુટવાઈ ગયો હતો. બંસી ને પ્યારેમોહન આખી રાત રોયાં.

તે દિવસે પ્યારેમોહન ને બંસી નળની પાસે પાણી ઉડાડતાં નહોતાં. તેમની રમનમા બગાણુ પડ્યું હતું. ટપુ વિના તેમની સાથે સોડમા સુનાર કોણ હતું ? કુતરો આખી રાત આ છોકરં પાસે પડ્યો રહેતો ને ગમે તેવી અંધારી રાત્રે પણ છોકરાં નીરાતે સુઈ રહેતાં.

બીજે દિવસ બંસી આખો વખત રોશને રહી હતી, ને ઉનારુઓનાં પોટકાં ઉપાડી ત્રણ આના પેદા કર્યા હતા. આજે તેણે કોઈ બકાલી પાસે ચીંઝડાની ચીર સરખી માગી નહિ. બધા બકાલી એક કર ગયો જાણી જાના હસતા હતા.

પ્યારેમોહન કુતરાની શોધ કરવા નીકળી પડ્યો હતો. બંસી આવીને તેની રાહ જોતી બેઠી. એટલામાં તો પ્યારેમોહનને દૂરથી દોડતો આવતો જોયો. એના પગમાં ધણો ઉત્સાહ હતો. તે છેક પાસે આવ્યો.

‘બંસી !’ મોટી શોધ કરી હોય તેમ પ્યારેમોહન બોલ્યો,
‘કાલે તું એકલી રહીશ ?’

‘કાં ?’

પ્યારેમોહન છેક પાસે આવ્યો, ' જો કાલે કુતરાનો ડબ્બો ઉપડે છે, ને હું પાછળપાછળ હાથે જમશ. ટપુ બહાર નીકળશે કે તરત ઉપાડીને હાથે આવીશ. '

' હું બેગી આવું તો ? '

' ના બાપુ, તું પાછી થાકી જ ને રોતી જ. '

' ઠીક, તો તું એકલો જાજો. પણ તૈ શું ખાધું ? '

' કાષ્ટ નહિ ! '

' અંસીએ પોનાની ઓઢણીએથી સંતાડેલા ગાંઠિયા છોડ્યા ને ખંને જણાં ખાવા એકા : પાણી પીધું, ને એટલા પર વાતો કરતાકરતા સુતા. એકખીજના શ્વાસ બટકાય એટલા નજીક ખંને નિદ્રોપ બાળકો એકખીજની હુંફમાં પડ્યા હતાં ને શાતથી ધોરતાં હતાં.

સવારે પ્યારેમોહન વહેલો ઉઠી ચાલ્યો ગયો. અંસી તો સ્ટેશને પહોંચી ગઇ હતી. આજે તેણે ઠીક કમાણી કરી. સાંજે ફેરીને રોટલી ખાવા માટે પ્યારેમોહનની રાહ જોતી બેઠી રહી. છેક સાંજ પડી. પણ પ્યારેમોહન આવ્યો નહિ. અંસીએ બેત્રણ વખત લાખી નગર ફેરવી ખૂન ટીકટીકીને જોયું, પણ પ્યારેમોહન કે ટપુ કોઈ દેખાયું નહિ. તે રોવા મંડી. નાનું બાળક સુતુંસુતું રોયું ને રોતુંરોતું આસોપાલવના ઝાડ નીચે આખી રાત પડયું રહ્યું. સવાર થયું ત્યારે પાછું રસ્તા પર રાહ જોતું ઉભું. પણ પ્યારેમોહન હજી આવ્યો નહિ. અંસી મિથારી, રાહ જોઇજોઇને હમેશાં સાંજે રડે. રડતાં થાકે ત્યારે સુએ, સુતાં થાકે ત્યારે રડે.

એક દિવસ, બે દિવસ, . . ને ઘણા દિવસ એમ ચાલ્યા ગયા.

એક દિવસ ટપુ અચાનક પાછો આવ્યો. પણ હજી પ્યારેમોહનનો પતો લાગ્યો નહિ. બંસીએ પ્યારેમોહનની રાહ જોઈ ત્યાં જ રહેવાનો નિશ્ચય કર્યો, કારણકે તે એને શોધવા નીકળે ને કદાચ પ્યારેમોહન પાછળથી આવી ચડે તો ? બંસીને દરરોજ સાંજે નિરાશા થતી ને દરરોજ સવારે આશ્વા પ્રગટતી.

આ ઘટના બન્યે ઘણો વખત થયો. બંસી હવે તો છોકરી મટી નાનીશી સ્ત્રી બની છે. તેના ચહેરા પરથી બાલપણના બધા ભાવ ચાલ્યા જઈ યુવાવસ્થાનાં ચિહ્ન આવી ચુક્યાં છે. તે નાનપણથી મારકીટમાં જ ઉછરી હતી, એટલે તેણે પણ એક શાક વેચવાની જ દુકાન રાખી લીધી. હજી લક્ષ્મીદાસ હમેશાં આટો આવે છે, ને બંસીને કોઈને કોઈ રીતે સતાવ્યા વિના રહી શકતો નથી.

પણ બંસી પ્યારેમોહનની જ રાહ જુએ છે. તેણે કહ્યું નહોતું કે હું સાંજ પહેલાં આવીશ ? બંસી હમેશાં કાલ માટે કેક નવીન આશા રાખે છે, ને એવી રીતે એક પછી એક દિવસ ચાલ્યા જાય છે.

બંસી હવે તો મુળજી ને મકનની હરીફ હતી. શાકની ઝાઝી ધરાકી એને ત્યાં જ લાગતી; ને કોણ જાણે કેમ, સૌથી સાફ શાક પણ હમેશાં બંસીને ત્યાં જ રહેતું. મકન આંખ-મીંચામણાં કરીને બોલતો, 'ભાઈ જગત આંધળું છે !' ને મુળજી એને આશ્વાસન દેતો હોય તેમ કહેતો, 'એ ય તે કેટલા દિ' ? ચાર દિ'નું ચટકું !'

લક્ષ્મીદાસની વિરુદ્ધ ધણી અરજીઓ થવાથી, ને લક્ષ્મીદાસે દરેક પ્રસંગમાંથી લાભ લેવાનું સૂત્ર ખૂબ ચલાવ્યું તેથી, તેને

બરતરફ કરવામાં આવ્યો હતો. હવે તે શાક લેવા આવતો, પણ છુપાઇને ધીમેથી ચાલ્યો જતો. તેની જગ્યાએ નવો માણસ નીભાયો હતો, ને આખું બકાલી મંડળ એ નવા અધિકારીની કાગને ડાળે રાહ જોતું હતું.

*

મુળાજીની દુકાન પાસે મકન બકાલીઓની પરિપક્વતામાં બાપથુ કરતો હતો, 'આ છોકરી જુઓને, આખી મારકીટ તેને ખવડાવ્યું, ને તેણે બધાંને ઢાંકી દીધાં !'

નવા આવનાર અધિકારીએ તે વખતે મારકીટમાં પ્રવેશ કર્યો હતો, ને એક પછી એક દુકાન પર થઇ તે આમળ આવતો હતો. પાછળ પેસો જૂદ પટારાઓ રહેમાન હતો. નવા મ્યુનિસિપલ સેક્રેટરીએ પોતાના હાથમાં નાનું બાળક તેડ્યું હતું, ને તેની સાથે ધડીધડીમાં તે રમત કરતો હતો.

બંસીની દુકાન આવી. સેક્રેટરી ત્યાં ઘૂમી ગયો. દુકાન પરથી એક કુતરો ઉભો થઇ પુંછડી હલાવવા લાગ્યો.

'ડાહિયા !' બંસીએ કામળ સ્વરથી કુતરાને બોલાવી લીધો. ટપુનું નામ હવે ડાહિયો હતું.

કુતરો એક કરતો પાછો ફર્યો, પણ આનંદના પોકાર દાખી મૂક્યો નહિ.

બંસી સાંભળે તેમ બકાલીઓમાં ધીમીધીમી વાતચીત મતી હતી.

'ઓહ્યો પ્યારેમોહન તો નહિ ?'

'અરે હા, એ જ. અહીં છોકરો હતો ત્યારે તો રખડતો' બીજાએ અનુમોદન આપ્યું.

'પુરુષના નસીબ આડે પાન, બાઈ ! નકર, આ ડાહિયાને

જોતવા ગએલ. જૂલો પડ્યો, ને કોઠે મુંઝવણના સેકે હાથ ઝાલ્યો. તે આજ આપણો ઉપરી થયો,'

‘કીયે છે મોટી પરક્ષામાં ખાસ થીયો છે. અને .. આપણે ધ ના ધ’

‘તમે શાક સાઈ જ વેચો છો કે?’ પ્યારેમોહન બંસીની દુકાન પાસે ઉભો રહી તેને જોતાવવા લાગ્યો.

બંસીએ નિચિથી જરા ઉપર જોયું. એની મુંઝવણ સ્પષ્ટ હતી. તેણે ધીમેથી ઉત્તર વાળ્યો, ‘હા હા.’

ડાહિયો વધારે ને વધારે કુદવા લાગ્યો.

‘મને જોળખો છો?’ પ્યારેમોહને જોળખાણ આપવાની પહેલ કરી.

બંસીની આંખમાં આંસુ આવ્યાં. તેણે ધીમેથી એટલો જ જવાબ વાળ્યો, ‘તમને ન જોળખું તો કેને જોળખું? તમે પ્યારેમોહન!’

પ્યારેમોહન હેતું કુણાવી આગળ ચાલ્યો. પણ બંસીનું જગત એક જ સપાટે આસામાંથી અંધકારમાં ચાલ્યું. ગયું. તેની આંખમાં અનાથતાનાં આસુની સ્પષ્ટ છલક આવી રહી.

પ્યારેમોહન આગળ ચાલ્યો ગયો કે તરત જ બંસીએ એક સુંદર દાડમ કાઢ્યું ને રહેમાન સામે ધરી બોલી, ‘રહેમાન! આ નવા સાહેબ કે?’

‘હા તે, વળા જૂલી ગઇ? પ્યારેમોહનભાઈ એમનું નામ.’

‘પરણેલા લાગે છે.’

‘કેમ નહિ? આ નાનો છોકરો તેડખો છે ને?’

બંસીએ દાડમ આપ્યું, ‘હે આ સાહેબના છોકરા ભાટે.’ રહેમાન સાહેબ પાસે ચાલ્યો ગયો. બંસી હાથ વડે મોં

હાંકી ત્યાંજ બેસી રહી. હાથિયો આનંદમાં રથવાયા જેવો આમતેમ કરતો હતો, પણ બંસીની બધી આશા પર નિરાશાનાં વાદળાં ફરી વળ્યાં હતાં. ખારેમોહન નાના છોકરા સાથે એક કરતો મારકીટમાં ફરી રહ્યો હતો.

બીજે દિવસે આખી મારકીટમાં હોહા થઇ રહી હતી. બંસી પોતાની કુકાન જેમની તેમ મુકી ચાલી ગઇ હતી, ને સૌ બકાલીઓ કુદીકુદી ફરી તાળી બેતા હતા.

રહેમાનખાંએ ખારેમોહનને આ વાત કરી. ખારેમોહન એકદમ રોવા જેવો થઇ ગયો: ‘હે! બંસી ચાલી ગઇ? ક્યાં?’

‘કેણુ જણે, સાહેબ. બાપ બહુ જીવની ઉદાર હતી. કાલે નાનાભાઇને દીઠા, ને દીઠા બેચું દાડમ કાઢી આપ્યું.’

‘નાનાભાઇ કેણુ?’

‘કાલે આપની સાથે બજારમાં લાવ્યા હતા ને? એને જોતાં જ પૂછ્યું, ‘સાહેબનો છોકરો છે કે? લે દાડમ આપજે.’ એટલે એવી વિવેકવાણી બાપ, સાહેબ!’

ખારેમોહન નાચે બેસી ગયો. એના ચહેરા પરથી તેજ હટી ગયું. તે બે હાથમાં મોં હાંકીદમ બોલ્યો, ‘અરે રહેમાનખાં, તેં કાચું કાપ્યું છે. એ તો પાડોશીનો છોકરો હતો. રમતમાળ છે માટે સાથે આવ્યો હતો. હું તો એકલો જ છું! તને બંસીએ બીજું કાંઈ પૂછ્યું?’

‘હા, સા’બ. આપ પરણેલા છો કે નહિ; છોકરાંછેયાં શું છે?’

ખારેમોહન નાના બાળકની માફક રોષ પડ્યો, ‘અરે, રહેમાનખાં! . . . તેં . . .’ તે એટલુંજ બોલી શક્યો.

દિવસોની તપાસ નિષ્ફળ ગઇ. બંસી ન જ મળ્યા. હતાશ હૃદયે, હમેશાં સાંજે, પ્યારેમોહન તે મારકીટમાં જાય છે, બગીચામાં પેલા આસોપાલવના ઝાડ નીચે બેસે છે, ને નાના છોકરાની માફક રોય પડે છે !

ધણી રાતો રોતાંરોતાં ત્યાં જ પસાર થાય છે ને છેક સવારે, માણસો તેને ઘર તરફ જતો જુએ છે.

બંસીએ રાહ જોઇ તેમ પ્યારેમોહન હવે બંસીની રાહ જુએ છે: શ્રદ્ધાથી, પ્રેમથી, શાંતિથી, આશાથી.

મદ્દભર નેનાં

આ નંદમોહન વિચિત્ર પ્રકૃતિનો મનુષ્ય હતો. એ નાનો હતો ત્યારે એની માએ કહ્યું હતું કે આનંદ-મોહનને કાષ્ટ ચાહે એટલું કપટ એનામાં નથી ! એ બહુ ઉદાર હતો ને તેથી ધણે જ ગરીબ રહેતો. તેના સાચા અને અગ્રિય શબ્દોથી બડકનારા સૌ તેને છાની રીતે પૂજતાઃ વખાણતા નહિ પણ માન રાખતાઃ સોજત ન રાખતા, છતાં સોજતી થવા યોગ્ય છે એમ માનતા. આનંદમોહનના આવા કડવા સ્વભાવમાં એક કરુણ પ્રસંગ મળી ગયો. તેની માતાના મૃત્યુ પછી તેનો સ્વભાવ એવો ફરી ગયો કે જલણે હવે એ પહેલાંનો આનંદમોહન જ નથી ! ચહેરો એટલો દદ છતાં ગંભીર, શોકવાહી અને મૃદુ બન્યો ! ચાલ એટલી જ સીધી, અસ્કડ અને અડગ છતાં સાખરમતીના કિનારા પર એનાં પગલાં એક કરતાં એક વધારે બારથી ઉપડતાં ! હજી પહેલાંનો જ રખડુ આનંદમોહન, પરંતુ હવે ખીસામાં મગફળીનાં ખોખાં બરાવાને બદલે કે એક ખીસામાં ખેર ને ખીજ ખીસામાં એના ઠળિયા બરાવાને બદલે એનાં ખીસાં જીદીજીદી ચિત્રોની ચોપડીઓથી ભર્યા રહેતાં !

આનંદમોહનની માતા માત્ર સ્ત્રી કે માતા ન હતી. શરાબમાં ચકચુર બનેલા એના પિતાના ધરની જીવતી વ્યવસ્થા હતી.

આનંદમોહનનો પિતા કેદારનાથ પ્રથમથી જ દારૂના પીઠાનો અભ્યાસી હતો. બીજા ઘણા ત્યાં આવીને ચાલ્યા ગયા, પરંતુ એનો અડગ અભ્યાસ ચાલુ જ હતો. પોતાની નેતરની 'સોટી લઘ, ધીમેધીમે આ આરામગાહમાં જાય ત્યારે જ એને આનંદ આવે ! આનંદમોહનની મા આ બધું જાણતી; ને તેણે પોતાનું સ્વત્વ ખીલાવી, પુરુષ—પતિને આ લતમાંથી બચાવવા બહુ યત્ન કર્યો, પરંતુ કેદારનાથના સ્વભાવમાં જરા પણ ફેર ન પડ્યો. આનંદમોહનની માતા જીવી ત્યાં સુધી તે દારૂડિયા પતિ અને રખડુ પુત્રની વચ્ચે સોનાની કડી હતી. બંનેને ઘેર આવવાનું મન થાય એવી શીતળ છાયા હતી.

અને જોકે બેમાંથી એકે એ પોતાના સ્વભાવ પર કાણુ મેળવ્યો નહિ, છતાં કાણુ મેળવવા યત્ન ચાલુ હતો, અને ક્યારેક ક્યારેક તો, પિતાપુત્ર બંને શિયાળાની ઠંડીમાં સગડી પાસે બેસી ઉનીઉની રસોઇ જમતા ત્યારે આ માનસિક પરાજય બીની આંખે કહી દેતા ! એ બીની આંખ મીઠા જીવંદોથી સુકાતી ત્યાં તો કેદારનાથ દારૂના પીઠા તરફ રવાના થયો હોય ! મનુષ્ય પ્રકૃતિને જીતતાં પોતે જ હોમાઇ જાય છે. એ પરાજયમાં જ એનો સનાતન સંગ્રામ છે.

ઝીના મૃત્યુ પછી કેદારનાથનું વ્યવસ્થિત પરંતુ મરીબ ઘર ખર્ચ કંગાલ બન્યું. અત્યાર સુધી એ મરીબી પર એક ઝીઝી કળાનો પડદો નાખી એને સાફું સ્વચ્છ અને મધુર રાખ્યું હતું. એમાં સંખ્યાના હેક્ષા કિરણની મુંઝર અને કરુણ પ્રભા હતી; ને તેથી જોનારને એમાં મરીબી કરતાં સાદાઈ વધારે લાગતી, અને મરીબીની દયા કે અદાનિ અનુભવવા કરતાં જોનારને સાદાઈનું સૌન્દર્ય જ અનુભવતો. કેદારનાથની મરીબી આમ છુપાઈ રહી

હસી તે! સ્ત્રીના મૃત્યુ પછી તરત જ લગ્નકર રીતે ખુશી પડી ગયું.
તેણે મરતાંમરતાં પણ છેવટ સ્ત્રીનું વ્યક્તિત્વ ઠીકઠીક રાખ્યું હતું.
ને. છેવટની બેટ જેવી કિમતી ધરણ્યાંની એક સુંદર નાની ડબ્બી
પેતલાના પુત્ર આનંદમોહનને આપી હતી. આનંદમોહન એ ધરણ્યાં
જોઈ ખૂબ રોયો. એના જીવનનું ત્યારથી પરિવર્તન થયું. એની
માનો સ્વાર્થથી કરવાનો સ્વભાવ પુત્રમાં ખીલી નીકળ્યો, ને હવે
પહેલાંનો એકલ અડગ આનંદમોહન રખડુ છતાં રખડવાનો હેતુ
ફેરવી બેઠો. ઉદાર રહ્યો ને ઉઠાડી મટી ગયો, ને ખુશ્દિલ છતાં
મિત્ર અને કરુણ બની રહ્યો. માતાના મૃત્યુ પછી કેદારનાથની
બધી સેવા આનંદમોહનને ઉપાડી લીધી. આનંદમોહન મજૂર
જેટલું કામ કરી મજૂરી કમાવા લાગ્યો. કેદારનાથના દારૂના
પૈસા પુરા પાડવા એ સારી રાત જાગવા લાગ્યો. એનો ચહેરો
ફિક્કો પડતો ગયો, એનું શરીર લેવાતું ગયું, છતાં એણે માતાની
જેમ ગરીબ ધરને ટકાવી કેદારનાથનો ધરનો મોહ જાળવી રાખ્યો !

પરંતુ કુદરત એની વિરુદ્ધ હતી. કેદારનાથ માટે ખમ્બો.
સહેરનો ડોક્ટર એટલે જંગલનો છુટારો. સામાન્ય રીતે ડોક્ટર
લાગણી વિનાનો પ્રાણ છે અને પ્રાણ વિનાનું શરીર છે !
એનામાં ચેતન નથી છતાં ચેતન્ય દેખાય છે. એનું શરીર જાડું
હોય ત્યારે ધારવું કે એને હાથે પહોંચી મળ્યો મર્મ ! છે ને
પાતળું. હોય ત્યારે સમજવું કે માથાસે ન મર્યાની એને ફિક્કો
છે ! એને રોગી પર જેટલો પ્યાર છે તે કરતાં રોગ પર વધારે
પ્યાર છે ! ને તેથી રોગ શીટાડવા કરતાં રોગીને જ શીટાડે છે !

ડોક્ટર રમણજીએ આનંદમોહનની ધણી દિવસની બેગી
કોઈ મજૂરી એક ફેસમાં ઉઠાવી લીધી. આનંદમોહનને પિતાને
જાણવવા ધરણ્યાંની ડબ્બી હોમી દીધી. પરંતુ કેદારનાથ એવો

દેહત્યાગ કર્યોઃ આનંદમોહન તે દિવસે છાતીફાટ રોયો. પેલી નેતરની સોટી ને સામેની શરણની દુકાન ! આજે કેદારનાથે દારૂના પૈસા માગ્યા નહિ તેથી આનંદમોહનને લાગ્યું કે આજે જાણે આખું અમદાવાદ શાંત છે. એનું જૂનું ઘર આજે એની સાથે રોયું. ઘરના પથ્થર અને પોતે બંને જૂના મિત્રો હતા. આજે જડ અને ચૈતન્ય વચ્ચે મૈત્રી જાગી હતી. આનંદ-મોહન દરેક પથ્થરનો સોળતી હતો, ને દરેક પથ્થર કેદારનાથનો જૂનો પરિચિત દોસ્ત હતો. આનંદમોહન આ ઘર સિવાય કેદારનાથનું સ્મરણ બીજે ક્યાં કરે ? એટલી પરિચિત લાગણીથી સાંભળે પણ કોણ ? કેદારનાથને સંભારે પણ કોણ ? ચૈતન્ય ચૈતન્યની મૈત્રી એ તો તપેલા સ્વાર્થનો એક કકડો બીજા સ્વાર્થ સાથે જોડાય છે. ખરી મૈત્રી જડ અને ચૈતન્ય વચ્ચે હોય ! પથ્થર અને શિલ્પી વચ્ચે હોય, પીછી અને ચિતારા વચ્ચે હોયઃ વાણ અને વગાડનાર વચ્ચે હોય. આનંદમોહન અને તેના ઘર વચ્ચે હોય. આનંદમોહન ત્યાં ખૂબ રોયો ! હવે આનંદમોહન તફન ફર્યો. એ બેદરકાર બન્યો છતાં રખડુ મટી ગયો. એનું ઘર વધારે વ્યવસ્થિત ન હતું, છતાં વધારે સ્નેહાળ હતું. હવે આનંદમોહનને ત્યાં નાનાં છોકરાંની અખંડ ધૂન જાગી જ હોય. આનંદમોહન હવે સ્વેચ્છંદી હતો. મરજી પડે તો કમાય ને ખાયઃ ખાવું ન હોય તો કામે ન જાય. એ ઉત્તમ નકશીદાર કારીગર હોવાથી સહેજે ત્રણથી ચાર રૂપિયા પાડે, છતાં એ ક્યારેક ત્રણ આનામાં પણ મજૂરી કરતો. પોતાની જરૂરિયાત પ્રમાણે જ એ કામ કરતો. ક્યારેક દિવસોના દિવસો કામે પણ ન જાય; ક્યારેક ત્રણચાર આનામાં મજૂર બને; ક્યારેક ચાર રૂપિયા આપતાં પણ કામ ન કરે. પોતાના પેટ માટે તે માત્ર પેટ

પુરતી જ મજુરી કરતો: પશુ કોઈકનું કામ કરવા, પોતાની બધી શક્તિનો ઉપયોગ કરી મજુરી કરાતો. તે કહેતો, શક્તિનો ઉપયોગ સ્નેહ વધારવામાં છે. એને ત્યાં સાંજે છોકરાંની ધમાલ જામે: રાત્રે તે મધુર કંઠે પડ જમાવે: સવારે સુંદર આલાપે પ્રભાતને જમાડે. એનું જીવન એટલે અખંડ પુણ્યપ્રવાહ. ધણાંને મોહ થાય એવું નિર્દોષ જીવન હતું; છતાં કોઈની હિંમત ન ચાલે એટલું કઠોર હતું.

આનંદમોહનના ધરની સામે એક સુંદર વાડી હતી. એ વાડીમાંથી વારંવાર દુધારી ગામ તરફ જવા નીકળતી. એનાં વિશાળ, ગોળ, મદ અને મસ્તીભર્યાં નયન, સહજ જ, આખા અમદાવાદની મૂર્તિમંત દીનાવસ્થા સરખી આનંદમોહનની બેઠર-કાર ઝુંપડી પર અચૂક પડતાં.

એ નાના શા ગૃહના દારમાં આનંદમોહન બેઠો હોય. ધરમાં દષ્ટિ કરે તો ચુલા પર માટીનું એકાદ હાંલું કે આનંદમોહનની છેલ્લી કમાણી એકાદ ચટાઈ એટલું જ દેખાય. ને છતાં ધરના બારણામાં બેઠેલ, નાનાં છોકરાં સાથે હસતો હોય, કબુતર સાથે રમતો હોય, મોરને નચાવતો હોય. ગરીબી ઉપર ચડી એ હસતો. ક્યારેક આનંદમોહન દારમાં ઉભો હોય; અને ધણાં કાણ્યાવાળા ને અસંખ્ય યીગડાંવાળા કોટના એક ખીસામાં હાથ નાખી સામેના ઝાડ પર દષ્ટિ ચોડી આકાશ તરફ જોતો હોય. એક ખીસામાં હાથ હોય, અને બીજા ફોટેલ ખીસામાંથી બહાર પડતાં આંગળાં હાલતાં હોય. એના કોટનું મૂળ કપડું યીગડામાં દંકાયું હતું. ચીંચડાં કરતાં તીનાં વધારે હતાં; ને તીનાં કરતાં રંગ વધારે હતા. આનંદમોહનનો આ કોટ જોઈ કેટલાંક છોકરાં એને જોડડિયો ફરીર કહેતા, ને ત્યારે આનંદમોહન

જરાક મીઠું હસતો.

દુલારી હમેશાં ત્યાંથી નીકળતી. એ તરફ તેની વાડી હજી ને તે હમેશાં ત્યાંથી શાક લઈ મારકીટમાં જતી. એની મજૂર આંખ પર આનંદમોહનને જોઈ મદ ચડતો; એના ખુમારીભર્યા ચહેરામાં ગુમાનથી બ્રકુટી ચડતી. આનંદમોહન માટે જ નહિ, પરંતુ લગભગ ધણા પુરુષને જોઈ દુલારીનો આ ગુમાનભર્યો ચહેરો ને મદભરી આંખ આટલી મસ્તીથી ફરતી. દુલારીની ચાલવાની ઢાળમાં પણ યૌવન કરતાં સ્વભાવનું ગુમાન વધારે હતું. એ જ મદભર નેતાં, હજાર તલવારનો એક ધા.

આનંદમોહન દુલારીને ધણી વખત એમ જતી જોતો.

‘તમે આ વાડીમાં રહો છો?’ એક દિવસ આનંદમોહન તેને પૂછ્યું:

દુલારીએ ગુમાનથી તેની સામે જોયું. પુરૂષ કરતાં છોકરો કહેવાનું મન થાય એવો હસતો ચહેરો હતો. પણ દુલારીને જવાબ આપવાનું મન તો થયું.

‘હા, આ વાડી અમારી છે.’

‘તેથી જ તમને હમેશાં ગામમાં જતાં જોઉં છું’ દુલારીના કાન પર પુરુષના અવાજ કરતાં છોકરાનો અવાજ અચડતો; એનું સ્ત્રી તરીકેનું ગુમાન ગળતું હતું. તે બોલી: ‘હા, મારે ગામમાં હમેશ કામ હોય છે; વાડીનું, શાકગજારનું ને પરચુરણ.’

આનંદમોહન ફરી બોલ્યો: બોલતાં ધૂન્યો, ‘તમે એકલાં જ છો?’

દુલારીનો સ્ત્રીસ્વભાવ પ્રગટ્યો. પુરુષને પરવશ બનતો જોઈ એનું ગુમાન સોગલું વધી પડતું. એવા મદમાં અને મસ્તીમાં જવાબ આપ્યો, ‘ના ના મારી મા સાથે છે.’

આનંદમોહન કાંધ સવાલ કરે તે પહેલાં એનો અટક્યાબો
હાથ ખીસું ફાડી બહાર નીકળી ગયો ! તૂટી ગયેલ ખીસું
'હાથના જોરથી તદ્દન છુટું થઈ ગયું ને તેમાંથી બેચાર રેવડીના
દાણા નીચે પડ્યા ! આસપાસ ઉભેલ છોકરાં હસીને તે તરફ
દોડ્યાં. દુધારી જવા માટે પગ ઉપાડે તે પહેલાં આનંદમોહનના
ચહેરા તરફ જોઈ રહી. એમાં ગરીબીની ગ્લાનિને બદલે બેદર-
કારી પ્રગટી રહી હતી; શરમને બદલે નિર્દોષ સરળતા હતી;
જાણે આ ગરીબી એના હાથ અને પગ જેવા શરીરનો નિત્ય
બિચાર હોય ! જીવનનો અમસ્તો અકસ્માત હોય !

અભિમાનને બેદરકારી ખુંચે છે; શ્રીમંતામને બેપરવા અસહ્ય
બને છે; જ્યારે અમલદારીને તે ચીમળાવી નાખે છે. દુધારીને
આનંદમોહનની સરલ નિર્દોષતા ગમી ગઈ; એનું ભાવભર્યું વદન
ખાંડે લાગ્યું; પણ એની બેદરકાર ગરીબી ખુંચી રહી.

ત્યાર પછી એક દિવસ આનંદમોહન વાડીમાં પરચુરણ
કામે આવ્યો હતો. દુધારીને એ ગમ્યું. એણે આનંદમોહનને
રક્ષકના જેવા અવાજથી પૂછ્યું, 'આનંદમોહન, હમણાં મજૂરી
નથી કરતા ?'

'ના, હજી દાણા છે.'

'તો કાલથી અહીં આવજો !'

આનંદમોહન એની વાડીમાં ફરતો. દુધારીને એ ખારે
બનતો હતો. દુધારી ત્યાં વારંવાર આવતી હતી.

'આનંદમોહન ! લે આ ફાટ. 'દુધારીએ એક દિવસ કહ્યું.'

'કેનો છે ?'

'તને આપવો છે; લે. એ ઘસા બાખનો હતો.'

આનંદમોહનને માથું ધુણવું !

‘કેમ ? નથી લેવો ?’

આનંદમોહન બેદરકાર મીઠું હસ્યો: પોતાના કોટનાં અસંખ્ય થીંગડાં તરફ જોઇ રહ્યો. ‘હજી આ જૂનો નથી થયો. હમણું મારે જરૂર નથી; ખીજને આપો.’

ફુલારી પાછી હડી ગઇ. એના શુભાનને પૂજે એવો સરસ છોકરો હાથથી જતો જોઈ એ ખીજઈ: ‘તું ગાંડો છે !’
‘હાર્તો.’

હવે પછી ફુલારીનું ધ્યાન આનંદમોહન તરફ ચોંટ્યું. એનો મધુર ચહેરો યાદ આવતો તે છતાં પોતાનું શુભાન પોષાય એવો શબ્દ આનંદમોહન બોલતો નહિ તેથી તે મનમાં ખીજતી. ક્યારેક આનંદમોહનને ખીજવવા, ઘણા ગરીબો ભેગા કરી દાન આપતી. પોતાના સુવાળા ને સ્વચ્છ બાલને ખેસવી નિર્દોષ ને હસતું વદન કાઢી આનંદમોહન બોલતો, ‘ફુલારી ! તું ગરીબોને દાન દઇ આશીર્વાદ મેળવે છે. આ ધનનો સદુપયોગ છે. મારી આ અદવાડિયાની લેણી મજૂરી મારા વતી તું જ વહેંચી દે !’

આનંદમોહન હવે ધણું ખર્ચ ફુલારીની વાડીમાં જ કામ કરતો. ફુલારીની વૃદ્ધ માતા બહુ માંદી પડી. એ વખતે રાત્રિના અમદાવાદના આંટાફેરા આનંદમોહન જ કરતો. ફુલારી જ્યારે ઉઠે ત્યારે આનંદમોહન વૃદ્ધ માતાને શેકતો બેઠો હોય !

ફુલારીનાં ગોળને વિશાળ મોહબર્ચી નયનમાં આનંદમોહનનો ઉપકાર ખુંચવા લાગ્યો. એને આનંદમોહનનો સ્નેહભર્યો પરવશ શબ્દ જોઇતો હતો. આનંદમોહનને સીધા ને સાદા શબ્દોમાં વાત કરવાની ટેવ હતી. એ ફુલારીને ગમ્યું નહિ. આ ખારો છોકરો હસીને બોલતો, પરંતુ એક જ પ્રકારનું નિર્દોષ મધુર હાસ્ય. ફુલારીએ એને વારંવાર બેટો આપી પ્રેમ દર્શાવ્યો.

આનંદમોહન આ ઉપકાર પાછા વાળી માન ધરાવતો, ને દુધારીના સ્વભાવનાં વખાણ કરતો. પણ એનાં વિજ્ઞાન નમનની ખ્યામાં ક્યારેય તે મસ્ત બન્યો દેખાયો નહિ.

દુધારીને આ ગમતું નહિ. આનંદમોહન પાણીના ક્યારામાંથી પાછી ફરતી દુધારી તરફ જોઈ રહેતો, વાર્તાલાપે ચડતો, પરંતુ પોતાનો જૂનો કેટ દુધારીને દેખી છુપાવતો નહિ. પોતાનો ધૂળ-બરો ચહેરો ઘાતો નહિ. દુધારીની હાજરીથી એના વર્તનમાં સ્નેહ ઝરતો, પરંતુ એ દુધારીના મનમાં ઠસતો નહિ. એને સાદા સ્નેહ કરતાં પરવશતા બતાવે, તેનું અભિમાન પોણે એવા શબ્દની જરૂર હતી.

દુધારીએ ત્યાર પછી આનંદમોહનને કહ્યું, ‘આનંદમોહન ! મારી માની ચાકરી માટે હવે તો અમારું એક સત્તું આવશે. માટે તું હવે તારી ઝુંપડીમાં જ !’

આનંદમોહને શાંત ઉત્તર આપ્યો, ‘ભલે ! પરંતુ અરધી રાત્રે કામ પડે તોપણ હું તો હાજર જ છું એમ માનજો.’

‘વાંધો નહિ.’ દુધારીએ કહ્યું, ‘અને તારે કાંઈ જોઈએ ? ઠંડી છે; કપડાં કરાવવાં છે ? ઓરડી સમારવી છે ? અને જમવા તો અહીં જ આવજો હો !’

આનંદમોહનને હાથ એના ફાટેલ ખીસામાં પડ્યો. એક સાકરનો માંગડો મોંમા મુકી તે બોલ્યો, ‘ના ના, મારે કાંઈ જરૂર નથી. અને કપડું તો હજી ક્યાં ફાટ્યું છે ?’

‘ઠીક, તારી મરજી.’ દુધારી અસાંતિથી બોલી.

આનંદમોહન કરુણ દષ્ટિ ફેંકી ચાલ્યો ગયો.

તે દિવસે રાત્રે પવનનું તોફાન વખું. દુધારીની માતાની ખીમારી વધી ગઈ. દુધારી ને એક વૃદ્ધ ડોશી બાનાં બેસાં હતાં.

એટલામાં દાર ખખડ્યું. આનંદમોહન આવ્યો. ફુલારીએ બીની આંખે તેના તરફ જોયું. આનંદમોહનની સાથે દાક્તર હતો.

દિવસ ઉગ્યા પહેલાં તો મા ચાલી ગઇ. ફુલારી રોષ, આનંદમોહન રોયો ને ફુલારીને કહ્યું કે 'હું તારો નોકર છું તે યાદ રાખ. તારૂં દરેક કાર્ય હું કરીશ.'

હજી ફુલારી ત્યાંથી નીકળતી. આનંદમોહનની અકિંચન ઝુંપડીમાં કાંઇ હતું નહિ, છતાં એ એટલો જ આનંદી હતો.

ફુલારીની ઠરસાદાર યૌવનભરી ચાલમાં મદ વધ્યો હતો. હજી એની મસ્તીમાં એટલું જ ગુમાન હતું. માતાના મૃત્યુ પછી એનામાં કુલ માલિકીનું અભિમાન આવ્યું હતું.

એક વખત ફુલારી સાંજે આનંદમોહનના ઘર પાસેથી નીકળી. આનંદમોહન હાથમાં એક પવાહું ને ચાળી લઇ ખજાર તરફ જતો હતો. એક કપડું પથ્થુ સાથે હતું. ફુલારી આશ્ચર્યથી તેની પાછળ ચાલી. કેટલીક ગલીકુચી વટાવ્યા પછી ફુલારીએ તેને એક દુકાનદારને ત્યાં ઉભો રહેતો જોયો. ફુલારી થોડે દૂર પથ્થુ અદશ્ય ઉભી હતી. એણે વાત સાંભળી:

‘આ ચાળી પવાહું અને ધોતિયું રાખવાં છે ?’

‘હા.’

‘કેટલું આપીશ ?’

‘બે રૂપિયા .’

‘કાંઇ વધારે ?’

‘નહિ.’

આનંદમોહને બધું વેચી માર્યું. બે રૂપિયા લઇ તે જલદીથી એક પોળમાં ચાલ્યો ગયો.

ફુલારી તેની પાછળ જ ચાલી હતી. અવાજ ને અપ્રતિબિંબ

એવા સ્થાનમાં તે આવી ઉભો અને એક નાનાં ધરની સાંકળ ખખડાવી. કોઇએ બારણું ખોલ્યું ને બંગડીના રણકાર પરથી દુધારીએ જોયું કે તે એક રમ્ય મુઝા હતી. હખોથી અને આશ્ચર્યથી દુધારી ત્યાં ઉભીઉભી અંદર ચતી વાતચીત સાંભળવા લાગી.

‘કોઇ આવ્યું હતું ?’ આનંદમોહનનો અવાજ હતો.

‘હા; દાકતર હાંકરઅસાદ.’

‘શું કહ્યું ?’

હર્દિને બચાવવો હોય તો પચાસ રૂપિયા ખરચ થશે !’ દુધારી સાંભળી રહી. એણે બારીમાંથી અંદર જોયું તો કોઇ મુરુપ હર્દિની સામે સ્ત્રી બેઠી હતી.

આનંદમોહનનો ગરીબીને હઠાવતો એ જ સ્વર આવ્યો, ‘પચાસ જ ને’

‘હા’

‘ઠીક ત્યારે, આ પચીસ; ને બીજા પચીસ કાલે આપીશ.’ આનંદમોહને પચીસ રૂપિયા પુરા કરવા ધરની બધી સમૃદ્ધિ વેચી હતી: થાળી, વાટકો ને ધોતિયું હેઠા હતાં !

‘રમણ ! કેમ છે ?’ આનંદમોહને હર્દિને પૂછ્યું. પુરુષનો મંદ હર્દિયો અવાજ આવ્યો, ‘સાફ છે, આનંદમોહન ! તું આવ્યો ?’ કોઇએ મદદ કરી ? હવે ધરમાં વેચવાની ચીજ પશુ નથી !’

‘મદદ મળી ગઈ છે !’

હર્દિએ છુટકારાનો એક દમ ખેંચ્યો. આનંદમોહન ત્યાર થઈ સરત બહાર નીકળ્યો. દુધારી અંધારામાં મુપાહ મધ. એનું ગુમાન સરી જઇ સ્ત્રીત્વ પ્રગટતું હતું !

આનંદમોહન ત્યાંથી આવ્યો. એક પ્રખ્યાત કારીગરની

ફુકાન પર આવ્યો. અંદર એક વૃદ્ધ પુરુષ ગાદીતકિયા પર લાંબા પગ કરી પડ્યો હતો. સામે એક યુવાન બેઠો હતો. વૃદ્ધે આનંદમોહનને જોઈ પરિચિત સ્વરમાં કહ્યું, ‘આપજી, બાદશાહ! કાલ ક્યાં છો? કાલથી કામે આવશો? એક અઠવાડિયું જરૂર છે.’

આનંદમોહને જવાબ વાળ્યો તે ફુલારી પાછળ હતી તેણે સાંભળ્યો: ‘હા; પણ અઠવાડિયાના પૈસા અગાઉથી લઉં!’

‘ભલે અગાઉથી!’ યુવાને જવાબ આપ્યો. એક કારકુને તરત વીસ રૂપિયા મળી આપ્યા. આનંદમોહન રૂપિયા લઈ નીચે ઉતર્યો. તે પાછો જોસથી ચાલવા લાગ્યો. લગભગ દસ વાગ્યાનો સમય હતો તે ફુલારીને તો ઘેરથી નીકળ્યાં બહુ વાર થઈ હતી, પરંતુ એના શુભાનનું વિષ ઉતરતું હતું. તે આનંદમોહનની પાછળ જ ચાલી.

આનંદમોહન પાછો તે દર્દાને ઘેર જ ગયો. રૂપિયા આપ્યા અને કાલે તુરતમાં પાંચ રૂપિયા મળશે એમ કહી રવાના થયો.

તે સીધો પોતાની ઓરડીએ ગયો ને દીવો ક્યાં વિના નીરાંતે દાર ઠસાવી સૂતો.

✱

ફુલારીનું વિષમય ઘેન હવે ઉતર્યું, આનંદમોહન કોઈ ઉદાર ગરીબ હતો. હવે એની સમક્ષ આનંદમોહનનો ખારો ચહેરો જ તરી રહ્યો.

બીજે દિવસે સવારે આનંદમોહન ફુલારી પાસે પાછો હિસાબ કરવા આવ્યો હતો. તેને પાંચ રૂપિયાની જરૂર હતી તે ફુલારીને ખબર હતી.

‘કેટલો હિસાબ થાય?’ ફુલારીએ હસીને પૂછ્યું.

‘ સાડાપાંચ રૂપિયા ને મેં આના. ’

‘ કેમ ? ’

‘ પખવાડિયું કામ કર્યું તેના હમેશના છ આના લેજે. ’

‘ પણ એક દિવસ તેં અરધી રોજ કામ કર્યું છે તેનું કેમ ? ’

‘ બરોબર, ત્રણ આના જોછા આપે. ’

‘ ઠીક લે. ’

દુધારીએ પૈસા ગણી આપ્યા. આનંદમોહન વિચારમાં પડ્યો. તે કાંઈક સંભારવા લાગ્યો.

‘ કેમ, હિસાબ જોટો છે ? ’

‘ ના; પણ તમે મેં આના માંગે છો. ’

‘ શાના ? ’

આનંદમોહનનો ચહેરો કડક થયો: ‘ એક રાત્રે તમારી વાડીમાંથી નાળિયેર ચોર્યું હતું; તે પૈસા આજે વાળી હ્યો ! ’

દુધારીના વિશાળ મહાનર નેનાંમાં સ્નેહની કરુણ દસા પ્રગટી ! એનું વિષ ઉતરવા મંડ્યું ! એ બોલી, ‘ આનંદમોહન ! તારે બીજી મદદ જોઈએ છે ? ’

‘ મારે ? ’ આનંદમોહન હસ્યો: ‘ ના ના, હજી મારો કોટ ચાલે છે; વાસણ પુરતાં છે ! બીજું શું જોઈએ ? ’ દુધારીની સમક્ષ મધ્ધ રાતનો આખો ઇતિહાસ તયો. એણે પેલા દર્દીને મદદ કરવા વાસણ વેચ્યાં, એક અઠવાડિયાની મજૂરી અગાઉથી લીધી, ને આ મજૂરીમાંથી પાંચ રૂપિયા આપ્યા પછી તેને માટે એક અઠવાડિયાની જોરાઈના પાંચ આના રહેશે !

‘ પેલા ઉદાર ! અહીં પૈસામાં દિવસ કાઢવો છે શું ? ’ કહેતાંકેને દુધારીએ ખારથી આનંદમોહનનો હાથ પકડી લીધો. આનંદમોહન આજે સ્નેહભરી દૃષ્ટિ દેખી દુધારીને વીધી રહ્યો.

‘ ફુલારી ! આ શું ? ’

ફુલારીની ઓઢણી માથા પરથી ખસી ગઇ. એનાં બુલ્લાં ચારે તરફ વેરાઇ ગયાં. એ પોતાનાં મલ્લર્યા વિચ્છાળ આકર્ષક નયનો જરાક તીરછાં ફેંકી હોઠે આંચળા અડાદી હાસીને બોલી, ‘ શું તારી ઉદારતા ફુલારીથી અજાણી છે ? ’

ફુલારીની શુભ દંતપંક્તિમાં એના જરાક હેમે ચડેલા જુલાકનું પ્રતિબિંબ પડ્યું, અને કપોલ પરના તિલની સાથે આ કાળા મીનાનું જુલાક સ્પર્ધામાં પડ્યું. ચિત્રકારને ફુલારીનાં અહેરામાં બે આછાં ટપકાં મુકવાનાં હતાં: એક કપોલપરનો તિલ, અને બીજું દંતપંક્તિમાં પડેલ મીનાનું સુંદર પ્રતિબિંબ.

આનંદમોહનના બાલ સાથે ફુલારી રમી રહી.

પૃથ્વી અને સ્વર્ગ

જ્યાં સતલજનાં ઉતાવળાં વેગભર્યા પાણી હિમાલયની તળેટીનો ભાગ હોડીને પંખખના મેદાનમાં પ્રવેશ કરે છે, ત્યાં ગગનચુંબી ડુંગરાઓની પરંપરા અને નાખી નજર ન પહોંચે તેવાં લાંબાંલાંબાં મેદાનો એક બીજા સાથે હાથમાં હાથ મિલાવી આજે સૈકાઓ થયાં ધાટી મૈત્રી સાધી રહ્યાં છે.

જ્યારે જગત બાલ્યાવસ્થામાં હતું ત્યારે એ મેદાનો પર નિર્ભય અને નિરંકુશ હરણાંઓ લીલોતરી ચરતાં ફર્યા કરતાં; સોનેરી રૂપેરી વાદળાંઓના પડછાયા નીચે ઋષિમુનિની ગાયો ત્યાં ચર્ચા કરતી; તેના વાહરૂ રૂપાળીરૂપાળી નાની ડોકો આમથી તેમ ફેરવીને ચારે તરફ દોડ્યાં કરતાં; સમિધ લઇને આવતાં ઋષિમુનિનાં સંતાનો જલ્પજલ્પના તરંગ જેવા મેધને ડુંગરાઓ પર ધૂમતા જોઇ રહેતાં. ચારે તરફ નવો પ્રાણ, અમૃતભર્યું જીવન ને સંતોષભરી જીંદગી ભરચક્ર છલકાતાં.

ન ગણી શકાય તેટલાં વર્ષો પહેલાં સતલજના કિનારા પર એ સુખી કુટુંબ રહેતાં હતાં. તેમની સાદી ઝુંપડીમાં વેદ અને ઉપનિષદનું તત્ત્વજ્ઞાન, લખ્યા વિનાનું કે બોલ્યા વિનાનું, જાનું જાનું ફેલાયા કરતું હતું.

એક કુટુંબનો ગુરુ અને વડીલ ગૌતમ હતો. તેની પત્નીનું નામ સુનંદા અને પુત્રીનું નામ સુકેશી. ગૌતમ પાસે સો ગાયો હતી, એક દિવસમાં ખેડી શકાય તેવું નાનું ફળદ્રુપ ખેતર હતું, અને એક દિવસમાં ફરી શકાય તેટલી ગૌચરની જમીન હતી. તેના ખેતરમાં ઝરણાં હતાં ને ગૌચરની જમીનને સતલજ—શતદ્રુ—પોતે ખારે માસ છંટકાવ કરતી.

બીજું કુટુંબ ગુરુ શતપર્ણના વડીલપણા નીચે હતું. તે કુટુંબમાં ચાર માણસો હતાં. શતપર્ણ પોતે, તેની પત્ની વિશ્વાખા, પુત્ર આરણ્યક અને એક પાળેલો ધર્મપુત્ર સુમેરુ. શતપર્ણની પાસે નવ્વાણું ગાયો હતી, ચાર માણસને ખાર માસ ચાલે તેટલી કમોદ જેમાંથી પાકે એટલી જમીન હતી ને તેની ગાયો ચરાવવા માટે છુટું મેદાન હતું. જંગલમાં ફળપુલ લાવવા માટે શક્તિ હતી: ફરવા માટે ડુંગરા ને મેદાનો હતાં: ગાવા માટે ખુશ્ખુ આકાશ ને અખૂટ ધરતી હતાં. હવા, પાણી ને તેજ શરીરને પ્રસન્ન રાખતાં. સત્ય ને અહિંસા આત્માને ઉન્નતતાં. બંને કુટુંબ સુખી હતાં.

મન અધિકારી હોય ત્યારે કુદરતનું બર્ણું સૈદ્ધ્ય જીવનનો મર્મ કહી બતાવે છે. ડુંગરાઓ પર આરામ લેવા માટે બેઠેલા સમુદ્રના તરંગ જેવા મેધને નિહાળતાંનિહાળતાં આરણ્યક, સુકેશી અને સુમેરુ વારંવાર મેદાન પર ફરતાં. તેમની ગાયો છુટી ચર્ચા કરતી. ધણીવાર તેઓ શતદ્રુના નિરંતર વહેતા પ્રવાહને અનિમિષ તેને જોયા કરતાં. ધાટી વનરાજિમાં બેસીને ઝાઝની ડાળીઓમાં સંતાકુકડી રમતાં તેઓ શાકતાં નહિ. આનંદભર્યા તેમના જીવનમાં લોભ કે ક્રોધ, રુદ્ધા કે ધુખ્યા હજી પ્રવેશ કરી શક્યાં ન હતાં. માત્ર કમલપત્રથી ટંકાઓથી

મુકેશીની દેહલતા, આરણ્યક અને મુમેરુનાં દિલમાં ઉપાના નવરંગી આકાશ જેવા કામળ ભાવો ઉત્પન્ન કરતી. સૌંદર્ય, પછી તે ગમે તેનું હોય,—મેધામ્હાદિત હિમાદ્રિનાં સોનેરી શિખરાનું કે પાનથી ઘેરાએલ ચંપાના ફુલનું કે ગુલાબકળા પર પડેલ મોતીના જેવા જલગિન્દુનું કે નવકુસુમ જેવી જીવાનીનું,—પણ સૌંદર્ય એ ભાવના છે, કલ્પના છે; વસ્તુ નથી માટે અસ્પર્શ્ય અને અત્યંત પવિત્ર છે; એવાએવા વિચારના પ્રવાહ નીચે સતલજના મેદાન પર આ ત્રણે જણાં ફર્યા કરતાં.

આસપાસ જે ગામડાંઓ વચ્ચે હતાં ત્યાં બધે જ આવી વ્યવસ્થા હતી. જે કુટુંબમાં કમોદ વધારે પાકતી તે કુટુંબ, ખીજા કુટુંબમાં જ્યાં જવ વધારે પાકતા ત્યાંથી કમોદના બદલામાં જવ લાવતું. પાણીના બદલામાં ગાયનું દૂધ મળી શકતું ને દર્બેના બદલામાં નવનીત મળતું. જેને ઘેર માટી વધારે હોય તે ખીજાને ઘેર માટીનું પાત્ર મુકીને દૂધનું પાત્ર લઈ આવતું. છોકરાં રમતારમતાં જ્યાં ચાકી જાય ત્યાં જમી ભેતાં. જીવાને જ્યાં ચાંદની ખીલી હોય ત્યાં બેસતા ને વાતો કરતા મુઠ રહેતા. ત્યાં આંસુ આનંદનાં પડતાં. નિત્ય ખીલેલાં ફુલ ઉપર ભમરાઓ ગુંગરવ કરતા. કોઈ ધરને બારણું ન હતું: કોઈના ધરને મર્યાદા ન હતી. નીતિની લીટી ધરની ચારે તરફ બરફના જેવી પ્રકાશ્યા કરતી. આવી રીતે તે આખો પ્રદેશ સુખી ને શાંત હતો. હરીદાષને કનિષ્ઠ પ્રકારનું અનુકરણ માનવાની ત્યાં પ્રથા હતી. એ પ્રદેશમાં વિવાહને કોઈ જાણતું નહિ; પ્રેમને સૌ પીછાનતાં: અને પ્રેમથી બંધાએલાં યુગલ મૃત્યુથી છુટાં પડતાં નહિ. ત્યાં વિધવાવિવાહનો પ્રસ કોઈ રાજસી પ્રકૃતિના માથુસે હજી રજુ કર્યો ન હતો, કારણકે ત્યાં

કોઇ બાલવિધવા થતી નહિ અને મોટી વિધવાઓ બધી પવિત્ર રહેતી. ત્યાં કોઇ વિધુર ન હતો, કારણ કે પ્રેમનું બંધન પુરુષ સ્ત્રી સૌને માન્ય હતું. ત્યાં માણસને મારનાર ડોક્ટર ન હતા કારણકે જીવાડનાર કુદરત હતી. ત્યાં મોટી મોટાઇ, દંભભર્યો વિવેક કે અકારણ ધમાલ ન હતી. ત્યાં આંખ બોલતી અને જીભ મુંગી રહેતી. ત્યાં વસ્તુ હતી, વસ્તુના ભાવો ન હતા: વ્યાપાર ન હતો, વ્યવહાર ન હતો: મંદિરો ન હતાં, કથા ન હતી: રાજ ન હતું, રાજ ન હતો: કાયદો ન હતો; યંત્ર ન હતાં: હતો માત્ર પ્રેમ. પ્રેમથી વસ્તુ મળતી ને અપાતી. ધર્મ ખુદા મેદાનમાં ઈશ્વરની પૂજા કરતો. કથા માત્ર અંતરમાં જ ચાલતી. સૌ પોતે પોતાના રાજા હતા. નીતિ એ કાયદો હતો. સત્ય એ મર્યાદા હતી. સદ્ગુણને સૌ ધર્મ માનતા, શૌર્યને યંત્ર સમજતા. એવો એ અદ્ભુત પ્રદેશ પૃથ્વી ઉપર સ્વર્ગ જેવો પ્રકાશતો.

ધનસ્થામ વાઢળાંઓ હિમાલયને ઘેરીને ઉભાં હતાં. જ્યાં જુઓ ત્યાં અદ્ભુત રંગોની અદ્ભુત મિલાવટ જામી હતી.

એ વખતે સતલજ પાસેના એક સૌથી ઉંચા ડુંગરા ઉપર આરણ્યક અને સુકેશી બેઠાં હતાં.

બધાં મેદાનોમાં ધાસ ઉપર પુલની જાળ પથરાઈ ગઈ હતી. ડુંગરાઓ ધોવાઇ ધોવાઇને પશ્ચાત્તાપ પછી બનેલા હૃદય જેવા નિર્મળ થયા હતા. ઝાડ ઉપર નીલો રંગ પથરાયો હતો. પક્ષીઓ દોડતાં હતાં, મેધ ઉડતા હતા, કુદરત ખીલી હતી; અને પ્રેમના વિકાસની જે ઝલ કહી છે તે એ ઝલ હતી.

સુકેશીના શરીર ઉપર તેના છુટા વાળ ઉડી રહ્યા હતા. તેણે કમળપત્રથી શરીરનો નીચેનો ભાગ ઢાંક્યો હતો ને પુલની

આંદર માથા ઉપર ઝોડી હતી. તેના કાનમાં આરણ્યક ડુલ પડેલી રહ્યો હતો.

અચાનક જેમ શરીરમાં વીજળાનો સંચાર થાય તેમ બંનેએ અકસ્મિક રીતે અનુભવ્યો.

પ્રેમની મુંઝાળ બાબા તેમની આંખોમાંથી બોલાતી હોય તેમ ધડીભર બંને અનિમિષ નેને સામસામે જોઈ રહ્યાં.

આરણ્યક ફરી તેનું ઉત્તરીય ગોઠવવામાં ગુંથાયો. આ વખતે નીલા મેઘ પૃથ્વીને ચુમતા હતા, શિખરો મેઘને સ્પર્શતાં હતાં, વેલીઓ વૃક્ષને વળગતી હતી અને વનના મોરચા પાસે ઢળકતી ઢેસો ફરતી હતી.

ઝોટલામાં સુકેશીની દૃષ્ટિ આરણ્યકના હાથ પર પડી. આરણ્યકે પોતાની મુઠીમાં કાંધક સાત્યવી રાખ્યું હતું. મંદ હાસ્ય કરીને સુકેશીએ પોતાના કોમળ હાથથી આરણ્યકની મુઠી ઉઘાડી.

જેમ વાદળાંથી ઢંકાયેલી ચંદ્રની કાન્તિ વાદળું દૂર થતાં શોભી રહે, તેમ મુઠી ખુલતાં જ ધન્દનીલમણિની હરિમાળા કાન્તિથી આસપાસની જમીન પ્રકાશી રહી.

‘આ શું છે આરણ્યક ?’ બોલીને સુકેશીએ ધન્દનીલમણિ પોતાના હાથમાં લીધા.

‘આ પથ્થર મને અત્યંત પીણુમાંથી મળ્યો છે. નીલાકાશ જેવો એનો ઘેરો સ્વામ રંગ અત્યંત મોહક છે.’

સુકેશી ધન્દનીલમણિ તરફ જોઈ રહી. મણિ વધારે ને વધારે સુંદર લાગતો હતો.

અંતે સહજ પ્રેમભાવો ઉમળકાથી તેણે મણિને પોતાની કાતી ઉપર લગાવ્યો. શીકંઠના લાંબા જેવો તે સુકેશીના સુંદર વક્ત્રવર્ણને શોભાવી રહ્યો.

આરણ્યક આ મોહક સૌંદર્ય જોઇ રહ્યો. પોતાની કમળ-પત્રથી ઢંકાએલી છાતી પરથી હળવે રહીને સુકેશીએ પુલની ચાદર દૂર કરી. પ્રજાતમાં જેમ કમળસંપુટ અર્ધખીલ્યું અર્ધ-વણખીલ્યું શોભી રહે તેમ સુકેશીનું રસમૌવન શોભી રહ્યું. જેમ બીના શ્વેત બરફના કટકામાં ધનશ્યામ મેઘનો રંગ સોંસરવો નીકળીને હિમશકલને અવર્ણ્ય જાંબુડા રંગથી રંગી રહે તેમ એ રસપ્રદેશને ઇન્દ્રનીલમણિએ રંગી દીધો.

કિંચિત હાસ્ય કરીને સુકેશી આરણ્યક તરફ ફરીને બોલી, 'આરણ્યક, આ મણિ તો મને શોભે એવો છે.'

આરણ્યકે અત્યંત પ્રેમથી એ મણિને સુકેશીની પુલની ચાદરમાં છુપાવી દીધો.

‘એ મણિ તારો જ છે સુકેશી.’

એ વખતે નીલા મેદાન પર થઇને સુમેરુ ડુંગર ઉપર ચડતો હતો. તે ચડતાં ચડતાં ચંબી ગયો. સુકેશીના જમણા હાથને ખેંચીને આરણ્યક તેનાં રોહથી નીચે નમતાં નેણ ચુમી રહ્યો હતો.

સુમેરુ આ જોઇને ચંબી ગયો.

તે વખતે એ મેદાન પર પહેલવહેલી ઇખ્યા ઉઠાવી.

પાસેનો એક ડુંગર મોટા અવાજ સાથે નીચે ફડી પડ્યો ! તેના અવાજથી વન ધ્રૂજ્યાં, પક્ષીઓ નાઠાં, પશુઓ દોડ્યાં અને પર્વતોએ પડધા આપ્યા. એ અવાજથી સુકેશી અને આરણ્યક જાગી ઉઠ્યાં, અને તેમની નજરે ડુંગર પરથી ફડતો મોટો પથ્થર અને ડુંગર પર ધીમેધીમે ચડતો સુમેરુ બંને દેખાયાં.

સુમેરુને ત્યારથી ઇખ્યા થઇ છે. તેણે ધણીધણી ખીણો ખુંદીને બીજા અનેક લાલપીળા ચળકતા પથ્થર ભેગા કર્યા છે. પોતાની

ગાયેની ડોકે તેણે રૂપાળા પથ્થરોની માળા લટકાવી છે. પણ તેમાં ક્યાંય પેલા ઇન્દ્રનીલમણિ જેવો પથ્થર નથી.

એક દિવસ ગુરુ ચતપર્ણની પાસે જઇને સુમેરુએ કહ્યું કે મારે હવે અરણ્યવાસ કરવો છે.

અત્યંત મધુર અવાજથી ગુરુ બોલ્યા, 'કેમ બેટા! તને ક્યાંથી એકાંતવાસ પ્રિય બન્યો છે?' સુમેરુએ કચવાતાં ઉત્તર આપ્યો, 'સુંદર પ્રભાત જેવી સુકેશી આરણ્યક સાથે ફરે છે.'

ગુરુએ કિંચિત હસીને ઉત્તર આપ્યો, 'જે પ્રદેશમાં મનુષ્યો પ્રેમની ઇષ્યા કરે છે, યોગ્ય યુગલને ઇષ્યાથી ભુલ્યે છે, ત્યાં નર્કની ઝંધ પ્રગટ થાય છે; ત્યાં યૌવનમાં રસને બદલે વિકાર પ્રગટે છે; ત્યાં પવિત્ર પ્રેમની સૃષ્ટિને બદલે વિલાસની બદલો છુટે છે. હે પુત્ર! તું પણ તારી કોઈ યોગ્ય સહધર્મચારિણી શોધીને સુખી થા.'

'ગુરુદેવ! હું સુકેશીને જ મેળવીશ. આરણ્યકે તેને એક ઇન્દ્રનીલમણિ આપ્યો છે, હું તેને દસ આપીશ.'

ગુરુદેવ નિશ્વાસ નાખીને બોલ્યા, 'તારે આ પ્રદેશની સ્વર્ગીય અવસ્થા હવે શુંસાધ જશે.'

વૈરના પડધા જેવું નિષ્કુર હસીને સુમેરુ ચાલ્યો ગયો અને એકસો ભુદો વાસ કરીને રહ્યો.

સુમેરુના એકાંતવાસ પાસે પણ અનેક સ્ત્રીઓ રંગીન પથ્થર ભેવા જાય છે. કમળપત્ર જેવા કિંચિત લાલ પથ્થર, વિષ્ણુના ઉત્તરીય જેવા મીઠા પીળા રંગના પથ્થર, અને ઘેરા અંબીર જળ જેવા નીલા પથ્થર સુમેરુ પાસેથી જ મળે છે. તેના બદલામાં ગાયો, જવ, કમોદ, નવનીત અને દુધ તેને ત્યાં ચાલ્યાં આવે છે. ત્યાંની સુંદરીએ હવે કમળપત્રના

દાંડાથી કાન પુરવાને બદલે લાલ પથ્થરને લટકાવવાનો શોખ ધરાવે છે. સૌ એ શોખને પુરવા પરાધીન બન્યાં છે. સુમેરુએ ત્યાં નવો કાચદો ચલાવ્યો અને બપોરેઅબપોરે સૌ તેની સત્તા તળે આવ્યાં. આજ દિવસ સુધી સૌસૌની જરૂરિયાત પ્રમાણે વસ્તુઓ આપલે કરતા. દરેક વસ્તુ સરખી કિંમતની હતી ને બધી સરખી ઉપયોગી હતી. પણ સુમેરુએ પથ્થરના રંગ અને સૌંદર્ય પરથી દરેક પથ્થરની જુદી જુદી કિંમત આંકી. સુમેરુ પાસે ધણી વસ્તુઓ આવી પડી ને જેમને જરૂર હતી તેઓ વસ્તુ વિના રખડવા લાગ્યાં.

એક વખત એક જુવાન માણસ સુમેરુ પાસે આવ્યો. તેણે સુમેરુને જવ આપ્યા અને નવનીત માગ્યું. સુમેરુએ જવાબ આપ્યો કે હું જવને બદલે નવનીત નહિ આપું. મારે જેમાંથી એછેની જરૂર નથી. પેલા જુવાને કહ્યું કે ત્યારે મારે જરૂર છે માટે તમારે આપવું જોઈએ.

‘પણ એ તો માફ છે તે કેમ અપાય ?’ સુમેરુ આ શબ્દ બોલ્યો ત્યારે સુસવાટ કરતો પવન દેવદારનાં વન સોંસરવો નીકળી ગયો.

આ પ્રદેશમાં આ શબ્દ અને આ વિચાર નવો હતો.

‘ત્યારે એ ચીજનો ઉપયોગ શો ?’ પેલા જુવાને પૂછ્યું.

ખડખડ હસીને સુમેરુએ જવાબ વાળ્યો, ‘સત્તા મેળવવી તે.’

ફરી વન ધૂન્યાં. આ નવા વિચાર પૃથ્વીને અપવિત્ર કરતા હતા.

‘સત્તા એટલે શું ?’ બોળા જુવાને પ્રશ્ન કર્યો. તે વખતે બીજી દશામાંથી અનેક ઓછો અને પુરવો સુમેરુના એકાંત-વાસ તરફ આવતાં દેખાયાં. કેટલાંક ગાયો લાંબને, કેાઇ જબ

લઈને, કોઇ કમળ અને કંઈ લઈને, અને બધું તો નવનીત, દૂધ અને માટી લઈને આવતાં દેખાયાં. સુમેરુ તેમના તરફ જોઈ રહ્યો અને પછી પેલા બોળા બુવાન તરફ ફરીને ગર્વથી બોલ્યો. ‘ જો આનું નામ સત્તા. કેટલાં માણસો આ તરફ આવે છે ? ’

આખું ટોળું સુમેરુ પાસે દોડી આવ્યું. કેટલાંક ખૂસ પાડતાં હતાં કે અમને લાલ પથ્થર આપો. કેટલાંકે આસમાની પથ્થર પર નજર ડેરવી હતી. કોઈકને પીળા પથ્થરનો મોહ હતો. સત્તાધીશની ઢળથી સુમેરુએ બધાંને કહ્યું. ‘ સૌ શાંત રહો ! ’

ટોળામાં એકદમ શાંતિ ફેલાઈ ગઈ.

સુમેરુએ કેટલાક ઘોળા અને પીળા કટકા કાઢ્યા. સૂર્યનાં કિરણ નીચે તેઓ પ્રકાશવા લાગ્યા.

‘ એ શું છે ? એ શું છે ? અમને એવા કટકા આપો. ’ આખા ટોળામાંથી સૌ બોલવા લાગ્યાં. એક કટકાને ઉપાડીને સુમેરુ બોલ્યો, ‘ આનું નામ સુવર્ણ, અને આ ઘોળા કટકા તે રજત. ’

‘ અમને સુવર્ણ આપો. ’

‘ અમને રજત આપો. ’

‘ અમને બંને આપો. ’

‘ શાંતિ રાખો ! ’ ફરી સુમેરુ બોલ્યો અને આખું ટોળું શાંત થઈ ગયું.

‘ સુવર્ણ કોનેકોને જોઈએ છે ? ’

‘ મને ’ અને ‘ અમને ’ ના અવાજથી વાતાવરણ બરાબ ગયું. સુમેરુ સંતોષથી હસવા લાગ્યો. ‘ ત્યારે બુજો આ પાત્ર; આવાં સૌ પાત્ર જવથી ભરી આપશે તેને આટલું સુવર્ણ

મળશે.' સુમેરુએ એક માટીનું પાત્ર લઈને ક્રિયા સમજાવી.

સૌ બાધામંડળ માફક ઉભાં રહ્યાં અને પછી જેની પાસે દૂધ હતું તેણે દૂધ આગળ ધર્યું: 'પણ આ દૂધ છે તેનું ?'

સુમેરુએ માટીના નવા પાત્રથી દૂધ ભરવા માંડ્યું. રજત અને સુવર્ણના કટકા સૌ લેવા લાગ્યા, અંદરઅંદર જેવા લાગ્યા; અરસપરસ દેખાડવા લાગ્યા.

છેટેથી આરણ્યક અને સુકેશી આવતાં હતાં. આખા ટોળામાં સુમેરુ સ્વામી જેવો શોભી રહ્યો હતો. તે પેલા બોળા જીવાન તરફ ફર્યો: 'જીવાન માણસ ! તારે મારા દાસ થવું છે ?'

'દાસ શું ?'

'સત્તા એટલે શું એ તો જોયું ?'

'હા.'

'ત્યારે દાસ એટલે શું તે હવે જો; આ બધું એક તરફ મુક; ત્યાં પથ્થર સરખા જોઈવ, પણે કમળપત્રો જોઈવી દે. પેલી જગ્યાએ દર્બાસન નાખી દે.'

બોળા જીવાન તે પ્રમાણે કરવા ગયો.

સુમેરુ ટોળા તરફ ફર્યો, 'તમને યાદ રહી જાય માટે બોલો: સૌ પાત્ર જવનાં બરાબર ત્રણ સુવર્ણના કટકા.' આખું ટોળું એક સાદે બોલી ઉઠ્યું, 'સૌ પાત્ર જવનાં બરાબર ત્રણ સુવર્ણના કટકા !'

'દોઢસો ધડા દૂધના બરાબર દસ રજતના કટકા.' અને એવા ઘોંઘાટથી હિમાલયનાં વન ગાજવા લાગ્યાં.

'પાંચસો ગાયનો એક ઇન્દ્રનીલમણિ.' એના પડધાથી ત્રણ પહાડ છવાયા.

'દસ ઇન્દ્રનીલમણિની એક સ્ત્રી.' એ વખતે સુકેશી ને

આરણ્યક ત્યાંથી પસાર થતાં જરા થોભ્યાં. ટોળાએ સુમેરુને પ્રત્યુત્તર વાળ્યો: ‘હસ ઇન્દ્રનીલમણિની એક સ્ત્રી.’

. અત્યંત ખિન્ન હૃદયથી એ યુગલ ત્યાંથી ચાલ્યું ગયું.

સુમેરુને આખી રાત્રિ નિદ્રા આવી નહિ. તેની પાસે અખૂટ સમૃદ્ધિ હતી, એક દાસ પશુ હતો અને ખીજા અનેક શ્વપાત્ર તૈયારીમાં હતા; છતાં તે આજે સુષ્પે સુતો નહિ. નીલોત્પલ જેવાં સુકેશીનાં નયન તેને વારંવાર ચાહ આવતાં હતાં.

તે પોતાના અતિ મૂલ્યવાન પથરાઓ લઇને સવારે આરણ્યકને ત્યાં ગયે.

પ્રભાતનો સૂર્ય કમળપત્ર પર પડેલાં જળખિંદુનો સોનાનો મુગટ રચી રહ્યો હતો, ખુલતા પુલકાળાખી રંગનાં કમળો જરાક પોપચાં ઉધાડીને પ્રભાતને નીરખતાં હતાં ને સુકેશી ત્યાં જળ પાત્ર લઇને ઉભી હતી. છેટેના મેદાનમાં સારસ ફરતાં હતાં.

પોતાના મહામૂલ્યવાન પથરાઓ સુમેરુએ સુકેશીને ચરણે ધર્મી. સરોવરથી પાણી ભરીને પાછી ફરતી સુકેશી ધડીબર ત્યાં થંભી. વન એને જોવા થંભ્યાં હતાં, ને સુમેરુ અત્યંત તૃપ્તિથી એને નિહાળી રહ્યો હતો.

‘સુદરી!’ તે બોલ્યો. તેના શબ્દમાં વિક્ષેપિતતા હતી અને નસેનસમાં ધેન હતું: ‘સુદરી! હું તારી પાછળ આવ્યો છું.’ ઇન્દ્રનીલમણિ કરતાં પશુ વધારે મૂલ્યવાન અસંખ્ય પથરાઓ હું તારે માટે લાવ્યો છું. હું તને એમનો હાર કરી આપીશ.’

‘સુમેરુ!’ સુકેશીએ જવાબ વાળ્યો, ‘પ્રેમને તે કદિ જોયો છે?’

અવાક બનીને તે ઉભો રહ્યો. સુકેશીના પ્રથમ જોવા હોઠ પર સ્મિત ફર્યું. તેણે ફરી પૂછ્યું, ‘પ્રેમને તે જોયો છે?’

‘ના.’

‘ત્યારે જો આનું નામ પ્રેમઃ જેને તું સંખ્યાથી કે માપથી માપી શકે નહિ, સત્તા અને વૈભવથી ખરીદી શકે નહિ; જે અપ્રમેય છે ને અજ્ઞેય છે.’

પોતે પેલા બોળા માણસને સમજાવ્યું કે જો આનું નામ સત્તા; એનો જ પ્રતિધ્વનિ સંભળાતો હોય તેમ સુમેરુના કાનમાં શબ્દો ગુંજી રહ્યા, ‘જો આનું નામ પ્રેમ.’

‘અને જો એ ક્યાંથી જન્મે છે તે.’ સુકેશીએ સામેના દશ્ય તરફ આંગળી કરી. સુમેરુ તે તરફ જોઈ રહ્યો.

ખીલતા કમળના રંગથી પાણી છવાયું હતું; મેદાનોમાં મયૂરની કળા હતી; સારસખેલડી ધીમી હલકતી ચાલે ફરી રહી હતી; વૃક્ષો, પશુઓ ને વેલીઓ બધાંના ઉપર સૌમ્ય તેજ ફેલાયે રહ્યું હતું.

‘જો આ પ્રેમની સૃષ્ટિ.’ એટલું બોલતી સુકેશી ચાલી ગઈ.

સંધ્યાના સૂર્યે રંગો પૂર્ણ હતા; આરણ્યક ને સુકેશી નીલાં હરિયાળાં મેદાનો વટાવી દૂરદૂરના ડુંગરાઓ પર નજર રાખી ચાલ્યાં જતાં હતાં. તેમનું આ ગામમાંથી છેલ્લું પ્રયાણ હતું. સુમેરુએ સુકેશીની આશા છોડી હતી. પશુ વિષય જાય ને વિષયનો રસ રહી જાય તેમ તેની તૃષ્ણા ગઈ હતી ને તૃષ્ણાના કાંટા રહ્યા હતા. સુકેશી ને આરણ્યકને જતાં જોયે તે તેમની પાસે આવ્યો.

‘તમે ક્યાં જાઓ છો?’ તેણે પૂછ્યું.

‘જ્યાં પ્રેમની સૃષ્ટિ છે ત્યાં. જો પેલા દૂરદૂર સોનેરી રસે રંગેલાં હિમાદ્રિનાં શિખરોની પેલી મેર.’

‘અને અહીં—’

‘અને અહીં શું ? અહીં હવે પૃથ્વી રસ નહિ મુકે, મનુષ્યો નિર્ભય નહિ રહે, કુદરત કળા નહિ ખીલવે.’

મૂળતાં પ્રજાતાં સુમેરુએ પૂછ્યું, ‘એમ કેમ ?’

જ્યાં કામ મપાય ત્યાંથી કળા જાય, વસ્તુ મપાય ત્યાંથી વૈભવ જાય, મનુષ્ય મપાય ત્યાંથી સ્વર્ગ જાય. તેં પૈસા ઉત્પન્ન કર્યો, હવે મનુષ્યોમાંથી પ્રેમ જશે. સાચા પ્રેમને મનુષ્યો ખરીદીની વસ્તુ માનશે. હવે આ જમીનમાં એવું પાતાવરણ આવશે કે મનુષ્યો પ્રેમને નહિ પણ વૈભવને, વિલાસને, વગને, મોટાઇને, સામાજિક મહત્તાને પ્રધાનપદ આપશે. હવે કોઇ પ્રેમ ખાતર નહિ પરણે. આ જમીનમાંથી પ્રેમની ઋતુ જશે. અષાઢી મેઘ પ્રેમ નહિ પ્રગટાવે; વિરહ અને વિરહનાં આંસુ નહિ હોય; સાચું શૌર્ય નહિ હોય; કામિની અને પિયુ નહિ હોય; ઋતુ નહિ હોય, ઋતુનો રસ નહિ હોય; ઉત્સવ, ઉદ્ઘાસ, શૃંગાર, તેજ કાંઈ નહિ હોય. જીવન નીરસ બનશે; કામના રસને બદલે ચંત્રની નિયમિતતા હશે; ઉદારતા બેવકુફાર્થ મનાશે; આતિથ્ય ગાંડપણ બજાશે; પ્રેમ સગવડતા લેખાશે; પ્રજા બોળે મનાશે; શૃંગાર વિલાસ મનાશે; છાની વિકારવૃત્તિ ચતુરાઇમાં ખપશે; અને પ્રેમની સૃષ્ટિ પર જ જગતનું પુનર્વિધાન છે એમ છેક મૂળથી રૂપાંતર કરવાને બદલે માણસો ચારે તરફ થીમડાં મારવાનું શરૂ કરશે.

સુમેરુને ચક્કર આવવા માંડ્યાં.

‘આ ક્યારે બનશે ? ત્યારે મનુષ્યો કેવાં હશે ?’

‘ઓ સુમેરુ ! તેં જે શરૂ કર્યું છે એ હવે બન્યા જ કરશે. જ્યારે એ સ્થિતિ પરિપક્વ થશે ત્યારે એ મનુષ્યો સર્પ જેવાં હશે. બોલ્યા વિના બીજને હણશે અને હણ્યા વિના શાંતિ

નહિ પામે. ’

સોનેરી રંગથી ઢંકાતાં હિમાદ્રિનાં અનેક શિખરો પર ગુલાબી રંગની કલગી ફુટતી હતી.

આરણ્યક ને સુકેશી તે તરફ, દૂર—દૂર—દૂર ચાલ્યાં ગયાં. આછા અંધકારનો પછેડો પૃથ્વીને વીંટવા લાગ્યો. સુમેરુ ધન દધને નીચે બેસી ગયો. તેણે પોતાનું મોં બે હાથથી છુપાવી દીધું.

‘ઓ મહાન પિતા !’ તેનાથી છવટે આર્ત સ્વરે બોલાર્થ જવાયું, ‘સ્વર્ગ જોવી આ પૃથ્વી આટલી બધી જડ બની જશે અને તે માત્ર મારા દોષથી ? તો હવે આ નવા વિચારો શી રીતે નાશ પામે ?—’

અને ચારે તરફનાં અંધારાં બોલતાં હોય તેમ લાગ્યું, ‘ફેલાએલા ખોટા વિચારોના ડાઘ પૃથ્વી પરથી નાશુદ્ધ કરવા માટે સ્વાર્પણનાં ઉનાંઉનાં લોહીનું ખમીર જોઈશે. ’

મશહૂર ગવૈયો.

કુર્ણાટકી સ્ત્રીઓના સહજ જ સંગીતપ્રિય સ્વભાવને આ વાત બહુ ગમી. આજે રત્નગિરિના લોક ઘેલા બન્યા હતા. દિલ્હી અને આગ્રાના સંગીતમય વાતાવરણમાંથી આત્માના અનેક સંસ્કારોને જગાડે એવો, આબાદ સારંગી વગાડનારો ઇન્દ્રમણિ આજે આવનાર હતો. ઇન્દ્રમણિ દિલ્હીનો મશહૂર ગવૈયો હતો અને તેના સ્વરમાંથી પીછીની જેમ અનેક રંગ ખડા થતા. એ સ્વરનો જ બન્યો હતો. અઢાર વર્ષના સતત અભ્યાસ પછી જ્યારે તેણે પોતાના કંઠને પ્રથમ જાહેરમાં મુક્યો ત્યારે ધડીબર સાઈ દિલ્હી બ્યવહારના વિષયોમાંથી મુક્ત બન્યું હતું. ઇન્દ્રમણિના આલાપ એટલે સુતેલા આત્માને ઠાઈ કરુણ સ્વરથી બોલાવતું હોય એવો, તદ્દન નજરે ભમતો દેખાવ ! ઇન્દ્રમણિના આવવાથી રત્નગિરિ ધડીબર સ્વરમય બની ગયું.

રાત્રે જ્યારે જલસો થયો ત્યારે એક પછી એક સ્ત્રી જ નીકળવા લાગી. ભોંકોની તાળાઓના ગડગડાટ વચ્ચે સારંગીના છેલ્લા સ્વર વિધાય થતા હતા ને હજારો પુરુષો તથા સ્ત્રીઓનાં પરાધીન હૃદય આ માણસ પોતાની કલાથી આંમળાનાં ટેરવાં પર નચવી રહ્યો હતો ! એની આંમળા ફરતી ત્યાં માણસનાં નયન અને હૃદય ફરતાં હતાં. અત્યારે ભોંકોને સંગીતની

પ્રુમારી ચઢી હતી. ઇન્દ્રમણિએ રત્નગિરિને છેક જ પરવશ બનાવી દીધું હતું.

પરંતુ લોકોની આ તાળીઓના મુઝમુઝાટ ને એ સ્વરની મધુરતા એ બંનેનું માપ કાઢતી હોય તેવી બેઠી હતી, તે કચ્છીટકી સ્ત્રી, પ્રખ્યાત જમીનદાર નીલમણિ રત્નની દીકરી તારા. તારાનો ચહેરો પ્રશાંત હતો; અને ઇન્દ્રમણિની સમસ્ત કલાથી એ ગંભીર ચહેરા પર એકાદ કરડાઈની કરચલી વધી ! તત્ત્વજ્ઞાની જ્ઞાનના છેલ્લા શિખર પરથી જરાક માયાબર્ણુ હસે તેમ એ શાંત હસતી હતી ! અજ્ઞાનને હમેશાં એ આવો મધુર ઠપકો આપતી. આજે તારા સિવાય બધાં ક્યો હતા; સૌ સંગીતની છાયામાં હતાં; બધાં અનુકરણ કરતાં હતાં. ઇન્દ્રમણિના સ્વર રત્નગિરિની શેરીમાં પાછા એવી જ ઢબથી ફરીફરીને ગવાતા હતા. જહોર મિલકત હોય તેમ ઇન્દ્રમણિના શબ્દો સૌ વહેંચતા હતા ને સૌને તેથી આનંદ થતો હતો.

પરંતુ એટલું છતાં ગવૈયો જ્યારે રાત્રે ઘેર આવ્યો ત્યારે તેનું મોં ઢીલું હતું. તેણે પેતાના યજ્ઞમાન સાથે વાત કરી : 'રાજગોપાલજી ! રત્નગિરિને સંગીતનો બારે શોખ લાગે છે.'

'રત્નગિરિએ આવા સૂર તો પ્રથમ જ સાંભળ્યા.' રાજગોપાલે કહ્યું.

ગવૈયો જરાક સંતોષ પામ્યો. પણ હજી પેલી સ્ત્રીની અડગ મૂર્તિ તેની સામે જાનું હસતી ઉભી હોય તેમ લાગતું હતું. એ જ હાસ્ય; જ્ઞાની અજ્ઞાની સામે કરે છે તેવું; શાંત અને મધુર, છતાં તીવ્ર અને કરુણ !

જલસામાં રાજગોપાલ તારાની પાસે જ—સામે જ બેઠા હતા. ગવૈયાએ શંકામાં—બચમાં પ્રશ્ન કર્યો, 'રાજગોપાલજી !

તમારી ખરોખર સામે કાણુ બેઠું હતું ?

રાજગોપાલે જરા વિચારમાં પડીને જવાબ આપ્યો, ' હાં, એ તો નીલમણિની તારા. '

‘ એ કાણુ છે ? ’

નીલમણિ અહીંના જમીનદાર છે. મીસોનો માલેક છે. તારા એની દીકરી. અમારા કણ્ઠાટકની એ મૂર્તિમાન સરસ્વતી છે. અત્યંત વિદ્વાન ને પવિત્ર છે.

ગવૈયાના પેટમાં ધ્રાસ્કો પડ્યો. તેનું નર ઉડી ગયું. તેના વિજયનો આનંદ ચાલ્યો ગયો. તેણે કણ્ઠાટકને પ્રસન્ન કર્યું હતું, પણ કણ્ઠાટકની સરસ્વતી હજી અડમ હતી. તે ધીમેથી બોલ્યો, ‘ એને સંગીતનો શ્રાવ્ય છે ખરો ? ’

‘ હા. ’ રાજગોપાલે ટુંકો જ જવાબ વાળ્યો.

ખીજે દિવસે ગવૈયાએ ગામનાં પ્રખ્યાત માણસોને ત્યાં જવાનું રાખ્યું હતું. એમાં નીલમણિ પણ હતો. નીલમણિ બ્યવહારની ગડમથલમાં પડેલો અસલ વેપારી હતો. એને સંગીતનો સાદો શ્રાવ્ય હતો; પરંતુ લાગણી વિનાનો મનુષ્ય કે કામ ન હોય ત્યારે જરા ‘ ન ન ન ના ના ’ કરી લે તેવો. નીલમણિ તો એને સાધારણ રીતે જ મળ્યો; મોટો માણસ બહાર જતાં રસ્તામાં કાંઈ જૂની પીછાનવાળા ગરીબ મિત્રને મળે તેમ ! જરાક હાથ હાલે, જરાક મોં હસે, ને તરત પગ ઉપર બહાર પડે તેમ.

ગવૈયાને પણ આ વેપારીનું કામ ન હતું, દરકાર પણ ન હતી. તેને તો કણ્ઠાટકની સરસ્વતી જોવી હતી. તારાએ પ્રિતાના દિવાનખંડમાં તેને સત્કાર આપ્યો. ગવૈયો ચાંત હતો. ભવની શંકા હતી. ને શંકાનો ભય હતો. એના મનમાં ગડબાંધ હતી

કે તારા શો જવાબ આપશે. તેણે ધીમેથી વાત ઉપાડી:

‘ તમારી વિદ્વતા વિષે ધણું સાંભળ્યું છે. આજે નજરે જોઇને આનંદ થયો ! ’

ગવૈયો લોકાચારના જ શબ્દો બોલી શક્યો. તારા જરાક હસી. ગવૈયો ધૂન્યો. એ જ હાસ્ય ! તદ્દન શાંત મૂર્તિ. જાણે પોતે બધી અસરથી પર છે: બધી અસર પોતાનામાંથી જન્મે છે, પોતે એમાંથી નહિ. તેણે ડોક જરાક ઉંચે લઈ જવાબ આપ્યો, ‘ તમારું સંગીત લોકોને અજબ અસર કરે છે ! ’

ગવૈયાનું નૂર ઉડવા લાગ્યું. એ અરધું મર્મમાં, અરધું બચમાં બોલ્યો, ‘ લોકોને ? ’

‘ હા. ’ તારાએ તદ્દન ટુંકો જવાબ આપ્યો. પણ બાકી રહેલો જવાબ તેની આંખ આપી રહી હતી.

‘ તમને એ કેવું લાગ્યું ? ’

ગવૈયો આશ્ચર્યમાં આતુરતાથી જોઈ રહ્યો.

તારા વધારે કડક બની. તેનું લાવણ્ય મધુરતાના પ્રવાહ જેવું હતું. લાવણ્ય પર પડેલી આત્માની અડગ છાપથી તે સુંદર મધુર સ્ત્રીને બદલે ભવ્ય બાલા બનતી હતી. તેણે જરાક હોઠ કરડીને જવાબ આપ્યો, ‘ સાધારણ એમાં હૃદયસ્પર્શી લાવ છે; આત્માને જગાડવાની તાકાત નથી ! ’

ગવૈયો અંખો પડી ગયો : ‘ તમે શાંત રહીને જ સાંભળ્યું છે. મેં એ જોયું હતું. ’

‘ કારણકે ’ તારાએ એક હાથે પોતાની ઉડતી લટ સમારી અને દૃઢ જવાબ આપ્યો, ‘ એ શાંતિથી જ સાંભળવાનું હતું ! આત્મા સાંભળે એવો જાનો અવાજ એમાં નહિ હતો. ’

ગવૈયો ગમે તેમ પણ પુરુષ હતો. એ પોતાની જાનાત

જેસમાં આવ્યો: 'અને એ સ્વર આવે તો ?'

'એ સ્વર લાવે તેને હું' તારાએ સાધારણ જવાબ આપતી હોય તેમ જવાબ આપ્યો, 'જીવનનો સાથી માનું છું!'

ધન્દ્રમણિ બીજો એક પથુ શબ્દ બોલ્યા વિના ચાલતો થઈ ગયો. કણ્ઠાટકની સરસ્વતી તેના સંગીતને નાપસંદ કરતી હતી. તેને પોતાની કળાનો દોષ હોયો. અપૂર્ણતા પર એ તપ કરવાનો હતો. તે રાત્રિનો જલસો બંધ રહ્યો. લોકો આવ્યા ને નિરાશ બની ચાલ્યા ગયા. ધન્દ્રાનો પરાભવ થતાં લોકોને ગુસ્સો આવ્યો હતો. પથુ તે જ રાત્રે ધન્દ્રમણિ તો ચાલતો થયો હતો. રત્નગિરિએ ધન્દ્રમણિના સ્વર ફરીફરી સંભાર્યા ને આ અકસ્માતથી એ સંગીતનો જલસો ઇતિહાસરૂપ બન્યો; સૌના નવરાશના સમયની કથા પથુ એમાંથી જન્મી !

ધન્દ્રમણિ હવે સંગીતની ધૂનમાં જ ચોંટ્યો. તેનામાંથી વિજયનું અભિમાન ચાલ્યું ગયું. તેણે નિરાશા અનુભવી. તે વિજયજીવર બનતાં શીખ્યો. તેને હોયે જેતાં આવડ્યું. તેની ગામઝાની ઝુંપડીમાં સંગીતના સાચા સ્વર છુટવા લાગ્યા. તે દિલ્હીના લોકનાં મોં સામું જોઈ શબ્દને આલાપ દેતો બંધ થયો. હવે તેની દૃષ્ટિ જલતરંગ પર સ્થિર બનતી. નહીને કાંઈ ઉભેલા હોય માત્ર સાંભળનાર લોક હતા. આત્મા બોલતો હોય તેવો ગંભીર અને પ્રશાંત સ્વર હવે જન્મ્યો.

ધન્દ્રમણિ પોતાની પ્રિયા સારંગી સાથે રાત્રિદિવસ બોલ્યા કરતો હતો. સારંગીનો તાર એને જવાબ આપતો હતો. એ જડ અને ચૈતન્ય વચ્ચે પ્રેમની સૃષ્ટિ જન્મી હતી. ધન્દ્રમણિની કળા આત્માના આવિર્ભાવ જેવી બનવા લાગી. તેનામાં હજી તારાની એક જ લગની જન્મતી હતી. તેથી એની કળામાં

ભવ્યતા છતાં, દિવ્યત્વ છતાં, માનુષી ભાવ આવ્યા. એ રડતો ને ગાતો. એની સારંગી એના દરેક આંસુની સાક્ષી હતી. એ સામું એવું જ રડી દેતી ! ઓ જડ તાર ! દેવી શબ્દ ! અને ભવ્ય મનુષ્ય !

ધન્દ્રમણિ પોતાના એકાંતવાસથી હજેક મહીને પાછો ફર્યો. તેનામાં હવે તપ કરવાની કળા આવી હતી. તેથી તે અભિમાની ગવૈયાને બદલે નમ્ર સંગીતમૂર્તિ બન્યો હતો. તેનું સંગીત, તેનો સ્નેહ, તેનો આત્મા, બધાંમાં એક જ કળા પ્રવર્તી રહી હતી. સંગીત હવે પારકાના ચહેરા પરથી જન્મવાને બદલે તેની પોતાની અંદરથી પ્રસૂતિ જેટલી વેદના પામી જન્મતું હતું. ધન્દ્રમણિ પાછો રત્નગિરિ આવ્યો.

રત્નગિરિએ આજે જે જલસો જોયો તેણે કમાલ કરી. તે દિવસે ગવૈયાએ સૌને કુંજારમાં નચાવ્યાં, સ્નેહમાં નવરાવ્યાં, વિરહમાં શવરાવ્યાં. આજ તારાનો આત્મસ્વર જાગ્યો. એ બે હાથથી મોંને ઢાંકી ખૂબ પડી રહી. દરેકેદરેક શબ્દ જાણે એના આત્માને આમંત્રણ કરતો હોય તેવો સમર્થ ભાવવાહી હતો.

જ્યારે ધન્દ્રમણિ પાછો ફર્યો ત્યારે તારાનું મંદ સ્મિત કરતું મોં આંખની શરમથી છવાઇ ગયું હતું. ધન્દ્રમણિ ખીજે દિવસે એને મળ્યો ત્યારે તેણે હઠ અને આમહી તારાને બદલે શરમથી સુરેખમાં છુપાએલું મુઝાનું વદન જોયું. સ્નેહથી ભીંજાએલું સ્મિત જોયું. અનેક ભાવોમાં ઢંકાએલું મૂર્તિમાન કાવ્ય જોયું ! તારા તેને જોતાં સ્મિત કરી ઉભી રહી : ‘ ધન્ય, ધન્દ્રમણિ ! આટલો કાષ્ટ તમે શી રીતે મેળવ્યો ? ’

ગવૈયો આનંદથી ડોલ્યો. તે જોલ્યો નહિ; પણ તેની આંખે એક હજાર વાત કરી લીધી.

તારાને સ્નેહ તેની દરેક વાતને અવકાર આપી રહી હતો. ત્યાર પછી તારાને સંગીતનો ક્ષાપ થયો. એકની એક પુત્રી હોવાથી નીલમણિનું બવહાર મગજ પશુ આ વાતમાં આડે ન આવ્યું. જોકે વૃદ્ધ મુનીમ નંદલાલ પાસે તેણે જળાપો કર્યો કે ચાર પૈસાના તારને વગાડવા પાછળ આટલાં નાણાંનું આધિપત્ય મુકવું એ નરી બેવકુફાઈ હતી.

એની પ્રિય શિષ્યા અને સ્નેહરાહી હવે હમેશાં એની પાસે બેસતી. તારા ધીમેધીમે સંગીતમય બની ગઈ હતી. એ ગવૈયાના સૂર સાંભળતી એમાં તક્ષીન બનતી. નીલમણિને આવા એક અજાણ્યા માણસ પાસે પોતાની યુવાન પુત્રીને બેસવા દેવી એ ખૂંચતું હતું. તેણે પોતાના વૃદ્ધ મુનીમને એનો ઉપાય પૂછ્યો. જ્યારે શેઠનું મગજ ચુંચવાય ત્યારે પશુ નંદલાલ હિંમતથી જવાબ આપતો, ને કામ થાય ન થાય છતાં એના અવાજમાં દહતી ગાજી રહેતી. એ સમયસૂચક હતો. શેઠને પાછ વહાલી હતી તો પોતે અરધી પાછના નફા ખતાવતો. એના નાના કપાળમાં વૈષ્ણવનું ગાજર જેવું મોટું ટીકું શોભતું. એ ટીકું છે માટે તે ભક્ત છે કે તે ભક્ત છે માટે એ ટીકું છે એ કોણે? આખી રત્નગિરિમાં કોઈથી જોડાયા ન હતો. તેણે શેઠને હિંમત આપી અને ગવૈયાને વગર હરકતે રત્નગિરિથી રવાના કરવાની મુક્તિ શોધવાનું કામ માથે લીધું.

એક દિવસ ગવૈયાને ગાતો સાંભળીને નંદલાલ પશુ ડોલવા લાગ્યો. નંદલાલને એમ ડોલતો જોઈ તારાને અનહદ આનંદ થયો. ગવૈયાનું આ સામર્થ્ય જોઈ તારાનું અંતઃકરણ બમણું ગ્રમથી ગવૈયાના અરજીમાં તક્ષીન થયું. તે દિવસે જરા ઠંડી

હતી ને ગવૈયો જરા મોડેથી ઘેર જવા ઉઠ્યો. નંદલાલ સાથે જ હતો. તેણે ગવૈયાની સારંગી ઉપાડી લેવાને વિનય કર્યો.

પણ ગવૈયાએ ડોકું ધુણાવી ના પાડી. હસતો હસતો તે નંદલાલ તરફ જોઈ બોલ્યો, 'માફ કરજો, પણ આ સારંગીથી હું શું છું. મારું મૃત્યુ એના જ હાથમાં છે.' પછી તરત ગંભીર બની બોલ્યો, 'જે દિવસે આ સારંગી નહિ હોય તે દિવસે હું પણ નહિ હોઈ.'

નંદલાલ વાણિયાશ્રાહી હાસ્ય હસ્યો, 'એમ કે વાફ ? એટલો બધો પ્યાર ? પણ શું તમારો હાથ બેઠો છે ! પછી તો એવી જ પ્રીતિ હોય ના ?'

ગવૈયો ને નંદલાલ બહાર નીકળ્યા. મેખલી રાત જમી હતી. વિજળી ચમકારા દર્ષ રહી હતી. વિરહનાં આંસુ જેવાં વરસાદનાં ટીપાં પડતાં હતાં. નંદલાલ ધીમેથી વાત કરતો ચાલ્યો. 'ભાઈ, તમને આ સારંગી પર તે આવો પ્યાર ક્યાંથી ?'

ગવૈયાએ જવાબ દીધો, 'મેં એને બાળપણથી જ રમાડી છે. આ સારંગી પર વર્ષોનાં વર્ષો કાઢ્યાં છે.'

નંદલાલને લાગ્યું કે ગવૈયા માંડા જ હોય, અને આ ગવૈયો પણ માંડો છે. પણ વાણિયો જુદા જ વિચારમાં હતો.

'ત્યારે તમને આ ગામ ગમ્યું, કેમ વાફ ?'

'હા, ઠીક છે.'

નંદલાલનું ઘર આવડું હતું. ગવૈયો ત્યાંથી છુટો પડ્યો. નંદલાલે મિત્રતાબચી સ્વરમાં કહ્યું, 'હવે તમારી તે કોણ રાહ જુએ છે ? આવેને, આજે અહીંજ સુઈ રહેજો.'

વરસાદ શરૂ થયો હતો ને તેથી ગવૈયાએ એ વાત કશું

કરી લીધી. બંને જણા અંદર ગયા. એક આરામ ખુરશી ઉપર નંદલાલ પોતાનું સ્થૂલ શરીર નાખી પડ્યો. સામે ગવૈયો બેઠો.

‘ અત્યારે તો જરાક સગડી કરી હોય. ’ નંદલાલે કહ્યું. ઇન્દ્રમણિએ ના પાડી. નંદલાલ પણ એકલો જ હતો, તેથી અત્યારે રસોઈની તરખાટ કરવી ઠીક ન લાગી છતાં સગડી કરી બંને તાપતા બેઠા.

‘ બોલો વાર, શેઠનો સ્વભાવ કેવો લાગે છે ? ’ નંદલાલે પૂછ્યું.

‘ બહુ સારો. ’

‘ બહુ સારો છે. ઘણા માયાળુ છે. ’ કહી નંદલાલે પોતાની બાજુની શરૂઆત કરી: ‘ માત્ર તારા બેન જરાક અદેખાં છે ’

‘ અદેખાં ? ’ ગવૈયો ધૂન્યો.

‘ હા; જરાક. બાઈ માણસ છે ને. ’

ગવૈયાને વાત સાચી લાગી. એક વખત ગવૈયાને તારાએ પ્રશ્ન કર્યો હતો, ‘ તમારા સ્વરમાં કેાણુકેાણુ મોહ્યું છે ? અને ત્યારે તે પોતાની આગલી વિદ્યા ભૂલી સ્ત્રીને સહ જ સ્નેહની શંકામાં પડી હતી. ગવૈયાના મનમાં રહેલા એટલા બીજને નંદલાલે આજે અકસ્માત પોખ્યું.

ગવૈયાએ પણ કબૂલ કર્યું કે તારામાં એ દોષ છે ખરો.

‘ અને મને તો આપની જેમ માને એટલે મારી પાસે તો દિન પથ્ય ઘણી વખત ખોલે. ’ નંદલાલે સહજ જ કહ્યું, ને તેની શી અસર થાય છે એ જોવા જરાક મંબો.

ગવૈયો બોળો હતો, ‘ હાસ્તો તમારી પાસે તો વાત થાય જ ના ? તમને મારા વિષે કે વાત કરેલી ખરી કે ? સહજ જ પૂછું છું હે. ’

‘ના તે. એમાં શી વાંધા ? એક જ વખત. તમે પરણેલ છે કે નહિ, એમ પૂછેલું.’

‘પછી ?’

પછી મેં તો કહ્યું, ‘એ પરણેલ ક્યાંથી હોય ? પણ તમને ખાનગી કહું છું, બીજે કાન વાત જાય નહિ. નીલમણિથી છાની રીતે તમારા ઉપર પ્યાર છે.’

ગવૈયો ભડક્યો.

‘ભડકતા નહિ. મારી તો દીકરી જેવી. સુખદુઃખની વાત મારી પાસે જ કરે.’

‘સાચી વાત છે. નહિ તો પણ તારાનો સ્વભાવ સ્નેહાળ છે.’

‘અરે બા, ધણીજ. તમારી સારંગી પાછળ તો મરી પડે છે !’

ગવૈયો ને નંદલાલ સુવા ગયા ત્યારે નંદલાલે રક્તેરક્તે અરધો ઈતિહાસ મેળવી લીધો હતો.

નંદલાલે ત્યાર પછી પોતાની જાળ પાથરી. તેણે તારાને કહ્યું, ‘ગવૈયો જાહેર માણસ છે. એના પર હજારો સ્ત્રીઓને એક અથવા બીજા પ્રકારે મોહ છે.’

પરંતુ તારાના નિશ્ચલ સ્વભાવ પાસે નીલમણિનું કે ન ચાલ્યું. તેણે ગવૈયા વિના જીવનનો અંત છે એમ ચોખ્ખો જવાબ વાળ્યો, ને મુનીમ તથા જમીનદાર બંનેનો વિરોધ છતાં તારા તો ઇન્દ્રમણિ સાથે પરણી.

પણ નંદલાલે જે વાક્ય મુક્યાં હતાં તે ગ્રામ રીતે પડખાં રચ્યાં હતાં. નંદલાલે કહ્યું હતું કે ‘ગવૈયા પર કણીટકી સ્ત્રીઓ મોહ પામી છે. ગવૈયાને પૈસા સાથે કામ છે ને એ પરણેલ છે.’ તારાએ એ વેળુ મણુકાર્યા નહોતાં, પણ સાંભળ્યાં હતાં તો ખરાં જ.

નીલમણિને માફુ લાગ્યું. પણ પોતાની એકની એક પુત્રી માટે બહુ સહ્યું. તારાના નવા જીવનના દિવસો વહિવા લાગ્યા. પરંતુ ગવેયો કળાનો સ્વામી હતો. એ તારાને ચાહતો, પંથુ કળા પાછળ ઘેતો હતો. મધ્યરાત્રિ એ પોતાની સારંગી પર બેસતો ને આખી રાત્રિ એમ જ વહી જતી ! તારા તેને વારંવાર ફાસલાવતી, ધમકાવતી, પણ એ તારા કરતાં કળાનો વધારે પૂજારી હતો. નંદલાલ આ તાલબેદ જોઈને હળવેક રહીને કહેતો, 'હજી સાંભરશે; હજી સંભારજો ! તેને ચાહનારાં બીજાં પણ બધાં હશે.'

ગવેયાનું ધ્યાન તારા કરતાં સંગીત તરફ વધારે હતું જ. નંદલાલ હસીને ક્યારેક તારાને કહેતો, 'એને તમારા કરતાં એ લાકડાનો કટકો વધારે વહાલો છે !'

દિવસો પસાર થતા ગયા તેમ તારાનો સ્ત્રીસ્વભાવ મુંઝાયો. એણે એક દિવસ કહ્યું, 'તમને કેના પર વધારે ખ્યાર છે ? મારા પર કે સારંગી પર ?'

ગવેયે નિષ્કપટ ભાવથી જવાબ વાળ્યો, 'હું તને ચાહું છું, પણ સારંગી મારો પ્રાણ છે.'

બધી વખત મધ્ય રાત્રે ઇન્દ્રમણિ પાસે તારા બેસતી. તે સ્નેહથી કહેતી, 'હવે સુવું છે ?' ગવેયો ધૂનમાં ડોક હલાવતો. ધીમેધીમે તારા પાસેથી એ વધારે ને વધારે દૂર ગયા લાગ્યો. અને આ બધા વખત નંદલાલ તક લેતો જ રહેતો. આ વાત જોળી કાઢી તેણે તારાને કહ્યું, 'એક જીવાણ છે. સારંગી સંતાડી દે ! તોડી નાખ !'

તારાનું સ્ત્રી હૃદય ડગ્યું. તે સ્ત્રી હતી. તેને પોતાનો પતિ

હાથ કરવો હતો. સારંગી તેની શોક્ય હતી. તેણે ગવૈયાને એક વખત નિદ્રામાં પડેલો જોઈ સારંગી ખરેખર સંતાડી દીધી.

ગવૈયો જ્યારે ઉઠ્યો ત્યારે તેનો હાથ ખાલી પથારીમાં બેઠો પડ્યો. તે જગી ઉઠ્યો, ‘અરે, સારંગી ? તારા ! મારી સારંગી ક્યાં છે ?’

તારાએ બહુ જ માયાભયાં શબ્દે કહ્યું, ‘આજે ઠંડી છે. સુષ જાઓ.’

પણ ગવૈયો ઉઠીને ધરના ખૂણેખૂણા ખોળવા લાગ્યો. સારંગી ક્યાંય હતી નહિ. તારા તેની પાસે આવી.

‘એક વાત કહું ?’ તારાએ ધીમા મીઠા અવાજે કહ્યું.
‘શી ?’

‘જુઓ, હું જીવતો સૂર છું ! મારા પર સ્નેહથી દ્રષ્ટિ કરો !’

ગવૈયાએ ડોક ધુણાવી, ‘સારંગી ! મારી સારંગી એ મારો આત્મા છે ! એ ક્યાં છે ?’

‘એક વાત કશુંલ કરો તો આપું !’ તારાએ હમેશને માટે શોક્યનું સાલ કાઢવાના ધરાદાથી કહ્યું.

‘શું ?’

‘આજ છેલ્લી વખત સારંગી વગાડવી.’

‘હે ! પછી ન વગાડું તો હું શું કરું ?’

‘પછી ? ઓ પ્રિયતમ ! પછી કોઈ દિવસ નહિ. હું તમારી આગળ છું. જરા વિચારો, જીવતા મનુષ્યના અવાજ કરતાં તારના અવાજમાં શી વધારે મજા છે ?’

ગવૈયો હંડા ગમગીન વિચારમાં પડ્યો.

‘તારા, તું અદેખી છે.’

‘માફ સ્થાન લાકડાના કટકે ઝુંટાવ્યું છે !’

પણ હવે એક વખત સારંગી દે!' ગવેયો નિરાશ થઇને બોલ્યો.

• 'એં કહ્યું તેમ,' તારાએ આનંદમાં કહ્યું, 'આજ છેલ્લું બળવી લો. પછી બળવું બંધ. મારા માટે આટલું કરો.'

ગવેયાની આંખમાં જોસ આવ્યું, 'તારે માટે?'

'હા. હું તમારી છું; એટલું કરો!' તારાની આંખમાંથી આંસુનો પ્રવાહ ચાલ્યો હતો.

ગવેયાએ હા પાડી. તારાએ તેને સારંગી આપી.

તે ઘેલાની પેઠે એને બેઠી પડ્યો, રોઈ પડ્યો. સારંગીના તાર બોલવા લાગ્યા.

'અરે તારે આજ છેલ્લું વગાડી લઉં?' ગવેયાએ જોસમાં — ઘેનમાં પ્રશ્ન કર્યો.

તારાએ નિર્દોષ સ્મિત કર્યું, 'હા.'

અને ઇન્દ્રમણિએ પોતાનું સર્વ સામર્થ્ય આજે ઠાલવ્યું. પ્રિયતમાથી છુટા પડતાં વિરહનો અત્યંત કરુણ સ્વર છૂટ્યો. વાતાવરણમાં શુદ્ધ કરુણ રસની ધૂળરી થવા લાગી ને ઇન્દ્રમણિનો રુદન કરતો આત્મા વધારે ને વધારે બહાર નીકળવા લાગ્યો:

જીવન જય, જ્યોત જય,

રસ ચૈતન્ય સર્વ જય

આત્મનો પ્રકાશ આજ

હર . . હર . . હર . . થાય . . .

તારાની આંખમાંથી અરબાંબિત અમુપ્રવાહ ચાલવા લાગ્યો. સરીએસરીએ ને ધરધરમાં, મધ્યરાત્રિની એ ધોર ક્ષાંતિમાં કરુણ ભાવ ઉભરાયા. ગવેયો હજી આગળ વધ્યો. પણ તારા બોલી

હી. તેનાથી આ રૂઢનું સંભળાયું નહિ.

‘ઓ પ્રિયતમ ! હવે નહિ, હવે નહિ, હવે બંધ કર. હવે નહિ સંભળાય.’

ગવૈયાના હાથમાંથી સારંગી ધબકીને નીચે પડી ગઈ. તેના વિરામ પામતો સ્વર સ્પષ્ટ કરુણ છાપ મુકી ગયો. તારા દોડી. તેણે સારંગી જીતી લીધી. ગવૈયાની આંખમાં એક આંસુ હતું તે તેણે લોહું . . . પણ ત્યાં તો ગવૈયાનું નિશ્ચેષ્ટ શરીર સાદી પર ફડી પડ્યું !

ફેસરી વાઘા

રત્નગઢની નાની બજારમાં તદ્દન શાંતિ હતી. એકબે જગ્યાએ ગામડી દીવાનો ઉજાસ, નિરાશ હૃદયમાં આશાનું એકાદ બિંદુ પ્રકાશે તેમ, પ્રકાશતો હતો. બજારમાં એકાદ રખડુ કુતરું ક્યારેક બસીને પાછું સુધ જતું હતું. તેને જાણે જવાબ આપતા હોય તેમ, ગામડાના ઓટાની દિવાલે બાંધેલા, જૂના સુકાઈ ગયેલા જરના લોથા જરા ખખડીને શાંત થઈ જતા હતા, અને બજાર પાછું નિઃશબ્દ બની જતું હતું.

અચાનક ઓટાના પગથિયા પર છુકાની બાંધેલ બે જુવાન દેખાયા. ધાટીકું શરીર, મજબૂત, અવયવબંધ ને રૂપાળું એ —આટલા ગુણ બંનેમાં સામાન્ય હતા. પણ પછી ધીમેધીમે ફેર વધતો જતો હતો; તે એટલે સુધી કે બંનેના સરખા વેષ નીચે ને સામાન્ય દેખાવ નીચે તદ્દન જ સ્વતંત્ર બે જુદી જ પ્રકૃતિ ખીલી રહી હતી.

ઘોડીવારમાં એક ઝીણી સીસોટી વમડી ને ચોરા પાસે બીજા પણ બેચાર આવ્યા. બધા હથિયારબંધ હતા. સૌએ છુકાની બાંધી પોતાની જાત છુપાવવા અને તેટલો પ્રયત્ન કર્યો હતો.

પેલા બે જણમાંથી એક જુવાન આગળ આવ્યો. તે ધીમેથી બોલ્યો, ‘ નથુ ! ’

તરત જ નવા આવેલ મંડળમાંથી એક આધેડ વયનો માણસ બહાર આવ્યો. એના દેખાવમાં માણસ પહેલે જ સપાટે મૂળ ઉઠે એટલી કડકાષ હતી. કંઠણ હેયું ને કડક સ્વભાવ એ બંને એની વ્યક્તિગત સમૃદ્ધિ બની ગયાં હતાં.

‘ પોલીસ પટેલ ક્યાં રહે છે ? ’

‘ આ સામે જ. ’

નથુએ પાસેના એક મકાન સામે આંગળી કરી બતાવ્યું.

તે જ વખતે જે મકાન તરફ નથુએ આંગળી બતાવી હતી તે ખુલ્લું, અને તેમાંથી દીવાનો આછો પ્રકાશ ચોરાના પગથિયા પર પડ્યો. બધા ઉભેલા બડકયા, પણ એક ક્ષણમાં જ સ્થિર બની ગયા. મકાનમાંથી નીકળનારે તેમને પડકાર્યો, ‘ અત્યા કોણુ છે એ ? રાધવ ! ’ તેના અવાજમાં અમલદાર-શાહી દમામ હતો.

ચોરા પર ઉભેલા જુવાને નિર્ભયરીતે જવાબ વાળ્યો, ‘ હું છું. ’ . . . આ પછી તેણે મરકરીમાં સ્વર જરાક લંબાવ્યો. ‘ હું છું. ’

‘ કોણુ ? . . હું કોણુ ? ’ પૂછનાર પોલીસ પટેલ પોતે હતો. તેણે વધારે ઉતાવળમાં ફરીથી પૂછ્યું. પણ આ વખતે એના અવાજમાં જરાક ભયની મૂંજરી હતી. પેલો જુવાન બેદરકારપણે જરા હસ્યો:

‘ હું . . . છું . . . એમલ ! ’

‘ હે ! ’ પોલીસપટેલનો સાદ ફાટી ગયો. ધડાકે દહને તેણે એકદમ બારણું બંધ કર્યું અને અંદરથી મળતોમૂળતો બોલ્યો,

‘એભલ ! . . . એભલ વાળા !’

અને મૃત્યુ વખતે મનુષ્ય ગીતાનો પાઠ કરે તેમ તેણે પોતાના પસાયતાઓની નામાવિલ્લ લેવી શરૂ કરી, ‘અસ્થા રાધવ ! જાહવ ! ગોવિંદ ! અસ્થા એ અભરામ !’

પણ પોલીસપટેલના ધરમાં પવનના સુસવાટથી દીવો બડક બડક થવા લાગ્યો, ને એ ઠરી જવાના ભયમાં તે ધરની અંદર જ દોડ્યો. રાધવ કે ગોવિંદ કોઈ દેખાયા જ નહિ.

એ જ વખતે પોલીસપટેલે પોતાના મન પરથી જાણે કોઈ જબરદસ્ત બોળે ઉપાડી લેતું હોય તેમ, ચોરા પરના માણસોના જરાક અખડાટ ને હસવાના અવાજ વચ્ચે એક પરિચિત સ્વર સાંભળ્યો, ‘એલા, ત્યાં કોણ આદમી ઉભા છે ?’

અને આ બોલની સાથે જ કોણકની ડાંગ જમીન પર અથડાઈ ગળેન્દ્રમોક્ષનું કાવ્ય ભવિષ્યમાં સમજી શકે એવી માનસિક સ્થિતિમાંથી પોલીસપટેલ પસાર થઈ ગયો. ડાંગનો અવાજ કરનાર જીવાનને તેણે તરત ઓળખ્યો.

‘ગોકળ !’ તે અંદરથી જ બોલ્યો.

પણ ગોકળ પોલીસપટેલને જવાબ આપે તે પહેલાં એભલ-વાળાએ પહેલે જ સપાટે જાણી લીધું કે પોતાની સામે હવે એક સાચો જીવાન આવ્યો છે. તેણે પોતાની તલવાર પર હાથ દીધો, ને તરત જ એક ગોળી સનનન કરતી ગોકળના કાન પાસેથી પસાર થઈ ગઈ. પાછળ તરત જ ગોકળનો ચોખ્ખો ને જબરો જવાબ આવ્યો, ‘એલા એ રાધવ ! જાહવ ! દોડો, દોડો બહારવટિયા !—પોલીસપટેલ ! એ પોલીસપટેલ !’

ખીજી તરફથી બેચાર માણસોના દોડવાનો અવાજ આવ્યો.

પોલીસપટેલે પોતાની બારીમાંથી આ સબળું બેંચું. તેણે પથ્થુ અરધું બારણું ખોલ્યું. તરત જ એના ફાનસના ચુરેચુરા કરતી એક ગોળી તેના પગ આગળથી પસાર થઇ ગઇ. ધડાક કરતું બારણું બંધ કરીને તે અંદર પેસી ગયો.

રાનગઢના એક ખૂણામાં કેસરનું ઘર હતું. સાદાઇ ને સુંદરતાની બાવના તેણે જીવનમાં સાંગોપાંગ ઉતારી હતી. વૃદ્ધ પિતા જેવા પોતાના શ્વસુર નારાયણદેવ ને પોતાના પતિ પંડિત કૃષ્ણદેવની સેવા એ જ એના જીવનમાં વિદ્યાસંગ્રહ હતો. લાગણીનો તો જાણે કેસર સમુદ્ર. કેસરનું જીવન એટલું વિશુદ્ધ હતું કે એના આખા ઘરમાં વિશુદ્ધિની જાણે ફારમ છુટતી હતી. કેસરની જીવનવિશુદ્ધિ એટલા પડોશમાં સાંત લાપથળ આપી રહી હતી ને એટલામાંના દરેક ઘરનું જીવન ધરી રહી હતી.

આજે વૃદ્ધ નારાયણદેવ બેઠા છે ને રાત્રિ ખૂબ વીતી ગઇ છે છતાં જાગે છે. સામે જ કૃષ્ણદેવ પોતાની પુત્રી લલિતાને વાંસા પર હાથ ફેરવી સુવાડતા બેઠા છે અને કેસર કોડિયાના દીવામાં લી પુરી રહી છે.

‘તો બાપુજી! હવે આપ કહો એટલે તરત જ જત્રાએ જવાનું કરીએ.’ કેસર બોલી.

નારાયણદેવ, વીસમી સદીમાં ક્યારેક મળે છે તેવો, હજાર વર્ષ પહેલાંનો બ્રાહ્મણ હતો. બ્રહ્મત્વની એની બાવના આ જમાનાના પ્રસ્તુતિયા યાન કરતાં જુદી હતી. એનામાં અત્યારે તેજ પથ્થુ એવું જ હતું.

‘હા, બહે બેટા! પથ્થુ કૃષ્ણદેવને ખૂબયું?’

‘હા ! આપની ઇચ્છા એ અમારે મન આગા છે !’
કૃષ્ણદેવે કહ્યું.

‘તો બહે ! ચાર દિવસ પછી મુદ્દત સાઈ છે.’

નારાયણદેવે બોલતાંબોલતાં નાક પાસે હાથ ધર્યો : ‘અન્યારે કાંઈક ભય છે !’ એણે સ્વરાદ્યનો અભ્યાસ જીવનના પ્રસંગમાં ઉતાર્યો હતો. કેસર હસી પડી : ‘બાપુજી ! આપનો ભય તો એવો જ !’ હટે એક ધ્રુવ બોલતું રહી ગયું.

‘જત્રામાં આપને શી ખરચ કરવો છે ?’ કૃષ્ણે પૂછ્યું.

ધીમેથી કેસરે મોં આડું લુગડું રાખ્યું અને જરાક હસીને બોલી, ‘ખચર છે ના ? તે દિવસ બાપુજીએ પોતે જ મુક્યા છે તે બધા—’

ગામડાની રીત પ્રમાણે નારાયણદેવની સેવિંગ ઍક હજી તો જમીનમાં જ હતી.

‘બહે !’

કૃષ્ણદેવ ઉઠ્યો. નારાયણદેવ અમિની પ્રદક્ષિણા કરવા જાય છે તેટલામાં જ સ્થિર થઇ ગયા ! ‘આ શું ? કાંઈ સંભળાય છે ?’

પાડોશમાં કોલાહલ થતો હતો. એવામાં બંદુકના બે અવાજ સંભળાયા.

‘હોડો ! હોડો ! બહારવટિયા !’ હટેથી જોસભર્યા પોકાર આવતા હતા.

‘હે ! કોણ ? એભલવાળો છે ?’ નારાયણદેવે બહાર જઈને કોઈને પૂછ્યું. આ શબ્દની સાથે જ સૌની હિંમત છુટી પડતી હતી.

કેટલાંક માણસોને ન્યાય મટે એવી ધમસ હોય છે કે

શરીરને તો તેઓ ધશ્વરી રમકડું માને છે ! એભલવાળો આવા પ્રકારનો નિર્ભય બહારવટિયો હતો. એનું બહારવટું પહેલાં તો નીતિપુરઃસર હતું, પણ છેલ્લાછેલ્લામાં તેણે રંજડથી મનુષ્યને ધ્રુજવી દીધાં હતાં.

એટલી વારમાં તો રતનગઢના દરેક ખૂણામાં ફેલાઈલ થવા લાગ્યો. ગોકળના પડકાર સાથે પસાયતા આવ્યા હતા. પણ પોલીસપટેલે હિંમત ન કરી અને પોખારા કરવામાં ડહાપણ માન્યું, એટલે થોડીવારમાં જ રતનગઢ એભલવાળાની દયા માગતું ખડું બની ગયું.

નારાયણદેવ હજી જવાબ મેળવે છે ત્યાં તો એક માણસ એકદમ દોડતો આવ્યો, ‘ અરે, દેવ ! દેવ !—’ એનો સાદ ફાટી ગયો.

‘ બાપુ ! હવે તો તમે હાલો.’

‘ કાણ ? ગોકળ ?—કાણ એભલવાળો છે ?’

‘ અરે માખાપ, મારી દીધા ! વીસ માણસ છે !’

‘ પોલીસપટેલ ક્યાં છે ?’

‘ ભાગી ગયા. રાધવ ને જદવ લોથ થઇ પડ્યા છે. જલદી હાલો, નકર હવે આખર રહેવી વસમી છે !—’

ગોકળ ચોરા પાસેથી છવ લઈ નાઠો હતો. નારાયણદેવ પાસે મદદ માટે આવ્યો હતો. દેવના શબ્દે ધણી વખત ગામને બચાવ્યું હતું.

નારાયણદેવ એમ ને એમ ચાલ્યા. પાછળ કૃષ્ણદેવ પણ થોડેક છેટેછેટે આવતો હતો. નારાયણદેવના શરીર પર શ્વેત વસ્ત્ર શોભી રહ્યું હતું. ઘોળા રૂપેરી વાળમાં ચંદનની સુગંધ બબકટી હતી, ને બરમના સુંદર ત્રિપુંડથી એમનું બાળ કપાળ

શેઠ આપે તેવું બન્યું હતું. અડગ વિશ્વાસ ને અખૂટ ધૈર્યથી તે આગળ વધતા હતા, ને એટલા ગભરાટમાં પણ એમની પાકુકાનો અવાજ સાંભળી શ્રદ્ધા ને આનંદના આંસુ પાડતી કેટલીક સ્ત્રીઓ પોતાનાં બચ્ચાંને હેયા સાથે ચાંપી રહી હતી. ઘરની હુંકમાં ને રક્ષણમાં પંડિતનો બહારથી ભીંત વીંધીને આવતો પાકુકાનો અવાજ અજબ ધૈર્ય ને વિશ્વાસ પ્રેરી રહ્યો હતો.

નારાયણદેવ થોડે દૂર પહોંચ્યા ત્યાં તો બજારમાં જ અતિ ભયાનક દેખાવ નજરે પડ્યો. એક પટેલ ને એક રખારીનાં અચેતન શરીર પર થઈ એબલવાળો આગળ વધતો હતો. પૈસાની તરસ મનુષ્યના પાશવ સ્વભાવને બહાર ખેંચે છે. અત્યારે એબલવાળો લૂટના રસમાં હતો. એના સાથી પણ એ વેગમાં પડ્યા હતા ને જે આવે તેને પુરા કરી પૈસા કઢાવવાની ધૂનમાં જ મગ્યા હતા.

નારાયણદેવનું વૃદ્ધ પ્રચંડ શરીર બરાબર એબલની સામે આવી ઉઠ્યું રહ્યું. એક બાજુ એબલવાળાના સાથી મામના એકબે જીવાનને રોકી રહ્યા હતા. વીજળીનો ઝબકારો થાય તેમ એબલવાળાની તલવાર જાણેથી નીચે પડી.

‘અરે ! હાં ! હાં ! હાં—’ ચારે તરફથી એનાં જ માથુસોના અવાજ આવ્યા.

પોતે પોતાના જ કાઈ સાથીને માર્યો કે શું, એ જોવા માટે એબલ પાછો ફર્યો. વૃદ્ધ નારાયણદેવનો હાથ છુટો પડી ગયો હતો ને તેમાંથી લોહીનો ઘોષ વહેતો હતો.

‘દેવ !—બાહ્ય’

એબલવાળો નારાયણદેવને જોઈને ધૂન્યો, પણ વાક્ય પૂરું કરે તે પહેલાં તો લાકડીનો એક જબ્બર ફટકો તેના હાથ

પર પડ્યો. એની તલવાર દૂર ઉડી પડી.

નારાયણદેવનું મોં આશ્ચર્યમાં સ્થિર થઈ ગયું ! અપાટાબંધ એક પછી એક બનાવો દર ક્ષણે બનતા હતા. લાકડી મારનાર જીવાન સામે તેમણે જોયું ને તેમનાથી બોલી જવાયું, ' અરે, કૃષ્ણ ! . . . '

નારાયણદેવ પર તલવારનો ધા પડ્યો કે તરત જ કૃષ્ણદેવ જે પાછળ હતો તેણે અંપલાવ્યું હતું.

ફરી વાક્ય અધુર રહ્યું એભલવાળા પર લાકડીનો અપાટો પડ્યો તે સાથે જ એના એક સાથીની તલવાર કૃષ્ણદેવના ખભાને બરાબર જનોઠવે કાપી રહી. આઘાતના લોહીથી રજપૂતની તલવાર રંગાવા લાગી !

હવે લોહીથી ખરડાએલાં હથિયાર શરમાવા લાગ્યાં. દરેકનાં મોં પર શાહીના જેવો કાળો રંગ આવ્યો. યુદ્ધ પછી હમેશાં અંધુતવની વાતોએ ચડવાની જગતની જૂની ટેવ છે. પેલો કરડો નયુ પણ આ પરિણામ જોઈ ધ્રૂજ્યો.

' વાળા ! એભલભાઈ ! શુંકું કર્યું ! બહાહત્યા થઈ ! '

અત્યંત દુઃખથી નારાયણદેવ કૃષ્ણદેવના અચેતન શરીર પાસે બેસી ગયા અને એભલવાળા સામે જોયું:

' એભલ ! વાળા ! આપ ! આજ તને આ શું સુઝયું ? '

બહાદુર બહારવટિયાની આંખમાં આંસુ-સાચાં આંસુનો છંટકાવ હતો.

કૃષ્ણદેવને સંભાળવાની અને નારાયણદેવના હાથ પર પાકા-પીંડી કરવાની ચિંતામાં બહારવટિયા પડ્યા. અત્યારે તેઓ લૂટ ભૂટ્યા, પોતાનો ભય પણ ભૂટ્યા અને હવે તો જે થાય તે ખરું કરી નારાયણદેવની સારવારમાં જ પડ્યા.

પણ હજી બસ ન હતું. કૃષ્ણદેવના મૃત્યુની વાત બોલી વારમાં જ કેસર સુધી પહોંચી ગઈ ! તે ઘરના દ્વારમાં જ પોતાના પતિ અને શ્વસુરના પાછા આવવાની રાહ જોતી બિભી હતી.

તેણે આ સાંભળ્યું ને તરત જ પોતે ઘરમાં જઈ તલ્લવાર લઈ ઘર એમ ને એમ મુકી ચાલી નીકળી.

સાક્ષાત્ ભવાની હોય તેવી એક સ્ત્રીમૂર્તિ આવેલી જોઈ બહારવટિયાના પગમાં ઢીકાશ આવવા લાગી. સ્ત્રીમાં જ્યારે શૌર્ય પ્રગટે છે ત્યારે પુરુષો એ ચમત્કારની શેઠમાં જ યુદ્ધનું કૌશલ્ય જુલી જાય છે ને એમનું પુરુષત્વ તરત એમને છોડી જાય છે. પછી કાં તો તેઓ લડી શક્તા નથી અથવા તો રાક્ષસ બની જાય છે. જોન આંધ આર્ક આનું ઉદાહરણ છે.

‘ હું આ કોણ ? દેવી ! ’

નથુ ધ્રુજતો સ્થિર થઈ ગયો. નથુના શબ્દથી એભલ ચમકી ઉઠ્યો.

‘ હું કોણ છું ? ’

‘ કૃષ્ણદેવને મારનાર તમે ? ’ અડગ ધૈર્યભર્યો અવાજ સાંભળતાં જ નથુની કરડાઈ ગળી ગઈ, અને તે સાથે જ બે ગોળી સનસનાટ કરતી કેસરના માથા પાસેથી ચાલી ગઈ.

‘ નામદ ! બાવલા ! સ્ત્રી સામે યુદ્ધ ? ’ એભલ માન્યો.

નારાયણદેવની કુઃખપીડિત આંખ તરત ખુલી ગઈ. એમની કુલવધૂ હાથમાં તલવાર લઈ રણચરિત્ર જેવી ધૂમી રહી હતી.

બેટા ! કેસર ! ’ તે શાંતિથી બોલ્યા. પણ નારાયણદેવનો સ્વર તલવારના ખણખણાટમાં ડૂબી ગયો, કારણકે નથુનું માથું તે વખતે જ કેસરની તલવારથી જુદું થઈ ગયું હતું, ને માથો

ભયંકર જોષ સૌ કેસર પર તુટી પડ્યા હતા.

પણ એણે ખૂબ ટકાવ કર્યો.

વૃદ્ધ નારાયણદેવે ઉભા થઈ શાંત રહેવા યોગ્ય કર્યો. એના અશક્ત હાથમાંથી ફરી લોહી વહેવા લાગ્યું. પરંતુ એ વખતે પણ એના શબ્દો યુદ્ધના હોંકારામાં જ ડૂબી ગયા.

આખું ગામ જગૃત જોષ બહારવટિયા પલાયનની તમારી કરવા લાગ્યા. પણ છેલ્લાં ગોળીયારે નારાયણદેવ ધૂન્યા. તેમણે પાછળ જોયું તો કેસરનું તરફડતું શરીર કૃષ્ણદેવના ચરણ પાસે જ પડેલું હતું. એમની વૃદ્ધ દષ્ટિ તરત જ કેસર પાસે ઉભેલી તેમની નાની પૌત્રી પર પડી. છુટા સુંદર વાળનાં મુઠ્ઠાં-માં લલિતાનું વદન પ્રકાશી રહ્યું હતું. એવું જ મીઠું જીવનનું હાસ્ય, એના વહી જતા જીવનમાં દેખાતું હતું. પૌત્રીને આમ અચાનક આવેલી જોષ તે અત્યંત દુઃખથી પીગળી ગયા.

કૃષ્ણદેવની પાછળ જવા કેસર નીકળી ત્યારે લલિતાની સંભાળ કોઈને સોંપી ન હતી. એવટનો કાલાહલ થયો ને બહારવટિયા ભાગવાના થયા ત્યારે લલિતા જગી ઉઠી. ઘરમાં કોઈ નથી એમ જોષ બહાર ચાલી નીકળી. ત્યાં કોઈનું ધ્યાન ન રહ્યું અને કેસર પાછળ આવીને બચાનક દેખાવમાં તદ્દન રિથર ઉભી રહી. ન બોલી, ન રડી, પણ જીવન રેડી દીધું !

ને નારાયણદેવનો હાથ ભીંતને અડીંગી ઉભેલી નાની પૌત્રીના કામળ ગાલ તરફ ફર્યો. એ વૃદ્ધ હાથ ને એ સ્નેહભર્યું નયન !

જીવન એમ ને એમ ઠરી ગયું હોય તેમ લલિતા શાંત ઉભી હતી. પેલાં આસમાની અર્ધ ખુદાં નયન, જરાક બોલે છે તેવા રાતા હોઠ, જીવનનો રંગ હોય તેવા મૃદુ ગાલ, ને જીવનની નિશાની હોય તેવા હાલતા વાળ !-ઓ !

તલવારના બચથી જાણે વહેતું જીવન સ્થિર ઉભું છે !
જાણે આરસની મૂર્તિ—પુતળા;—જાણે જીવનની ભાવના !

‘ લલિતા ! ’

ને વૃદ્ધ નારાયણદેવનો હાથ તદ્દન ઠંડા શરીરનો સ્પર્શ થતાં
ભડક્યો. તેની પાછળ વળેલી આંખ પાછળ જ રહી. છેલ્લા
ગોળાખાર કરતાં પછી આ ધા જળ્મર હતો.

પોતાની પૌત્રી—પોતાના વંશની છેલ્લી નિશાની પણ હુમ
થઈ ગઈ હતી એ વિચારે નારાયણદેવ પણ સહજ ઢળી પડ્યા.
ઢળી પડ્યા તે ફરીને ઉઠ્યા જ નહિ !

*

આ ઘટના પછી દિવસો પસાર થઈ ગયા.

મનુષ્યના વાસનાથી ખવાઈ ગયેલા શરીરની જેમ રત્નમઢના
ચોરાની નજીક બધાં ધર ખવાઈ ગયાં છે. કેટલાંક ભાંગી ગયાં
છે ને કેટલાંક તમ્બોલાં છે. ચોરા પાસે વસ્તી હતી ન હતી
થઈ રહી છે.

રત્નમઢના ધૂળિયા રસ્તા પર સૂરજનાં કિરણોનો રંગ
બૂખરો બની સતાઈ જવાની તૈયારીમાં હતો, ને ગોંદરા તરફથી
આવતાં એચાર રખડુ ઢોર સિવાય બધાં ગામમાં આવી ગયાં
હતાં તે વખતે એક વૃદ્ધ પોતાની ડાંગના ટેકાથી ચોરા પાસે
આવી ચડ્યો. અત્યંત યાક ને કુઝની સ્પષ્ટ નિશાની એના
મેં પર હતી.

‘ અહીં કયાંય રાત રહેવાશે કે ? ’

ચોરા પર એક સુકલકડી જેવો બાવો બેઠો હતો. તેણે
આવેલા વૃદ્ધને પગથી માથા સુધી નિહાળ્યો. પછી જરાક હસ્યો.

ને છેવટે બેઠરકારીથી બોલ્યો, ‘કેવા છો? ક્યાં રહેવું?’

‘બાપુ, બ્રાહ્મણ. રાતની રાત કાઢવી છે.’

‘આ ઓટાની પાસે—જુઓ આ બજાર તરફની ખડકી. એ ઉધાડીને અંદર જાઓ. વાડામાં ધર્મશાળા છે ને ચોરાની એક બાજુ તથા પાછલો ભાગ પણ વાડામાં પડે છે.’

વૃદ્ધ બજાર તરફની ખડકીમાં ચઢને અંદર ગયો. એના ગયા પછી પેલો ઉઠ્યો, જરાક ઘંટડી વગાડી, બેચાર પોપડા ભોંતપરથી ઉખડી નીચે પડ્યા હતા તે બહાર ફેંકી દીધા, ને તરત જ રવાના થયો. જતાંજતાં પાસેની ખડકીમાંથી જરાક ચૌરકર્મ કરવાની છોકરવૃત્તિ દેખાવી ન શક્યો. અંદર વૃદ્ધ બ્રાહ્મણ ઓટાની બાજુની પરસાળમાં શાંત બેઠો હતો.

‘કાં મારાજ, દીક છે ના?’

‘હા બાપુ. આ કુવાનું પાણી પીવાય છે કે?’

‘હા.’ કહી પૂજારી આવો ધર તરફ ચાલ્યો ગયો.

રાતના દસઅગિયાર વાગ્યે દુનિયા ઘોરતી હતી તે વખતે રતનગઢની આ ધર્મશાળામાં એક પછી એક ચાર માણસે પ્રવેશ કર્યો. પહેલી એક વીર સ્ત્રી હતી. તેના શરીર પર કેસરી રંગનું ઓઢણું હતું ને ચાલમાં તેજભરી ચમક હતી. તેની પાછળ કોષ્ટ નમ્ર શિષ્ય હોય તેવો એક જુવાન હતો. તેની પાછળ પાકુકા પર ચઢી એક વૃદ્ધ આવતો હતો. તેણે શરીર પર શ્વેત વસ્ત્ર ઓઢેલું હતું ને તેનો એક હાથ પાસે ચાલી આવતી એક સુંદર બાળકી પર હતો. અવાજ ન થાય તેમ આ ચારે જણે પ્રવેશ કર્યો, ને શબ્દ ન થાય તેમ વાત કરી. બોલતાં છતાં ન બોલતાં હોય તેમ ચારે જણુ વાતો કરતાંકરતાં ત્યાંથી ઓટાની પાછળ ગયાં.

‘ શરીરને ધર્મસાધન કહ્યું છે તેનું આ કારણ છે, કૃષ્ણ—’

‘ જી. ’

‘ કે શરીરમાં વાસનાને નિયમબદ્ધ કેળવણીમાં રાખી શકાય છે. એકલી વાસના—શરીર વિનાની—આત્માને એવી ચોટે છે કે જન્માંતર સુધી તેને માટે બીજો માર્ગ નહિ. ’

‘ આ વૃદ્ધ બ્રાહ્મણમાં આપને વિશ્વાસ બેસે છે, પિતાજી ? ’

‘ હા. ’

વૃદ્ધ બ્રાહ્મણ રસોધથી નિવૃત્ત બની સુવાની તૈયારી કરતો હતો. તેણે એક ઢોટો પાણી ખેંચી કાઢ્યું ને નીરાંતે બેસીને ધુંટડેધુંટડે પીવા માંડ્યું. ઓઢા ઉપર જળાંજળાં પ્રકાશમાં તેણે બેચાર મનુષ્યોને ફરતાં જોયાં.

થોડીવારમાં તેઓ બ્રાહ્મણ પાસે આવી પહોંચ્યાં. બ્રાહ્મણ બડક્યો પણ ડગ્યો નહિ. કેસરી વેષમાં સજ્જ થયેલી એક સ્ત્રીમૂર્તિ એની સામે ઉભી હતી, ને તેની પાછળ પેલો નમ્ર જુવાન, વૃદ્ધ પુરુષ ને પેલી સુંદર બાળકી ઉભાં હતાં.

‘ કેમ મહારાજ ? ’ પેલી સ્ત્રીએ પૂછ્યું.

વૃદ્ધ બ્રાહ્મણે પોતાની સામે કોઈ રાજવંશી જેવી બક્તિ ઉભેલી જોઈ, કંઈક આશા અને ઉત્સાહમાં તેની સામે જોયું.

‘ જમ્યા ? ’

‘ જી હા, બા સાહેબ. ’

‘ એક વાત સાંભળશો ? બડક્યો નહિ કે ? ’

વૃદ્ધ બ્રાહ્મણને લાગ્યું કે કદાચ અહીં ઉતરવામાં પોતે મુન્દો કર્યો હશે. તે જરાક ધૂન્યો.

‘ શું બાપુ ?—બા સાહેબ ! હું વૃદ્ધ બ્રાહ્મણ— ’

‘ જુઓ, સાંભળો; ડરશો નહિ ના ? હું કહું તેમ કરશો ? ’

વૃદ્ધ બ્રાહ્મણ પેલી સ્ત્રી સામે જોઈ રહ્યો. એના ચહેરામાં અત્યંત વીરશ્રી પ્રકાશી રહી હતી. સાક્ષાત લક્ષ્મી હોય તેમ એના મોં પર કલ્યાણરેખા તરવરતી હતી ને અમીરસભ્યો સ્ત્રીભાવની સહૃદયતા હતી.

‘અમે કેણુ છીએ?—જુઓ; અહીં એક વખત ધોંગાણું થયું. તેમાં હોમાએલાં અમે ચાર આ ગામનાં છીએ.—’

બ્રાહ્મણ ધૂનયો: ‘હે! તમે લડાઈ—’

‘હા, અમે લડાઈમાં કપાએલાં છીએ; પણ જીવંત વાસનાના છેલ્લા સ્પર્શથી આજ હવે એકલી વાસના રૂપે, તેજની છાયા રૂપે છીએ. અમારો ઉદ્ધાર તું કરીશ?’

બ્રાહ્મણનું શરીર ધૂનવા લાગ્યું, ‘હે બાપુ? હું—?’

‘હા બાપુ, તું. જો, અમારી છેલ્લી વાસના યાત્રા કરવાની હતી. અહીંથી સવારે નારાયણદેવના ધરના ખંડિયેરમાં જાણે. તેના બરાબર ઉંબર પાસેથી પૈસા ખોદા. પછી તું અમારા નામે જત્રા કરીશ?’ વીર છતાં સ્ત્રીના છેલ્લા શબ્દોમાં વાસનાના તીવ્ર દુઃખની ગ્ધાનિ સ્પષ્ટ હતી.

વૃદ્ધ બ્રાહ્મણ ધૂનવા લાગ્યો, ‘હા! હા! હા!’

‘ચોક્કસ?’

‘હા!’ અને એ દોરીભોટો મુકવા જરાક નીચે નમ્યો.

‘અને.—’

પણ એનું વાક્ય અધુરું રહી ગયું. તે ચિત્રવત્ સ્થિર થઈ ગયો! દિવસની છાયાએ આ જોઈ એક પણ ચિત્ર તેની સામે હાલતું નહિ. ઓટા પાસેના પીપળાનાં પાન માત્ર પવનથી સુસવાટ કરતાં હાલતાં હતાં. તે ફોટેલી આંખે ચારે તરફ જોતો હતો.

‘તમારું નામ?’ એણે છેવટે હિંમત કરી હવામાં જ પૂછ્યું.

પવનમાંથી શબ્દ આવતા હોય તેમ સ્પષ્ટ અવાજ આવ્યો, 'કેસર !'

• વૃદ્ધ બ્રાહ્મણ એકદમ બહાર દોડ્યો. ચારે તરફ હવામાં એને તોફાન લાગ્યું. તે ઓટાની બહાર જમને ઉભો. ને બજારમાં મોડી રાત્રે જગનાર એકબે દુકાનદારનાં હાટના ઓટા પર રાતની રાત કાઢવાનો નિશ્ચય કર્યો.

*

એક વર્ષ વહી ગયું છે ને રત્નગઢના ચોરાના ખંડેર આગળ પાછી વસ્તી વધતી જાય છે.

પેલો વૃદ્ધ બ્રાહ્મણ પાછો ફરતો આવે છે. એનો એ મુકલકડી આવો ત્યાં જ બેઠો છે.

‘કાં બાવાજી ! આજે રાત રહેવાનું મળશે કે ?’

અને બાવાજી પોતે પણ આજ તો પાછળની પડાળામાં બ્રાહ્મણ સાથે સુતા.

અખડતાં પાનમાંથી વૃદ્ધના કાન પર શબ્દો આવતા લાગે છે: ‘કેસર !’

અંતે તેને ઉંધ ન જ આવી. પીપળાનાં પાન પર, ભીંત પર, કુવા પર એની શંકાભરી દષ્ટિ ફર્યા કરતી હતી.

‘મહારાજ !’ બાવાજીએ આ તાલ જોયો ને બ્રાહ્મણને પૂછ્યું, ‘તે દિવસે અહીં શકાયા હતા કે ?’

‘હા.’

‘કાંઈ જોએલું ?’

‘કેસર—’ વૃદ્ધ બ્રાહ્મણથી પોતાના મનનો સૌથી આગળ-પડતો શબ્દ મોલી જવાયો.

‘પણ ત્યાર પછી એ કાંઈ દિવસ દેખાઈ નથી; ને આ

ભાગ હવે ફરી વર્યો છે.’

‘હું!—’

બ્રાહ્મણે કેસરના કલા પ્રમાણે પૈસા મેળવ્યા હતા, અને આજે જાત્રા કરી તે પાછો ફર્યો હતો. પેલી કેસરી ચુદડી ને સૌમ્ય મુખમુદ્રા પુનઃ જોવા મળશે એ ભાવભર્યા ઉદ્ધાસમાં તે અહીં આવ્યો હતો. પણ હવે એને લાગ્યું કે કેસરની વાસના છુટી ગઇ.

સવારે તે વહેલો ઉઠ્યો, ને એક કામ પુરું થવાથી વાસનાના પ્રબળ વેગ પર વિચાર કરતો, ફરી રતનગઢની ધૂળબરેલી શેરીમાં થઇ પોતાની જૂની ડાંગ ખખડાવતો ચાલ્યો ગયો.

આત્માના આંસુ

વૈ શાલીના સંઘાગાર * માં આજે બારે મડમડ મચી રહી હતી. કેટલાક વૃદ્ધ પુરુષો સંઘાગારનાં સ્વચ્છ આરસનાં પગથિયાં પર બેસી ગયા હતા, ત્યારે કેટલાક તો ખુદ મેદાનમાં, પોતપોતાના રથની દોરી હાથમાં રાખી સંઘાગારમાં થતો કોલાહલ સાંભળી રહ્યા હતા. જગજગ ભાલા હાથમાં ધરીને કેટલાક જીવાનો ફાવે તેમ ટેવતા હતા. સભામાં ગેર-વ્યવસ્થા હતી. કોઈ કોઈનું સાંભળે તેમ હતું નહિ. જેને જેમ ફાવે તેમ બેસતા હતા.

એટલામાં સામેની જગરમાંથી એક રથ આવતો દેખાયો. આગ્રતામાં ને કૌતુકમાં લાંબી ડોક કરીકરી આવનાર કોણ છે તે જાણવાને સૌ ઉતાવળા થવા લાગ્યા. થોડી વારમાં જ રથ પાસે આવ્યો.

‘એ તો મહાનમન છે.’ એક જીવાને ખૂમ પાડી. એ સાંભળીને સંઘાગારનાં પગથિયાં પરથી કેટલાક જીવાનો મેદાનમાં આવી મહાનમનના રથના માર્ગમાં જ ઉભા રહ્યા.

‘મહાનમન એકમાત્ર આવ્યા લાગે છે !’

* વૈશાલીમાં પ્રભાકીર્તિ તંત્ર હતું, એટલે આ સંઘાગાર ‘કોર્ટ’ નું કામ કરતું, સંઘાગાર એટલે નગરમંત્રિ—‘મહાન હોલ’ જેવું.

‘ એમ ? ત્યારે આત્રપાલી નથી આવી ? ’ બે ત્રણ જુવાન માણસો એકીસાથે બબડી ઉઠ્યા. તેમાંના એકે તો ગુસ્સામાં પગ પછાડી પોતાનો ભાલો ભોંયમાં ખોસ્થો : ‘ ત્યારે રાજગણુની ને કાયદાની અવજા કરવાની તેની દાનત છે એમ ? ’

એક સુંદર સવારને રસ્તો આપવાને તેઓ જરા પાછા હઠ્યા. બીજી દિશાએથી બેચાર ઘોડેસવારો આવ્યા. તેમણે શિકારીનો જ વેષ પહેર્યો હતો. સુંવાળા લીસા ને ચળકતા વાળવાળા કુતરાઓ તેમના ઘોડાની આગળપાછળ દોડતા હતા. એટલામાં મહાનમન રથમાંથી નીચે ઉતરી, આરસનાં લીસાં પગથિયાં ચડતો નગરમંદિરમાં જઈ ઉભો રહ્યો.

ઉઠળતો માનવસમુદાય જાદુઈ લાકડી ફરી હોય તેમ એકદમ શાંત બન્યો. હવે મહાનમન શું બોલે છે તે સાંભળવાને સૌ આતુર બન્યા.

‘ મહાનુભાવો ! મારી પાલિતા પુત્રી આત્રપાલી . . .

તેનો સ્વર જરા લથડ્યો, પણ તે ખોંખારીને આગળ વધ્યો : ‘ આત્રપાલી, જેને લિચ્છવીગણુના કાયદા * પ્રમાણે તમે લગ્ન કરવા દેવાની ના પાડી હતી, અને જેને મેં, લિચ્છવીઓ અંદર અંદર કપાઈ ન મરે માટે અવિવાહિતા રાખી હતી. . .

* વૈશાલીના ગણસત્તાક રાજ્યમાં એવો નિયમ હતો કે અતિ સૌંદર્યવતી સ્ત્રીએ કાંઈને ન પરણતાં, જનસમૂહને રંજન કરવા, અપરિશ્રુત અવસ્થામાં રહેવું. મહાનમન નામના શ્રીમંતને આત્રપાલી નામે પુત્રી હતી, તે અત્યંત સુંદર હોવાથી જો તે કાંઈને પરણે તો વૈશાલીનો જુવાન વર્ગ અંદરઅંદર સ્પર્ધા કરીને કપાઈ મરે તેવી અવસ્થા હતી. સિંહનાયક જે અહીંની મહાજનસત્તાક અવસ્થાના ‘ પ્રેસિડેન્ટ ’ એવો હતો તેણે એ વાતનો મર્મ સમજી, તેનો નિકાલ લાવવા પ્રયત્ન કર્યો હતો.

લોકો અંત સાંભળવાને અધીરા થવા લાગ્યા.

‘ . . . તેનો આઠ દિવસ થયાં પત્તો નથી ! ’

‘ પ્રજાનો દ્રોહ ! મંડળનું અપમાન ! તદ્દન ખોટી વાત ! ’
કેટલાક બરાડયા.

મહાનમન કે ન સાંભળતો હોય તેમ આગળ બેઠ્યે જતો હતો : ‘ પત્તો નથી . . . પત્તો ન હતો, પણ આજે તે પોતે જ અચાનક મળ્યા આવી છે ! ’

લોકોએ છુટકારાનો હમ એવો. કેટલાકે હર્ષના પોકાર કર્યા.

‘ અને હવે ’

એ જ વખતે મેદાનના ગરબડાટ વચ્ચે થઇ, એક ભવ્ય ઘોડેસવાર લોકસમુદાયમાંથી પોતાનો માર્ગ કાપીને આગળ આવતો દેખાયો. ચારે તરફથી પ્રજાજનો બે હાથ જોડીને તેને પ્રણામ કરતા હતા.

‘ પણ હો આ નાયક આવે છે. એ તમને જાણી વાત કરશે. ’ એમ કહી મહાનમન તરત બેસી ગયો.

લોકોએ કુતૂહલથી મેદાન તરફ જોયું. પેલા સવાર ઘોડાથી ઉતરીને નગરમંદિરના પગથિયા પર પગ મુક્યો હતો; ઘોડાને ત્યાં નોકર પાસે રાખી તે આગળ વધ્યો.

‘ વૈશાલીની જ્યાં સિંચવીગયુની જય ! સિંહનાયકની જય ! . . . ’ લોકસમૂહમાંથી એકદમ જનનાદ ઉઠ્યો.

જરા હસીને લોકસમૂહ સામે બે હાથ જોડી રાખી તે સંભાળથી અપળતાપૂર્વક પગથિયાં ચડતે જતો હતો. નગર-મંદિરમાં પહોંચતાં રાજપુરુષોએ ઉભા થઇને તેને માન આપ્યું. તે મહાનમનની બાજુમાં જ એક આસન પર જઇ બેઠો. કોઇ એક મંદિરો ફેરે તેપણ સંભળાય એવી માલ કાંતિ એકદમ

પ્રસરી ગઇ. સિંહનાયક હવે થું કહે છે તે સાંભળવાને લોકો તળે ઉપર થઇ રહ્યા.

સિંહનાયક ઉભો થયો. તેણે લોકો તરફ એક ઉડતી નજર ફેંકી.

એક માણસના પ્રતાપ ને પ્રભાવ આગળ આખો જન-સમુદાય નાનો થતો હોય તેમ લાગતું હતું. તેણે ધીરેથી પણ્ય સ્પષ્ટ અવાજમાં વાત શરૂ કરી: 'મહાનુભાવો !' નીચપક્ષ-ભવનમાંથી આત્રપાલી આ તરફ આવવાને તૈયાર થઇ ત્યાર પછી જ હું તમારી પાસે આવ્યો છું. જો મહાજનને વૈશાલીનો નિયમ અક્ષરશઃ પળાવવાનો આત્રહ હોય તો આત્રપાલી જો શરતો મુકે તે મહાજનને સ્વીકારવી પડશે.'

'બરાબર છે ! બરાબર છે ! શરતો શી છે તે બોલો.'

આત્રપાલી કહે છે કે 'માફ ધર સુરક્ષિત કિલ્લા જેવું મનાશે; તેમાં રાજા વિના કોઇથી નહિ અવાય. જનસમૂહને સંગીતથી આનંદ આપવો એ એનું મુખ્ય કામ રહેશે.'

'એ શરત તો બરાબર છે.' કેટલાક બોલ્યા. નાગરમંદિરમાં બેઠેલ ગણુરાજો, નગરશેઠો ને પ્રજાના પ્રતિનિધિઓએ 'ઠીક છે' એટલું કહીને નાયકને બીજા નિયમો સંભળાવવાની ઇચ્છા રત કરી.

'આત્રપાલીને રહેવા માટે પુષ્પવિહારમાં મહાજનને સુઠર પ્રાસાદ—સમભૂમિકાપ્રાસાદ આપવો પડશે.

મહાજનમંડળમાંથી કેટલાકે એક બીજાની સામે જોયું.

'ત્રીજી શરત એ છે કે આત્રપાલીના ઘરમાં કોણ આવે છે—જાય છે, તથા તે કોણ છે તેની તપાસ નહિ કરી શકાય.'

મહાજનમંડળમાં ગણુગણાટ શરૂ થયો. કેટલાક જુદા

રાજપુરુષોનાં મોં ક્રોધથી તપાવેલાં ત્રાંખાનાં પતરાં જેવા લાલ-
ચોળ થઈ ગયાં. કેટલાક નવકોટિનારાયણોએ* અસંતોષ
દર્શાવવા ભવાં ભેગાં કરીને સિંહનાયક તરફ તીક્ષ્ણ દષ્ટિએ જોયું.
એક ગણરાજ* તો જરા બેઠા જેવા થઈ ગયો અને
'એ તો મહાજનમંડળની સત્તા અપમાન થાય' એમ મોટેથી
મોલી ઉઠ્યો.

પણ આ બધાં દશ્યો પુરાં બજવાયાં, ન બજવાયાં, ત્યાં તો
સૌની આંખ નગરમંદિરનાં પગથિયાં પર ચોંટી. ચાંદની જેવાં
તદ્દન શ્વેત વસ્ત્રમાં લપેટાયેલી એક સ્ત્રીની મૂર્તિ ત્યાં દેખાઈ.
મેદાનમાં મોટી ગરબડ મચી હતી, ને આગળ આવવા માટે
લોકો ધક્કામુકી કરતા હતા. કેટલાક જીવાન માણસો પોતાના
બાલાથી લોકોને બડકાવીને રસ્તો કરતા હતા.

તે સ્ત્રી છેક સંથાગારમાં આવી. થોડીવારમાં ફરીથી બધે
શાંતિ ફેલાઈ. તેણે પોતાનો આજી રેશમી વસ્ત્રનો સાળું સંકેર્યો.
અને હુકમ કરનારની ઢબથી મહાજનમંડળ સામે જોયું.
તેનું નાનું નાક અભિનામનમાં પુલ્કું હતું અને ક્રોધ તથા
તિરસ્કારથી ભવાં ચડ્યાં હતાં. ધણીને આ દષ્ટિ અને તેમાં
રહેલું પ્રગ્નસત્તાનું અપમાન ખુંચ્યાં. પણ તેની રમણીય મે.લકના
વિષે પાએશા તીરની જેમ હેયા સોંસરવી નીકળી જતી હતી.

'મહાજનો!—અને બ્રાહ્મણો! . . . ' તેના શબ્દોમાં
ચોખ્ખો ધિક્કાર હતો: 'વૈશાલીમાં જે દુષ્ટ નિયમ તમે સાચવી
રહ્યા છો '

* કોટ્યાધિપતિને માટે વપરાતો શબ્દ નવ કરોડનો માલિક એમ
સાધારણ અર્થ છે.

* આવાં અઠાર ગણરાજો પણ મહાજનમંડળમાં હતા.

‘કુષ્ટ? કાયદાનું અપમાન!’ મંડળમાંથી જ ક્રોધક બોલ્યું.

‘હા,’ તેણે બાર દર્શને ઉત્તર આપ્યો: ‘એ કુષ્ટ નિયમ જેને તમે સાચવી રહ્યા છો તે હું સ્વીકારું છું,—જે તમને મારી શરતો કબજા હોય તો. નહિતર હું મહાજનમંડળને તાબે થવા ના પાડું છું, પૃથ્વીની ક્રોધ સત્તાને તાબે ન થવા માટે ઇશ્વરે મને રૂપ આપ્યું છે.’ તેણે અભિમાનમાં ડોક અદ્ધર કરી પોતાનું શરીર ઉંચું કર્યું ને માથા પરથી ખસી જતી મોતીની સેર એક હાથથી સમારી.

એકદમ તોફાનનું વાદળું ફેલાયું, મહાજનમંડળમાં આત્રપાલીના શબ્દોથી વિજળીનો આંચકો લાગ્યો. ‘તેના ધરમાં ક્રોધ છે એની તપાસ પણ ન થાય’ એ નિયમ ધણીને ખુંચવા લાગ્યો.

‘એનો અર્થ એટલો જ કે ગમે તે શત્રુ આવીને તેને ત્યાં સલામત રહી શકે.’ મંડળમાં ચર્ચા થવા લાગી.

‘એ નિયમ ન જ સ્વીકારાય.’

‘એ તો જાણે કે મહાજનમંડળની પોતે જ અધિષ્ઠાત્રી!’

મામલો તોફાને ચડ્યો જેમને ‘તમે નિશ્ચય કરો’ એટલું બોલી આત્રપાલી એકદમ ચાલી નીકળી. તેની પાછળ તેનો પિતા મહાનમન પણ ચાલી નીકળ્યો.

‘મહાજન એવો નિયમ નહિ સ્વીકારે!’ અંતે સૌએ એક અવાજે સિંહનાયકને જવાબ વાળ્યો, ‘અને પ્રજા-સત્તાનો નિયમ મહાનમને સ્વીકારવો જ પડશે.’

સિંહનાયકના કપાળ પર ચિંતાની રેખાઓ પડવા લાગી. તેણે પોતાનો એક હાથ જરા કપાળ પર ફેરવ્યો, ખોંખારે

ખાધને સાફને સુધાયો અને મહાજનને કહ્યું, 'મહાનુભાવો ! વૈશાલીની સ્વતંત્ર મહાજનસત્તાક વ્યવસ્થા અત્યારે સંપૂર્ણ સ્થિતિમાં છે. પણ વૈશાલીની આસપાસ તેને કોળિયો કરી જવા માટે અનેક રાજ્યો તૈયાર ઉભાં છે. મહાનમન જેવા સ્વતંત્રતાધિપતિને* એવે વખતે શત્રુ ખનાવવો એ રાજ-નીતિ વિરુદ્ધ છે.'

'લિચ્છવી જીવાનો પણ તક્ષશિલામાં જન્મને ધનુર્વિદ્યા ભણ્યા છે . . . ' કેટલાક જીવાન સભાસદોએ ઉત્તર વાળ્યો: 'અને અમે કોઇપણ રાજ્ય સામે ટક્કર ગ્રીધવા તૈયાર છીએ !' નાયક જરા હસ્યો. એ બેઠરકાર હાસ્યથી જ બોલનારા તો શરમાઇ ગયા.

'તમારી ધનુર્વિદ્યાની કીર્તિ સાચી છે; અને એવો વખત આવે છે કે જ્યારે દરેક જીવાન લિચ્છવી પાસેથી સ્વતંત્રતાના બદલામાં માથું માગવામાં આવશે . . . પણ આંતરવિગ્રહથી નખળી શએલી સત્તા, સહી મએલા ફળની માફક એની મેળે જ નાશ પામે છે. આંતરવિગ્રહથી ખચો.' કેટલાક વૃદ્ધ ને ડાહ્યા સભાસદો વિચારમાં પડ્યા.

'શી રીતે ખચવું ? આગ્રપાલીને '

'એક ઉપાય છે. આગ્રપાલીને આઠ દિવસ અમાઉથી કલા વિના એનું ધર તપાસાય નહિ એવી શરત મહાજન કમુક કરશે ?' સિંહે કહ્યું.

'એમાંથી વૈશાલી નાશ પામશે.' કેટલાક બોલ્યા.

* આ અતિશયોકિત નથી. તક્ષશિલાથી ખીલે નંજરે મહાવા કરી મહાવિદ્યાલયમાં એરડી કરાડના શાલિશ્વરી એક ઉપદેશ લખતો એનો ઉલ્લેખ છે, જુઓ, વિશ્વકાવ્ય (૧-૩) માં પ્રેરે. રાધાકૃષ્ણનો લેખ.

‘વૈશાલીના આંતરવિગ્રહ કરતાં એ નાશ વધારે ભયંકર નહિ થાય!’

‘આત્રપાલી એ શરત સ્વીકારે છે?’

‘તે હું જોઉં છું! . . પણ મહાજનને એ માન્ય છે?’

‘હા, હા . . .’ એમ બોલતાંની સાથે મહાજનમંડળ ઉઠ્યું. નીચે કેટલાક જુવાનો પરિણામ માટે આતુર હતા. ટોળાંબંધ તેઓ સિંહનાયકના ઘોડા પાસે જમે થયા. સિંહ આવતાં જ ‘વૈશાલીનો જય!’ એ શબ્દ સાથે લોકસમૂહ તેને વીંટી વળ્યો.

‘શું કહ્યું? મહાનમન શું કહે છે?’

‘તે તો તમે સાંભળ્યું.’

‘અને મહાજન? મહાજનનો શો જવાબ છે?’

‘કાલે સન્નિપાતભેરીથી * સૌને ખબર કરવામાં આવશે.’
કહી તે ઝપાટાબંધ પોતાના ઘોડા પર ચડ્યો ને સાંજ પડવા આવી હતી એટલે વૈશાલીના યુદ્ધોદ્ધાનમાં ફરવા ચાલ્યો ગયો. અનેક ભવ્ય મકાનોના રત્નખચિત ઝરખાઓ જોતોજોતો તે વૈશાલીના વિશાળ મેદાનમાં પહોંચ્યો. હજારો ઘોડેસવારો ને રથીઓ ત્યાં નિયમમુદ્ધ ધનુર્વિદ્વાનો અભ્યાસ કરતા હતા. પરદેશીઓ, સોદાગરો ને દૂરદૂરના રાજકુમારો લિચ્છવી જુવાનોને કૌતુકથી નિહાળતા ઉભા હતા. એક જગ્યાએ રથીઓ સ્પર્ધામાં ઉતર્યા હતા. જંબુડી રેશ્મી દોરીથી વેગમાં દોડતા રથોને કાશુમાં રાખવા માટે સારથીઓ તનતોડ મહેનત કરતા હતા. રાજહંસની પાંખ જેવા ઘોળા ઘોડાઓ જોડેલા રથોમાં બેસીને કેટલાક શ્રીમંતો આ બધું જોઈ રહ્યા હતા.

* લોકસમૂહને ભેગા કરવા માટે વગાડવામાં આવતું ટોલ જેવું વાદ્ય.

સિંહનાયક આ બધું જોતોજોતો આગળ વધ્યો. જ્યાં જુઓ ત્યાં અશ્વિનિકુમાર જેવા રૂપાળા સ્તિષ્ઠવી જુવાનો રથમાં કે ઘોડાપર ફરતા હતા. બધે જ ઠેકાણે શૌર્ય ને નિયમબદ્ધતાલીમ દેખાતાં હતાં. વૈશાલીનો વિચાર કરતાં, અભિમાનમાં ને ઉદ્ધાસમાં તેની છાતી ધ્રુસી. ‘ભાર છે ઈર્ષિસારનો, કેસથનો અવંતીનો કે કોધનો, કે આ સ્તિષ્ઠવી જુવાનોને એક ધડી પથ્થુ તાણે રાખી શકે?’ એણે વેગમાં ને વેગમાં ઘોડાને એડ મારી.

નીલપદ્મ સરોવરને કિનારે તે આવી પહોંચ્યો. સંધ્યાના રંજો પાણીને સોનેરી રંગથી છાંય રચા હતા ને પોયણાં ચંદ્રને જેવા અરધું છાનું હસતાં હતાં. સરોવરને કિનારે કિનારે અર્ધવર્તુલાકારમાં વૈશાલીનું વિલાસભવન પુષ્પત્રિકાર આવ્યું હતું. નીચે પાણીમાં સંગેમરમરના છત્રોના પડછાયા હાલતા હતા. જ્યાંત્યાં મધુર કંઠની રમઝટ જમી હતી, ને દીપાવલિઓથી શોભતી અનેક જલનૌકાઓ સરોવરમાં વિહાર કરવા માટે સજ્જ થતી હતી. સિંહ ત્યાં ચંબી ગયો. વૈશાલીનો આ ભાગ અત્યંત સુંદર હતો. તેણે વૈશાલી તરફ એક નજર ફેંકી. ત્રાંખાના, રૂપાના અને સોનાના ધુમ્મટથી વૈશાલી ચિત્રવિચિત્ર રંજો ધારણ કરી રહી હતી. એક ધડી ત્યાં ચંબીને સિંહ પાછો ફર્યો. પથ્થુ એ વખતે એની મુદ્રા ફેંક પડી ગએલી હતી. ઉત્સાહ કમી હતો ને વેગ ધટ્યો હતો. એના અંતઃકરણમાં એક ચિંતા ઉડીઉડી હમણાં જ જમી હતી. આટલા ગંધા વેભવ ને વિલાસમાં પ્રગ્લનો વિનાશ કરનાર તત્ત્વ તો નહિ જન્મે ને ? . . . , સ્તિષ્ઠવીઓ સુવાળા રેશમ માટે એમનું લાકડાનું કંઠણ ઓશીકું તો નહિ છોડી દે ને ?’

તેણે વિચાર કરતાં પોતાનો ઘોડો ધર તરફ વાળ્યો ને

ત્યાંથી એકલો, પગપાળો આત્રપાલીના ધર નીલપદ્મભવન તરફ ચાલ્યો.

સિંહ નીલપદ્મભવન પાસે પહોંચ્યો. આત્રપાલીના આત્રહી સ્વભાવનું દર્શન તેને થયું હતું. આજે નગરમંદિરમાં મહાજન-મંડળ પાસે તેને ખરા સ્વરૂપમાં જોધ. મહાજનમંડળ પોતાનો કંકેરો ન છોડે અને આત્રપાલી આઠ દિવસ અગાઉથી જણાવ્યા પછી ધર તપાસાય એવો નિયમ સ્વીકારવા ના પાડે, તો એટલા નાના તણખામાંથી થનારી આગ વૈશાલીને બાળી મુકશે એ વિચારથી તે આજે ધ્રુજતો હતો. જો મહાનમન આત્રપાલીને અમુક યુવાન સાથે પરણાવવાનું નક્કી કરશે તો વૈશાલીના મેદાનમાં અને કદાચ નીલપદ્મભવનની પાસે જ હજારો જુવાનો પોતાના રથોને દોડાવતા આત્રપાલીને મેળવવા યુદ્ધમાં ધુમી રહેશે; દેવપુત્ર જેવા સિન્ધવીઓ ધનુષના ટંકાર કરતા સામસામા લડવા માંડશે; આત્રપાલીનો હાથ મેળવવા માટે દરેક દરેક જુવાન પોતાનું લોહી રેડશે; અને પછી ? સિંહ નાયકે વ્યગ્રતાથી પોતાનું માથું દાબ્યું. આવો જગ્ગરદસ્ત આંતરવિગ્રહ થયા પછી ગમે તે શત્રુ ચડી આવીને વૈશાલીને પામમાલ કરી નાખશે ! નાયક આ કલ્પનાથી એવો ધ્રુજ્યો કે તેની આંખે તમ્બર આવ્યાં. ને તે પાસેના એક આરસના એટલા પર બેસી ગયો. શન્ય દષ્ટિએ નીલપદ્મભવનના ઘેરા આસમાની રંગ તરફ તે જોધ રહ્યો.

‘ વૈશાલી ! વૈશાલી ! તારા ધ્રુમટને અખંડ રાખવા સિંહ તો પ્રાણુ હશે ત્યાં સુધી ઝડુમશે ! . . . ’ મનમાં ને મનમાં આવી ગાંઠ વાળતાં તેને નહું બળ આવ્યું હોય તેમ તે તરત

સ્વસ્થ થયો ને નીલપદ્મભવનના દારમાં આવીને ઉભો.

દારમાં પેસતાં જ, કદ્દપનાની મૂર્તિઓ જેવી દાસીઓએ તેનો સત્કાર કર્યો. ઇદ્રભવન જેવા અનેક સુંદર ખંડોમાં થઇ તે અત્રપાલીના ભવનમાં આવ્યો. આત્રપાલી હાંડોળા ઉપર બેસીને વિચારમાં ને વિચારમાં પગની ઠેસથી હાંડોળાને જરા જરા હલાવી રહી હતી. સિંહને જોતાં જ તે બેઠી થઇ ને તેની સામે પ્રથામ કરતી ઉભી. પાસેના એક લાલ ચંદનના બાજઠ પર સિંહ બેસી ગયો. અત્રપાલી વીણાને એક તરફ બેસવીને બીજા બાજઠ પર સામે બેઠી.

‘અત્રપાલી ! મહાજનમંડળને તારી એકે ચ શરત કબુલ નથી.’ ‘સિંહ જરા રહીને બોલ્યો.

અત્રપાલી હઠતાથી તેની સામે જોઇ રહી.

પણ મહાજને એટલું કબૂલ્યું છે કે આઠ દિવસની સૂચના આપ્યા પહેલાં તારૂં ઘર તપાસી ન શકાય; એટલે શરત સ્વીકારવામાં વાંધો નથી.’ સિંહે આગળ કહ્યું.

‘પણ હું તમારા કુટ્ટ નિયમને જ સ્વીકારતી નથી !’ અત્રપાલી બોલી; ‘તમારા આગ્રહને વશ થઇને જ મેં અમુક શરતો સંચાગારમાં મુકી હતી.’

સિંહે અપમાન ગણી જવા માટે નેણ પરથી કપાળ પર હાથ ફેરવ્યો. મહાજનમંડળના નિયમનું એક સ્ત્રી અપમાન કરે તે તેને ખુચ્ચું, પણ તેને ધીરજથી કામ ભેવાની ટેવ પડી ગઇ હતી.

‘અત્રપાલી ! એ નિયમ કુટ્ટ હશે—છે; પરંતુ અત્યારે તો વેશાલીનું બવિધ્ય એના પર લટકે છે.’

‘એ નિયમ શા માટે રદ કરતા નથી ? આવો કુટ્ટ નિયમ

ખીજ કોઈ જગ્યાએ છે ? સ્ત્રીઓનું આવું અપમાન થાય ત્યારે તે સાંખી લેવામાં તમને આનંદ આવે છે ?

‘ એવો વખત આવશે કે જ્યારે આ નિયમ રદ થશે. ’

‘ ક્યારે ? ’

‘ જો હમણાં તું વૈશાલીને ખચાવશે તો— ’

‘ વૈશાલીને ખચાવવા માટે શું મારે કલંકભરેલું જીવન ગાળવું ? ’

‘ પ્રજાઓના ઉદ્ધાર માટે એટલું સ્વાર્પણ—યૌવનનું ને યશનું—તારી પાસેથી વૈશાલીની વતી હું માગી લઉં છું. ’

અમ્રપાલીનો પુંકાડા મારતો સ્વભાવ એકદમ નરમ પડી ગયો. તેને લાગ્યું કે આ માણસ વૈશાલીની મહત્તામાં ઓતપ્રોત છે. વૈશાલીનું નામ સાંભળતાં તેને પણ મહાન થવાની એકદમ પ્રેરણા જગી.

‘ નાયક ! ’ તે હરી ગએલા અવાજે બોલી, ‘ પ્રજાઓના ઉદ્ધાર માટે સ્ત્રીને અમૂલ્ય એવું સ્ત્રીત્વ જ ખપવું છે ? ખીજે કે માર્ગ જ નથી ? ’

‘ મહાન બનનારનું સ્વાર્પણ પણ મહાન જ હોય. વૈશાલીની સ્ત્રીઓએ કનૈયા જેવા રૂપાળા જીવાન—પતિ, પુત્ર અને ભાઈઓને—હોમી આપતાં આંચકો ખાધો નથી. એવાં મીઠાં બોલી પી પીને આ ધરતીમાં કલ્પદ્રુમ ફાલ્યાં છે. આજે વૈશાલીની ધરતી, સ્ત્રીત્વનો, ભારતમાં ક્યાંયે ન ધરાતો એવો, વિચિત્ર ભોગ માગે છે. ’ સિંહે જવાબ આપ્યો. તેના શબ્દે શબ્દમાં પ્રેરણાના પ્યાલા ભર્યા હતા. અમ્રપાલીની નસેનસમાં પણ ‘ વૈશાલી ! વૈશાલી ! ’ એમ થઇ રહ્યું.

‘ વૈશાલીને મારો પ્રાણ આપું તો ? ’

‘ના, એનાથી આંતરવિગ્રહ જાગશે. મહાનમનને લાગશે કે પુત્રીનો ભોગ અપાયો. અનેક કુટુંબો એના પક્ષનાં છે તે બધાં મહાજનની સત્તાને ધિક્કારશે. વૈશાલી તો તારું સ્ત્રીત્વ માગે છે. પ્રજાએના ઉદ્ધાર માટે તારા મૃત શરીરનો નહિ, પરંતુ જીવતા શરીરનો અપ પડયો છે.’

ચીમ્નળાઇ ગએલા પુલની જેમ આત્મપાલી ઝાંખી પડી ગઇ. તે ખિન્ન અવાજથી બોલી, ‘નાયક ! વૈશાલી જેવી પવિત્ર નગરી આવો અપવિત્ર ભોગ લેશે ?’

‘કુનિયામાં વસ્તુ માત્ર નિર્વિકાર—પવિત્ર છે. એને પવિત્ર કે અપવિત્ર માત્ર ભાવના જ બનાવે છે.’

‘નાયક ! હું સ્ત્રી છું, ને સ્ત્રીત્વ નહિ છોડું.’ આત્મપાલીએ અત્યંત દૃઢતાથી જવાબ આપ્યો, ‘મહાજન મારી શરત સ્વીકારે તોપણ નહિ. મને સ્ત્રી ધ્રુવે બનાવી છે અને સ્ત્રી મટાડવી પણ એક તેના જ હાથમાં છે !’

‘ત્યારે હવે વૈશાલી, જે અત્યારે તક્ષશિલા, રાજગૃહ, કાશી અને અવંતી સૌને ટક્કર મારે તેવી છે તે થોડા વખતમાં હતી ન હતી થઈ જશે.’ નાયક ખિન્ન થઈ બોલ્યો, ‘એનાં બેનમૂન પ્રજાકીય તંત્ર, નીલપદ્મભવન, પુષ્પવિહાર, બધો વૈભવ—સઘળું થોડા વખતમાં સરી જશે.’

‘કેમ ? શી રીતે ?’

‘શી રીતે ? અત્યારે વૈશાલી પર મગધનો મોટો ભજ ઝડુમી રહ્યો છે એ ખબર છે ? અનિયંત્રિત સત્તાવાળાં ચાર ચાર મહારાજ્યોની વચ્ચે એક બોખા જેવડું વૈશાલી પોતાની સત્તા જાળવી રહ્યું છે. વૈશાલી બધી પ્રજાએને તારવા માટે નવો સંદેશો લઇ આગળ ધસ્યું છે. આ સંદેશો તે એની

મહાજનસત્તાકે રાજ્ય વ્યવસ્થાનો છે. અને આ સંદેશાની સામે કેણુકેણુ છે ? જેવાતેવા નહિ, પણ કોસલ, વત્સ ને મગધ જેવાં, વૈશાલીને ત્રણે દિશાથી ઘેરી પડેલાં, ત્રણ મહારાજ્યો! અને અવંતી ચોથું.’

‘કેણુ ?—કોસલ પણ ? ત્યાંનો પ્રસેનજિત તો વૈશાલીનો મિત્ર છે ને ?’

સિદ્ધે ડોકું ધુણાવ્યું : ‘ના, બાપુ ના. એ સૌ રાજકીય તંત્રના હિમાયતી છે, અને માટે તે અરસપરસ મિત્રો બન્યા છે. વૈશાલી સિવાય બીજું કોઈ મગધના બિબિસારની આડે આવે તેમ નથી. અત્યારે મગધ રાજનીતિની ખાતર કોસલ અને અવંતીનું મિત્ર બન્યું છે. તેણે પોતાની પૂર્વમાંનો અંગદેશ લઈને પીઠપરથી ધા ન પડે તેવી સ્થિતિ કરી દીધી છે. હવે આગળ વધવા માટે રાજ બિબિસાર જોમતી અને મંડકીના સંગમ પર વહેલોમોડો કિલ્લો બાંધશે ત્યારે વૈશાલી પણ ધૂંજશે. અને વૈશાલી પડતાં શું થશે ? રાજ્યોની અનિયંત્રિત સત્તા ફરી જમશે. આત્રપાલી ! વિદેહમાં રાજ્યે એક બ્રાહ્મણ કન્યા ઉપર ભુલમ કર્યો. ખુદ રાજને ભરબજારમાં કતલ કરીને લોકોએ પ્રજાતંત્ર જાહેર કર્યું છે. લિચ્છવીઓએ ફેલાવેલી પ્રજાકીય તંત્રની બાવનાનું આ ફળ છે. કપિલવસ્તુમાં, રામ-ગામમાં, કેશાપુત્રમાં ને ભગમાં મહાજનસત્તા જમાવવા માટે પ્રબંધ પણ રચાયા છે. એકઠ્ઠુ સત્તાના કોળીન મગધની સામે પ્રજાતંત્રનો નવો સંદેશ વૈશાલી પોકારી રહ્યું છે.’

‘એમાં વૈશાલી ફાવશે ? નહિ ફાવે તો ?’

‘ફાવશે ? કોને ખબર છે ? મગધ અત્યંત બળવાન છે. આપણું તો ધર પુટ્યું છે. મારો બાપ જોપાલ રાજ બિબ-

સારનો પ્રધાન છે. જે વૈશાલી નહિ હાવે તો કોસલ, વત્સ ને બીજા અનેક દેશો જે આત્માને મગધના મિત્રો છે તે મગધમાં હોવામાં જશે. મગધનાં મહત્વાકાંક્ષા ઠેઠ અવંતી સુધી પહોંચવાની છે. એટલે વૈશાલી પડશે કે તરત મગધનો વાળકો અવંતી સુધી ઉડશે ! આત્માને માત્ર વૈશાલી અનેક પ્રજાઓને પ્રજાકર્ષે જળવી રહી છે !’

‘કોસલ પણ પડશે ?’

‘હા, બધાં જ પડશે. વૈશાલી પડશે, અનેક પ્રજાઓ પડશે, પ્રજાકીય તંત્રો પડશે, માત્ર મગધનો સૂર્ય અંગદેશથી અવંતી સુધી તપશે !’

આત્મપાલી આ મહાપુરુષની દષ્ટિ જોઈ રહી. એને વૈશાલી મારફત અનેક પ્રજાઓનો ઉદ્ધાર કરવો હતો, રાજસત્તાકે બદલે મધુસત્તાક વ્યવસ્થા હાખલ કરવી હતી અને વૈશાલીનો વૈભવ કાયમ રાખવો હતો.

‘નાયક !’ તે એની મહત્તાથી અંજાઈને બોલી, ‘પ્રજાઓનો આ કલ્યાણમાર્ગ કેમ ખુલ્લો રહી શકે ?’

‘તું એને ખુલ્લો રાખે તો જ; પવિત્ર હેતુ માટે તારાં ચોવન, યજ્ઞ ને ગૃહસ્થાશ્રમ—એ ત્રણ મહાન ભોગ દે તો જ.’

‘હાથ ! વૈશાલી ! માફ કરીશ તું બેસે ? પછી મારી પાસે શું રહ્યું ?’

‘પછી શું રહ્યું ? ભોક્કલ્યાણ માટે અપવિત્ર થએલું શરીર, પરંતુ તેમાં વસતો પ્રુણપવિત્ર આત્મા. આત્મા શરીરમાં નથી રહેતો, વિચારમાં રહે છે.’

આત્મપાલીના હૃદય સોંસરવો એક ધા થઈ રહ્યો. તે ધડીબદ્ધ શાંત થઈ મઈ. પણ પછી દહ ને સ્પષ્ટ શબ્દોમાં બોલી મઈ,

‘ નાયક ! આ બધો તર્કવાદ બચંકર છે; પણ જા, વૈશાલીને માફ ચૌવન, યશ ને ગૃહસ્થાશ્રમ ત્રણે સમર્પણ કર્યા ! આવતી કાલથી હું પુણ્યવિહારમાં રહેવા જમ્મશ. મારે મન હવે કોષ્ટ પુરુષ જ રહ્યો નથી. સ્ત્રીને જોષ્ટને સંયમ રાખે તે પુરુષ, અને મૂળે તે જનાવર. લિચ્છવીગણને આટલો છેલ્લો સંદેશો મારા તરફથી પણ આપજે કે ‘ અક્ષણુવેધી ’ ને ‘ વાલવેધી ’ નો અભ્યાસ કરવા માટે લક્ષ્ય બનાવવા આશ્રપાલીનું માથું જોષ્ટએ તો માગી લેજો ! . . . અને નાયક ! લિચ્છવીઓ વિલાસી બન્યા છે માટે તેમનો નાશ નજીક છે ! ’ એટલું બોલીને આશ્રપાલી વિજળાની ઝડપથી બેઠી થઈ દોડી ગઈ. અંદરમાં ખંડમાં જતાં જ એના દાબેલા રુદનનો અવાજ આવ્યો.

સિંહે જવા માટે પગ ઉપાડ્યો હતો તે ખંચાયો: ‘ દેવી ! વૈશાલી તો પ્રસન્ન ચિત્તે આપેલો ભોગ લે છે. આશ્રપાલી ! હું તને બંધનમુક્ત કરૂં છું. આવો ભોગ ન ખપે ! ’ આશ્રપાલી એકદમ બારણામાંથી બહાર આવી. તેનો ચહેરો કડક ને ઉગ્ર હતો. તેણે સિંહ સામે જોયું.

‘ આમુ સાથે આપેલો ભોગ ન ખપે, આશ્રપાલી ! ’ સિંહે ફરી સ્પષ્ટ અવાજે કહ્યું.

‘ આમુ ? ’ આશ્રપાલી બોલી, ‘ આમુ ક્યાં છે ? ’ તે દ્વાર થઈ ગઈ, ‘ આમુ તો નાયક ! હવે શરીરમાં ક્યાં થે નથી; આત્મામાં છે: ને તે વહાલી વૈશાલી માટે હમેશાં ખરશે ! ’

સિંહને જવાબ સાંભળવા ઉભી ન રહેતાં તે અંદર દોડી ગઈ. ચંદનના સુગંધી તેલથી બહેકતી સોનાની દીવીઓ પાસે થઈ નાયક ધામે પગલે બહાર આવ્યો ગયો.

આ પછી ધણા દિવસ વીતી ગયા છે. વૈશાલીમાં આત્રપાલીની વિશ્વાની લોકપ્રિયતા હજી ધટી નથી. છેક તક્ષશિલાથી યુવા સુધીના સોદાગર વૈશાલીની અનેક વાતો કરે છે તેમાં આત્રપાલીની વાત પણ આવે છે. મગધનો રાજા બિંબિસાર એક વખત આત્રપાલીને મળવા આતુર થયો. પોતાના પ્રધાન ગોપાલ મારફત ખબર કઢાવ્યા. આત્રપાલીએ કહેવડાવ્યું કે 'પ્રુશીથી આવજો, પણ તમારી રાજખટપટ ત્યાં છોડતા આવજો. આઠ દિવસ સુધી તો તમે મારા ઘરમાં સહીસલામત છો.'

રાજહંસ જેવા સુંદર ઘોળા બળદ જોડેલા ગાડામાં બેસીને રાજા બિંબિસાર પુષ્પવિહારમાં ઉતર્યો. તે દિવસ વૈશાલીમાં પર્વ હતું. સ્ત્રીઓના રાસ, જુવાન લિચ્છવીઓની રથની પ્રતિસ્પર્ધા અને વિધવિધ રાસનજરી નૌકાઓથી નીલપદ્મ સરોવરનો કિનારો ગાજી રહ્યો હતો. આ બધું જોતો ને રાજગૃહ સાથે વૈશાલીને સરખાવતો બિંબિસાર ઇદ્રભવન જેવા આત્રપાલીના સમ્પૂર્ણભિક્ષાપ્રાસાદમાં પેઠો.

અંદર પેસતાં જ મોટું યોગાન હતું. યોગાનની ચારે તરફ અનેક ખંડો હતા ને તેના ઉપર બીજા ખંડો આવ્યા હતા. છેક ઉપરના ભાગમાં સંજેમરમરનાં છત્ર ઉપર સુવર્ણકળશો શોભી રહ્યા હતા.

રાજા બિંબિસાર ત્યાં ઉભો કે તરત સુંદર દાસીઓ આવી તેને પ્રણામ કરતી ઉભી. બિંબિસારે આત્રપાલીને મળવાની ઇચ્છા દર્શાવી. ખુબસુરત દાસીઓ સાથે સુગંધી પાણી ઇંટાએલા રસ્તા પર તે આગળ વધ્યો. મીનાકારી કમાનોવાળા સંજેમરમરના સુંદર કુંડની પાસે એક દાસી સોનાના કળશમાં સુગંધિત જળ લઈને હાજર હતી. મર્દન અને સ્નાન કર્યા પછી

તે અનેક ખંડોમાં થઈ ઉપર ગયો. અહીં આત્રપાલી આવશે એમ કહી હસતીહસતી દાસીઓ ચાલી ગઈ.

રાજા એકલો ખંડમાં ઉભો. આખો ખંડ સંગેમરમરનો હતો. ભોંતો પર ચિત્રો ટાંગેલા હતાં. એક તરફ ચંદનના બાજી પર મુકેલા સોનાના ધૂપદાનમાંથી ધૂપનો સુગંધ ફેલાતો હતો. બીજી તરફ સુખડના તેલથી બળતા દીવાઓના પ્રકાશમાં રત્નના તેજ જેવી ભોંય નીલપદ્મના રંગ જેવી દેખાતી હતી. સ્વચ્છ પાણીના સરોવર જેવી નીચલી ભોંય હતી અને તેમાં અનેકરંગી માછલીઓ તરતી હતી.

રાજા આગળ પગલું દેતાં થોભ્યો. ભોંયતળિયું ને તેમાં માછલીઓને ફરતી જોઈ તેને શંકા થઈ: ‘પાણી હશે તો?’ તેણે પોતાની રત્નની વીંટી કાઢી ફેંકી. શુદ્ધ રથકો સંભળાયો. તે આગળ પગલું ભરે છે ત્યાં તો મધુર, મંદ, સોનાની ધુધરીઓ જેવું પહેલું હાસ્ય અને પછી શબ્દો સંભળાયા:

‘એ તો અહીંના શિલ્પી મહાલીની કૃતિ છે; પાણી નથી, તેજની રચના છે; અને માછલીઓ પણ મંત્રથી જ ફરે છે.’

રાજાએ ઉચું જોયું. સામેના ખંડનું દાર ખોલી આત્રપાલી ત્યાં હસતી ઉભી હતી. તેણે મલખારી ગળનો સાળુ પહેર્યો હતો. પાણીના જેવો તદ્દન પાતળો ચીનાઈ રેશમનો ચણિયો તેના અર્ધ અંગને ઢાંકતો હતો, લંકાનાં મોટાં, સરખાં પાણીદાર મોત્તીની માળા તેની ડોકમાં લટકતી હતી. કટિમેખલા હીરાનાં કુંડલ ને રત્નજડિત નૂપુર—આ શૃંગારથી આત્રપાલીનું સૌંદર્ય બેનમૂન બન્યું હતું. એક મંદ હાસ્યથી રાજાને આગળ વધવા કહી, પોતે હોડાળા પર જઈ બેઠો. સોનાનાં સળિયાને રત્નની વેલ ચઢાવી હિંડોબને અત્યંત મુદ્દર બનાવ્યો.

હતો. રાજા બિગિસાર આગળ વધ્યો ને ધડીબર મગધ અને વૈશાલીની દુશ્મનાવટ ભૂલી, આ અનુપમ હિંડોલ પર બેઠો. તરત હિંડોલ હાથ્યો ને હવા નાખવા દાસીઓ હાજર થઈ મંદ. મીઠી પીળી કિનખાખની ગાદી પર રત્નખચિત કમળ ને રાજહંસ શોભતા હતા. ઝોશીકા પર મોતીની વેશ ચડાવી હતી. પાસે ચંદનના બાજઠ પર એક નાનીસરખી મોતી બારેલી સુવર્ણની ધૂપદાનીમાંથી સુગંધ ફેલાતો હતો. નવપ્રભાતના જોવા સાંત પથુ મોહભર્મી તાજા ખુશનુમા ચહેરા પર દીવાનો પ્રકાશ પડ્યો. હાથીદાંતની કેતરેલા હાથાવાળી ચમરીથી હવા નાખતી દાસીઓ એક પછી એક સરી ગઈ. અનેક તારાખચિત રજની શોભે તેમ આમ્રપાલી એકલી એ ખંડમાં શોભી રહી.

રાજા બિગિસાર આઠમે દિવસે ચાલ્યો ગયો.

*

આ બનાવને છ વર્ષ વીતી ગયાં છે. એ જ મકાનમાં એ જ હિંડોલ પર એક પાંચ વર્ષનો કુમાર સુતો છે. તે બર નિદ્રામાં છે. આમ્રપાલીનો રાજા બિગિસારથી થયેલો પુત્ર તે આ. પાસે બાજઠ પર આમ્રપાલી બેઠી છે.

આજે તેના ચહેરા પર બારે વેદના પથરાઈ રહી છે. દીવાઓ મંદપ્રકાશ થયા ને બહાર કુતરાં ભસવા લાગ્યાં. જાણે કોઈ જખ્ખર આધાત થયો હોય તેમ, આમ્રપાલી એ હાથથી માથાને દબાવી નીચે મોંએ બેસી રહી.

થોડીવારમાં દાર ખુલ્યું. આમ્રપાલીએ બેદરકારીથી ઉઘું જોયું. તેની દાસી આવતી હતી.

‘જોજલ કહે છે રથ તૈયાર છે.’

આમ્રપાલીએ હાથવત્તી તેને જવાની નિશાની કરી. પોતે પાછી નીચે મોંએ બેસી ગઇ.

‘ બે ઘટિકા રાત્રિ રહી છે ’ દાસી જતાં જતાં બોલતી ગઇ.

બોલીવારમાં ફરી દાર ઉપડ્યું ને પુરુષનો બરેલો અવાજ આવ્યો, ‘ આમ્રપાલી ! ’

આમ્રપાલી સડાપ બેઠી થઇ ગઇ. ધૂળ ખંખેરે તેમ તેણે વેદના ખંખેરી નાખી. એનો ચહેરો કડક, તીવ્ર અને દૃઢ બન્યો.

‘ આવો સિંહનાયક ’ અને તેણે પાસેનો એક બાજઠ તેના તરફ સેરવ્યો.

‘ કુમાર સુતો છે ? ’

‘ હા; પશુ હવે રથ તૈયાર છે; જવાની તૈયારી છે: પશુ... તમને ખાતરી છે કે કુમાર તેના પિતા પાસે મગધ જાય તેમાં વૈશાલીનું હિત છે ? બીજો કોઈ માર્ગ નથી જ ? તમે મર્ધ કાલે કશું કે વૈશાલીની ખાતર કુમાર છોડ. આજે હું તેમ કરવા તૈયાર છું. પશુ એમાં જ વૈશાલીનું હિત છે ? ’

‘ હા, અનેક રીતે. મગધમાં એના જવાથી બે પક્ષ થશે. રાજા બિબિસારના પાટવી અગતચત્રુ સામે આ તારો કુમાર પ્રતિરુપર્ધી થશે, અને એમાં કદાચ એ ફાવશે તો વૈશાલી પર એને ભાવ રહેશે. ભવિષ્યની કાને ખબર છે ? એ નહિ ફાવે તો વૈશાલી એને ફરી સંધરશે. ’

રાજખટપટમાં આ કુમાર શુવી શકશે ? નાયક ! આવા કુમળા બાળકને હાથેકરીને આવો ઝેરનો પ્યાલો કેતાં છાતી ફૂંજે છે ! ’

‘ તે રાજા બિબિસાર પાસેથી વચન નથી લીધું કે તેણે

પુત્રને પાળવો ?

રથમાં જોડેલા ઘોડા ખોંખારવા માંડ્યા. આત્રપાલી અત્યંત દુઃખથી બે ધડી બેલી નહિ.

‘હા, વચન તો લીધું છે.’

‘ત્યારે બસ. મગધનો રાજા એક વચની તો છે જ. એ શત્રુ છે છતાં એનો આ ગુણ પ્રશંસાપાત્ર છે. અગતશત્રુની મા— વેદેહી—પણ ત્યાં નથી ? એ મારી પુત્રી છે; અને વધારે નહિ તો કુમારને સાચવશે તો ખરી જ. ત્રિગિસાર તારે ત્યાં આવ્યો ત્યારે બેપાલ સાથે પણ તે પ્રથમથી એ શરત નહોતી કરી ?’

કુમાર પડખું ફર્યો. તેના ચહેરા પર દીવાનો પ્રકાશ પડતો હતો. આત્રપાલી ત્યાં જોઈ રહી. સિદ્ધ ચેત્યો હોય તેમ એકદમ બેઠો થયો, ‘આત્રપાલી, હવે માંડ દોઢેક ઘટિકા રાત્રિ હશે.’

આત્રપાલી બેઠી થઈ. દાસી આવીને કુમારને તેડવા લાગી. તેને હાથથી આથે ખેસડીને આત્રપાલીએ કુમારને તેડ્યો. તેની આંખો ઝીંચાએલી હતી. તેણે નિદ્રામાં જ માના ખલા પર ડોકું નાખી દીધું. આત્રપાલીની આંખમાંથી આંસુ ખરવા લાગ્યાં, પણ તે બળ કરીને આગળ વધી.

ચોગાનમાં રથ તૈયાર હતો. સુવાળા ગાદી પર ધીમેથી કુમારને ચુકીને આત્રપાલી તેની પાસે બેઠી. બે દાસીઓ પાછળ ચલી.

‘સાથે કોણ જાય છે ?’

‘વાસવી અને મલ્લિકા. હું ઘોડે જઇને પાછી ફરીશ.’

રથની દોરી ચિથિત થઇ, ઘોડા ઉપડુંઉપડું ચલા. અચાનક લાડકી ઉઠે તેમ આત્રપાલી બેઠી થઇ ગઇ.

‘અરે ! અરે ! નામક, આ શું ?’

સિંહ આમ્રપાલીનાં ચરણમાં પડ્યો હતો. તેની રેશમી મોજડીને તેણે માથાપર ચઢાવી.

‘આમ્રપાલી ! તું સ્ત્રી નથી, સ્વાતંત્ર્યની દેવી છે ! તું વૈશ્યાલીની મૂર્તિ છે ! કુમારને હરકત થાય તો મેં મગધને પહોંચી વળવા જોટલી તૈયારી રાખી છે, હો ! હવે સુખેથી સીધાવો.’ સિંહનાયકે સુતેલા કુમાર પર હેતથી હાથ ફેરવ્યો : ‘બેટા ! મગધમાં પણ મહાજનસત્તા સ્થાપવા ચિરંજીવ ચાગે હો—’

તે વજ્ર પુરુષની છાતીએ પણ કુમો આવ્યો. આનંદથી કિલકિલાટ હસતા નિર્દોષ બાળકને, ઉંધમાં ને ઉંધમાં, પોતે આજે પરદેશ—એક મગધમાં—એકલો, અનાથ મોકલતો હતો એ વિચાર આવતાં તેની આંખ ભરાઈ મઈ.

‘આમ્રપાલી ! તું તો ઘોડેથી જ પાછી આવે છે ના ?’

‘હા, સીમાડાથી જ.’

રથ ચાલતો થયો. અંધારામાં તેનો અવાજ અત્યંત કર્કશ લાગ્યો. નાયક આંસુ લુછતો એકલો અંધારામાં ચાલ્યો ગયો. આમ્રપાલીના રથનો અવાજ પણ અંધારામાં કુળવા લાગ્યો. વૈશ્યાલીનો નાયક એકચિત્તે, મંદ—અતિમંદ બનતા ધોડાના ડાબલાનો અવાજ સાંભળી રહ્યો. અંધકારમાં અવાજ તદ્દન કુપી ગયો ત્યારે તે ધડીબર ત્યાં ઉભો રહ્યો ને મનથી બોલ્યો, ‘વૈશ્યાલીમાં જ્યાં સુધી આવી સીમા છે ત્યાં સુધી વૈશ્યાલી અજેય છે !’

રથ જ્યારે સીમાડે પહોંચ્યો ત્યારે મોંઘુજણું ચતું આવતું હતું. આજા ઉભસમાં કુમારનો ચહેરો દેખાવા લાગ્યો. આમ્રપાલીએ તેને એક વખત ગાંઠમાં બીધા ને કપાળ પરથી વજ્ર ખેસવી મધુર મુંબન કર્યું; ફરી મુંબન કર્યું, ફરી મુંબન કર્યું.

—અત્યંત આત્માને સંતોષવા હજી એક વખત ચુંગન કર્યું. એ વખતે કુમારે ઉધમાંથી આંખ ઉપાડી. ‘બા !’ એટલું બોલીને પાછો તે તરત ચૂર્ષ થયો.

થોડીવારમાં સિંહના મોકલેલા સવારો આવ્યા. ‘રથના રક્ષણ માટે સિંહ નાયકે અમને મોકલ્યા છે’ કહી તેઓ આત્રપાલી પાસે આવી હાજર થયા.

હવે ઘડીબર પથુ થોભાય તેમ હતું નહિ. કુમાર જાગે તે પહેલાં નીકળી જવું જોઈએ. તે નીચે ઉતરી ને ઉતરતાંઉતરતાં એકવાર છોકરાને ગોઠમાં લીધો.

‘પહોંચો કે તરત ગોપાલને ત્યાં જાજો હો, ભોજલ ! અને વાસવી ! મક્ષિકા !—જીવથી જ્યાંહે એને જાળવજો !’ દાસી-ઓના દેખતાં આંસુ ન આવે તો ઠીક એમ વીચારી આત્ર-પાલીએ મોં ફેરવી આંસુ છુછી નાખ્યાં.

‘ગોપાલને બધી વાત આગળથી ચર્ચ મર્ચ છે એટલે કે વાંધો નથી. વાસવી ! મક્ષિકા !—કુમારને જાળવજો હો ! એ કુમળું પુલ છે;—પુલ છે હો !’

‘દેવી ! અમારા જીવની પેઠે જાળવશું !’

‘અને વારંવાર સમાચાર કહેવડાવજો, હોં !’

થોડે છેટે ઝાડ પર ઠાગડા બોલવા લાગ્યા. પ્રકાશ વધવા લાગ્યો. આત્રપાલીએ કુમારને એક વખત નીરખી લીધો. તેણે હાથથી રથ હાંકવા આદા કરી. દાસીઓએ પ્રજ્ઞામ કર્યાં; રથ ચાલતો થયો. આત્રપાલી પથ્થરના પાળિયાની માફક ત્યાં ને ત્યાં ચંબી મધ. રથ જોતી જ રહી. રથ દેખાતો બંધ થયો; તેનો અવાજ બંધ થયો; માત્ર તેની ધૂળ જ રહી. આત્રપાલી હવે ધૂળ જોવા લાગી. જ્યારે એ પથુ બંધ ચર્ચ ત્યારે તે અત્યંત

શોકથી પાછી ફરી. સામે વૈશાલીનાં મંદિરો પ્રકાશી રહ્યાં હતાં. કાનની છુટ પાસે આંગળી મુકી તે મંદિરો તરફ જોઈ રહી; ‘મને કેણુ વધારે વહાલું છે ? વૈશાલી કે કુમાર ?’

અત્યંત બળથી હાબેલી ઉઘ વેદના તેના ચહેરા પર ફરી ફરી દેખાવા લાગી. દૃઢ નિશ્ચય પ્રેમના તાપમાં ઓગળી ગયો.

તે માંડીની માફક એકદમ રથને રસ્તે દોડી. ‘પક્ષીઓ બોલી રહ્યાં હતાં, સુરજનાં કિરણો પુટતાં હતાં ને ઉષાએ આવીને રજનીની ચાદર સંતાડી દીધી હતી. ‘હાય ! હાય ! અત્યારે એ પુછતો હશે, મારી બા ક્યાં છે ? મારી મા ક્યાં છે ? ઓ ! મારા પુત્ર !’

જંગલમાં ઘાસ પર પડી પડી તે ખૂંચ રહી. આર્ત સ્વરના રુદનથી જંગલને ગળવી રહી. અંતે આંસુ પથ્ય ખુટ્યાં. તે નિરુપાયે ધીમે પગલે પાછી ફરી. વૈશાલીના સુવર્ણ કળશો, રૂપેરી કળશો ને ત્રાંખાના કળશો દેખાવા લાગ્યા. કુમાર વિનાનું પોતાનું જંગલ જેવું મંદિર તેની નજરે ચડ્યું. વેદનાના જુસ્સામાં તે ધન દધને નીચે બેસી ગઈ.

‘વૈશાલી ! ઓ વૈશાલી ! તને મેં માફ કરી આપ્યું, માતૃત્વ આપ્યું; હવે શું જોઈએ છે ?—બોલ, શું આપું ?’

ચારે તરફથી જાણે જંગલ બોલતું હોય તેમ લાગ્યું : ‘તારો પ્રાણ !’

હૃદયપલટો

હિ માલયે અનેક ખચ્ચાંને પોતાની આંગળીએ વળગાડ્યાં છે. બધાં જ ખચ્ચાં સુંદર રસભર્યાં લાગે છે. જાબલી નામે એક પહાડી ગામ હિમાલયની તળેટીના કુંગરાઓમાં છે. મેળામાં જતાં કેાઇ નાનાં ખચ્ચાંની માફક વિવિધ શ્વેતમાર ધરીને તે ઉજું છે. ઝેરીલી નામથુની માફક અનેક વળાક લપ્પને ફરતી-કાલકા સીમલા વેલવેની લાઇન એની ઉપરના કુંગરાઓમાંથી ચાલી જાય છે. જાબલીની એક તરફ રમણીય ઝરાઓ અખંડ વહન કરી કરે છે. બીજી તરફ જલધિજલના તરંગ જેવા અનેક કુંગરાઓ પર 'કેલુ' અને 'બરાસ'નાં સુંદર રાતાં કુલોવાળાં જુલો 'કેચ', 'ચોળો' ને 'કોર' ની વચ્ચે વચ્ચે ડાકિયાં કરે છે. ગમનસ્પર્શી દેવદારનાં જુલોથી એક વરફની બીજી બરાધ ગઇ છે, તો બીજી તરફ 'મજનું' પોતાની લાંબીલાંબી ડાળીઓ છેક જમીન સુધી લંબાવીને ધરતીને સુંગન કરતાંકરતાં હારની હારમાં નદીને કાંઠે ઉભાં છે. બારે પાડી બાચાવાળાં 'મેર' નામે જુલોથી વચ્ચેવચ્ચે આવેલાં મેરનોના કાકા હવાઈ ગયા છે. અહીં પહાડી ભોંઠા કુંગર

* આ બધાં પહાડી હાડો નામ છે.

કુંગરે પોતાનાં પહાડી ગીતો ગાતા ફર્યા કરે છે. તળેટીમાં મધુર અવાજે થાય છે; પહાડોમાંથી ગંભીર પડવા આવે છે; પગદંડીએ પગદંડીએ બંસીના ઘેરા સૂર છુટે છે.

હજી તો વૈશાખના ધૂમ તાપથી દિલ્હીઆગ્રાનાં લોક પોતાનાં ઘરમાં શેકાતા હશે, ત્યાં તો અહીં જાગડીના કુંગરાઓ પર વાદળાંના છવાઇ ગયાં. વાદળાંના ગોટેગોટા વનરાજી વચ્ચે ફરવા લાગ્યા, ને મુળે સુંદર હતું તે દસ્ય આજે અત્યંત સુંદર બની ગયું. ધીમોધીમો વરસાદ પડવો શરૂ થયો હતો; પોતાના ધાસના બારા લખલખને પહાડી સ્ત્રીઓ અપાટાખંધ ઘર તરફ વળી રહી હતી; વાદળાં ઘેરાતાં હતાં, સાંજ નમતી હતી, ગાયો પાછી વળી ગઈ હતી ને બંસીવાળા અનેક પહાડીઓ બંસી હાથમાં રાખી લઇ સાવચેતીથી પથુ અડપથી પગદંડી ઉતરતા હતા.

સીમ બધી ધર તરફ ચાલી રહી હતી, છતાં સૌથી ઉંચેના કુંગરા પર એક સ્ત્રી પોતાના બારાને અટકીને નીરાંતે બેઠી હતી, વરસાદની દરકાર ન હોય ને ઘેર જવાની ઉતાવળ ન હોય તેમ, બારા પર કાણી ટેકવીને તે આડી પડી હતી અને પોતાની હથેળી પર માથું રાખ્યું હતું. એક પગ લાંબો કરી, બીજા પગને સાથળ નીચે ઢાળી તે તદ્દન બેદરકારીભરી રીતે સામેના અનેક કુંગરાઓ પર આંખ ફેરવી રહી હતી, અને વચ્ચે-વચ્ચે જરાક જેટલો અવાજ આવતાં ઉપરની પગદંડી પર નજર કરી ભેતી હતી. તે કાઝની રાહ જોઇ રહી હતી. જેની રાહ જોતી હતી તે હજી આવેલ નથી એમ જોઇને તેણે નીરાંતે શરીરને જરા વધારે લંબાવ્યું. તેના માથા પર ને માથ પર, હાથ પર ને પગ પર વરસાદની ઝીણી છંટ પડવા લાગી. વરસાદને જાણે હાથથી ધક્કેથી કાઢતી હોય તેમ તેણે પોતાનો

હાથ લાંબો કરીને હવામાં ચારે તરફ ફેરવ્યો.

‘ અંહ, દૂર ચાઓ. બારે મેઘ ટુટે કે વિજળીના ઠડાકા થાય, પણ આજે તો એને મળીને જ જવું છે. ’

કુદરત એના હૃદયને પારખી ગઈ હોય તેમ કરવા લાગી. આકાશમાં વાદળાં છુટાં પડતાં હતાં અને કુંગરા પરથી અનેક વાદળાંઓ ઉઘે ચડતાં હતાં. સ્પર્શ કરવા માટે કે જોવા માટે એક વાદળું આ જુવાન બેઠરકાર અભિમાની સ્ત્રીને પણ વીંટાઈ વળ્યું હતું. તે વખતે ઉપરની પગદંડી પર પગરવ થયો, જરાક ધીરે બંસીનો અવાજ પણ સંભળાયો, અને ‘ કુંતી ! રાજબાજ ખી તુસે ? ’* એમ બોલેતો એક જુવાન નીચે ઉતરવા લાગ્યો.

આવનાર જુવાનનો ચહેરો રૂપાળો, રસભર્યો, અને મોહક હતો. બહુ લાંબુ નહિ તેમ અત્યંત ટુંક નહિ એવું સીધું કસાએકું પાતળુંશરીર, સાદી સુરવાલ, કાટ નો સાક્રમાં વધારે રૂપાળું લાગતું હતું. એક ‘ હિલ સ્ટિક ’ નો આધાર લઈને તે ચાલતો હતો.

આવીને તરત તે નીચે બેસી ગયો. કોઇ સહેનસાહબાનુ જરાક આંખ ફેરવે તેમ આંખ ફેરવીને કુંતી હોઠે આવેલું સ્મિત દબાવી ગઈ; પણ તેમથી બોલાઈ તો ગયું, ‘ રાજ તુસે ? ખીરપાલ ! ’

ખીરપાલ કુંતીની પાસે વધારે ઢળતો આવ્યો. કાળા પર-મેટાની તંગ ઊંચ સુરવાલવાળો પગ કુંતીએ ઘોડો સમાયો; તેના પગમાં પડેલી ‘ પંજેગ ’ જરાક મધુર અવાજ કરીને ખાની થઈ ગઈ; મદભર્યા તેનાં નેત્ર ખીરપાલ તરફ ફર્યા.

‘ ધતની દેરી ક્યું હો ગઈ ? ’

* હું રાજ છું ?—હું મનમાં છું ? તુસેન્દ. (પહાડી બોલી)

પોતાની હિંમત રિટક ધાસના બારાને અઢેલીને મુઠી ઈ ખીરપાલ દજી વધારે પાસે સર્યો. તેણે ધીમેથી, હેતથી, માનથી તીનો હાથ હાથમાં લીધો.

‘કુંતી! આજ જરા દોરી હો મધ.’

ખીરપાલ એટલા વિનયથી બોલ્યો કે કુંતી હસી પડી. કુંતીએ આજા મલમલનું પુલગુલાળી પહેરણ પહેર્યું હતું, અને તેના પર ગાઢા વાદળા રંગનો ખુદ્દા મોનો મખમલનો નંગ કપડો હતો. કસીકસીને પહેરેલો કપડો તેના ચૌવનને કે એર પક્ષટો આપી રહ્યો હતો. ધોળાં બટનની હાર આજા આસમાની રંગની ઓઢણીમાંથી સ્પષ્ટ દેખાતી હતી. કુંતી વધારે ને વધારે હસતી ગઈ. તેના બાલ પર ચોટેલાં ચોડાંક વરસાંદનાં ત્રિફુ મોતીની સેર જેવાં લાગતાં હતાં. તેમને ખંખેરી નાખવામાં ખીરપાલ ગુંચાયો.

વાદળનાં ગોટેગોટમાં બંનેજણ ફરી જુપાઇ ગયાં. **ઉટ્ટો** જાળલીનાં ધરનાં છાપરાં પર ઉમેલું ધાસ દેખાતું—ન દેખાતું હતું.

‘તું સીમલા ક્યારે જાય છે, ખીરપાલ?’

‘હવે એ અઠવાડિયાં પછી.’ ખીરપાલે કુંતીના બાલની એક લટ સમારતાં ઉત્તર આપ્યો. તેણે પોતાના ખીસામાંથી સીગરેટ કાઢીને કુંતીને આપી. એક પોતે સળગાવી. સીગરેટના પુમાડના ગોટા વાદળાં સાથે મળી જવા લાગ્યા.

‘મને સાથે તેડી જશો?—કે હું પછી આવું?’

‘જેમ તારી મરજી.’

કુંતી પહીંક વિચારમાં પડી ગઈ. તેની સામે ખીસેલાં કેટલાં અને જરાસનાં રાતાં પુલ તેને મદ અને ધરકનો ખાલો પાઈ રહ્યાં હતાં.

તે સડાપ બેઠી થઇ ગઇ. તેનું શુધાક જરાક ધૂન્યું. તેણે ખીરપાલ સામે તીરછી આંખે જોયું.

‘ખીરપાલ! તું મને છેવટની ધડી સુધી નિભાવી શકીશ કે?’

‘સુરજ અને ચંદ્રની સાક્ષીએ.’

‘અને મારા મિળન?’

‘પ્રેમથી જળવીશ.’

કુંતીએ તેને ફરી ધૂન્યો, ‘મારા જેવી ઓરત તે કદી નહિ જોઇ હોય હો! તું આજને અડી શકીશ?’

ખીરપાલે કુંતીના માથાને હાથમાં લઇ તેને પોતાના ખોળામાં સુવાડી દીધું. એક હાથે શુધાક સમારી તેના હોઠ પર હાથ ફેરવ્યા. ‘કુંતી! તું આટલી તીખી કેમ છે? હું તને સુરજ અને ચંદ્રની સાક્ષીએ પાળીશ.’ અને ખીરપાલે પોતાનું મોં નીચું નમાવ્યું.

પથુ કુંતીએ બે હાથથી પોતાનું મોં ઢાંકી દીધું હતું.

તે દિવસે છેક મોડેથી એક તુટેલ જર્જરિત કુંપડામાં પોતાના બારા સહિત કુંતીએ પ્રવેશ કર્યો.

પહાડી ભોંકો મૂળે ગરીબ તો હોય છે જ; પથુ કુંતીના પતિ તીલક વધારે ગરીબ હતો. હાડકાંના માળખા જેવા બે પહાડી નાના જળક લઇ તે સવારમાં પોતાના ખેતરમાં જતો. એના ખેતરને કઠેકાઠે એક બે સુંદર ઝરા વહેતા હતા અને એનાં પાણી ધીરિયા મારત ત ખેતરમાં વાળી લીધાં હતાં. પોતાના ખેતરમાં ડાંચર અને થઈ પકાવીને તીલક મુજરાન ચલાવતો. ક્યારેક ધરમપુર, સોલન કે સીમલા સુધી મજુરીએ ચાલ્યો.

જતો. અને જિનાળાના દિવસોમાં જ્યારે સીમલા બરાબ જવું ત્યારે ત્યાં જઇને તે નોકરી કરી આવતો. પણ એટલું છતાં, હજી એના ઘર પર પતરાંને બદલે ધાસનું છાપડું હતું, અને એના પર રાતી માટી પાથરી ઉપર છો જેવું કરી દીધું હતું. છો ઉપર કેટલાક સુંદર પુલ્કણ તીલપુએ વાળ્યા હતા અને કુંતીએ ધરની ગાર ઉપર ગેરનાં ચિત્રો કાઢ્યાં હતાં.* છતાં, આખા જાગીમાં એ ઘર સૌથી ગરીબ હતું.

તીલપુ એક વખત સીમલા તરફ ગએલો ત્યારે ત્યાંની આસપાસથી કુંતીને પરણી લાવ્યો હતો. એના જેવા ઠંડી પ્રકૃતિના માણસે આ બારે બૂધ કરી હતી. દીલ્હી, આગ્રા, પતિયાલા, નાબા, ફરીદકોટ વગેરે સ્થળોના જમીનદાર અને રાજમહારાજઓના નોકરો સાથે કુંતી ઉછરી હતી. તેણે સાદું જીવન અને કુઃખના દિવસ જોયા નહોતા. તેણે પુરુષોને પોતાની આસપાસ નાચતા ને નમતા જોયા હતા. તે પહાડની છતાં અનેક રીતે પહાડી મટી ગઇ હતી. તેણે ધોળાં ધાસ કે 'કમરોડી' ના* બારા લઇને બળે હગર પુટની ઉચ્ચાઈએથી પાણીના ધોધની માફક પગદંડીએ ઉતરવાની મઝા ભોગવી ન હતી. મોટો લાંબો ઝખ્ખો પહેરેલી અંગ્રેજ લોકની આયાઓની સાથેસાથે એ પણ રમી કરતી. તેનો બાપ નોકર હતો, મા પણ કેઈ બાટસાગને ત્યાં આયા તરીકે હતી, અને પોતાના મૂળ પહાડી સ્વભાવને તો હવે તેઓએ લગભગ વિસારી દીધા હતા. કુંતીનો વિવાહ તીલપુ સાથે થયા પછી થોડે વખતે તેનાં માતપિતા મૃત્યુ પામ્યાં અને તે જાગીમાં આવી તીલપુ સાથે જ રહેવા લાગી.

* એ પણ એક જાતનું ધાસ છે.

પણ તેણે પહાડી ગુણ ખોયો હતો. ડુંગરાઓ મજા આપે એવું કસરતખાજ શરીર કે પ્રકૃતિ તેણે ગુમાવ્યાં હતાં. તેણે તો સીમલામાં ખૂબ સીગારેટ પુંછી હતી; અનેકને હસાવી ફાસલાવીને 'અમૃતી' કે બંગાળી 'સંદેશ' ઉડાવ્યાં હતાં; અને કાષ્ઠકાષ્ઠ બાણુના 'દિલ્લી આગ'ને જરા ઠંડી કરવા મચ્છીનું શાક પણ ઉડાવી આવતી. આવી કુંતીને જાગલીમાં લીલકુના સાદા ધંરમાં અને પાછું લીલકુ જેવા સાદા માણસ સાથે જીવન માળવું આકર્ષ થઈ પડ્યું. સવારે ઉઠવું ને મુઠદાલ જેવા બબ્બદ હાંકી ડાંગરના ખેતરમાં જવું; પાસેના ઝરામાંથી પાણી લાવવું, બાણુનું શાક કરવું ને રોટલા ધડવા; વખતે ધાસના બારા લેવા ડુંગરાઓની પગઢંડીએ ચડવું;—આ જીવન કુંતીને ફાવ્યું નહિ. એને તો સીમલા રોજરમમાં રમી રહ્યું હતું. 'ડાબી બાંચ' 'ડાબી બાંચ' કરતી હોડતી રિક્ષાઓ, બૅડ વાળું ને યુરોપિયનના નાચ રૉફબંધ ચાલતા લાટસાહેબો ને મેમસાહેબો, પોતાની આસપાસ ગુંગરવ કરતા અનેક પુરુષો, આવુંઆવું એના જીવનનાં સંસ્મરણોમાં ભર્યું હતું. હવે એને આ ધર પોસાય તેમ હતું નહિ, છતાં તેણે સુખેદુઃખે સાત આઠ વર્ષ તો કાઢ્યાં. તે દરમિયાન તેને એક પુત્ર થયો. આજે તે પણ લગભગ સાત વર્ષનો હતો. કુંતીનો મદબરો અત્યંત રમણીય ચહેરો આ છોકરાને વારસામાં મળ્યો હતો. રાજવંશી ઔરવ, અકારણ અને અસ્થાને, આ ગામડિયાના છોકરામાં પ્રખટ થયું. પોતાની માને માટે મરી પડે એટલો બધો ખાર પણ એનામાં આવ્યો. એની મા ભારે લાંબને પગઢંડીએથી ઈતરતી હોય ત્યારે છોકરો એકાદસે પણ ચિંતાભરેલા નેને એને કબામેતા કલાક અમાંજીની નિહાળતો ઉભો રહેતો. પણ

જેટલી પ્રીતિ છોકરાને હતી તેટલી જ બેઠકારી માને હતી. કુંતીનો વિદ્યાસી, અભિમાની, તીખો સ્વભાવ તીક્ષ્ણની ગરીબીથી વધારે તીખો બન્યો હતો. તે તીક્ષ્ણને ધણી વખત ધમકાવતી; છોકરાને પણ ઝાપટી કાઢતી. બંનેને રડતા મુકી પોતે નીરાંતે સીમારેટ ટુંક્યા કરતી !

પણ એનો છોકરો દોઢત માયાભર્યો હતો. તે આવીને છેવટે માને વળગી પડતો અને એના હાથ પર, પગ પર, ગાથ પર, બાથ પર, ચુંચનનો વરસાદ વરસાવી મુકતો. પોતાની વહાલસોઠ રીત પ્રમાણે વારંવાર પૂજ્યા કરતો, ‘બોલની મા, તું કેમ નથી બોલતી ?’

અને કુંતી હસીને તેને તેડી લેતી. એ વખતે કુંતી તો અકસ્માત જ બોલતી; વણ સાચા વહાલમાં માણસથી ક્યારેક અવિધ્યવાણી બોલાઈ જાય છે. ‘બેટા ! તું મને ઉમારશે—તારશે એમ લાગે છે.’ અને સજળ નેને માઢીકરો એક બીજાની હુંફમાં ધણાધણા કલેશના પ્રસંગો જૂલો જતાં.

પરંતુ કાલકા—સીમલા રેલવે દિવસમાં બેચાર વખત નીકળતી, ત્યારે તેની સીસેટી વાગતાં કુંતીનું મન સીમલામાં જઈ બેસતું. રૂપાળાં લુગડાં, નાણુક ધરેણ્યાં, ચોખ્ખા હાથપગ ને રૂપરૂપના અંગારને વખાણુનારા—પૂજનારા—એની પાસે નાચનારા અનેક પુરુષો;—આ બધું કુંતીથી ક્યારે ચે જુલાતું નહિ. ખરી રીતે તો તે એ જ જીવન જીવતી, અને હાલનું એનું જીવન ઉપરટપકાનો વ્યાપાર જ હતો. હેઠા વર્ષમાં તો તીક્ષ્ણ પણ ભયંકર ધસારો ખમી રહ્યો હતો. મનજીત પહાડી સરીર ધસાતું હતું. તે મુરકેલીથી જેમતેમ ચલાવતો હતો; પણ હવે તેનું સરીર ટકે તેમ હતું નહિ. દોઢત આ બધું ચિતાથી એવા

કરતો, ને ન ખમાય ત્યારે કોઇ ઝાડ નીચે રોઇ, ઝરણામાં આંખો ધોઇ, પાછો આવીને ખાપની પથારી પાસે બેસી જતો.

પહાડી કીઓ સાધારણરીતે રૂપાળી હોય છે, પણ તેમનાં શરીર ટુંકાં હોવાથી તેઓના રૂપમાં એક જાતની ખામી રહી જાય છે. કુંતીનાં માખાપ પહાડી હતાં, પણ તેમનો પહાડનો વાસ મેદાન જેવો જ હતો. છેક હિમાલયના કાંઠા પર તબેટીમાં તેઓ રહેતાં, ને પાછળથી સીમલા આવી રહેલાં; એટલે કુંતીનું શરીર અત્યંત ધાટીલું ‘ગોરાંદે’ જેવું હતું. એના રૂપમાં તેજ, તીખાશ ને મઠ બર્થા હતાં. આંખ ફેરવે ત્યાં પુરુષ મૂછ હોઠે, અને ફેરવેલી આંખ એવી રૂપાળી લાગે કે તે છેવટ નમતો-ભજતો કુંતીનાં બાલ સમારવા બેસી જાય કે પંજેબને વારંવાર પગમાં ફેરવવા લાગે !

કુંતીના આ તેજના ચમત્કારથી પુરુષો—કેટલીક વખત તો ‘ગોટા’ કહેવાતા માણસો પણ—તેના પગમાં ને પગમાં પકચા રહેવા લાગ્યા. એની સ્થિતિ પ્રમાણે એ વૈભવની છાજ વચ્ચે રહેતી. ‘પડધાવાસે આદર’ ના સોનેરી ને રૂપેરી ભરત ભરેલ મખમલના કપજના ને અનેકરંગી ઓઢણીઓના એની પાસે વગરમાગ્યે હમ ચર્ધ જતા. પછી એ જાળસીમાં મર્ધ, પણ આગલા જીવનનાં સંસ્મરણોમાં જ એ જીવવા લાગી. એન પતિની પરવા ન હતી. ખરી રીતે તો દોહલત એને ભારરૂપ હતો. તેણે જીવનના એવાએવા રસારવાદ લીધા હતા કે સુખી ગૃહિણી કે મમતાળુ માતા થવાની શક્તિ તેણે ગુમાવી હતી. વિંધાસી વૈભવલાળી ને સત્તાપ્રિય અભિમાની કી તરીકે જ તેનું જીવન ચલાવ્યું હતું.

એવામાં એને બીરપાશ મળ્યો. મૂળ તો એ પણ પહાડી

હતો; પણ પોતાના અનેક ભાઈઓ પર રાઈ બળવી શકે એવો 'મનિફાર્મ' તેણે મેળવ્યો હતો. ધીમેધીમે એની લાલ પાલડીમાંથી સોનેરી કલગી પુટી, એ જમાદાર બન્યો અને હવે એ સત્તાધીશની ઢગથી, બધી વખત પોતાના હોલ-જીટમાં નેતરની સોટી પછાડતો, આમતેમ ફરતો દેખાવા લાગ્યો. જાળવીની આસપાસ એનું રહેઠાણ હતું, એટલે એ રજા પર આવતો ત્યારે જાળવીના કુંઝરાઓમાં આ બંને ધણી વખત મળતાં. એ પરિચયે પ્રીતિનું સ્વરૂપ લીધું. કુંતીએ પોતાના કંગાલ ઘરને છોડી તેની સાથે જવાનું કબૂલ્યું, અને બીરપાલના સીમલા ગયા પછી એક અઠવાડિયે તે ઘર છોડી ચાલી નીકળી. જાળવીનાં મરીય સાદાં ઘરો પાછળ રાખી તે સીમલા તરફ આકર્ષાઈ.

જે દિવસે કુંતી ઘર છોડવાની હતી તે દિવસ તેણે હમેશ કરતાં વહેલી રસોઇ કરી લીધી હતી. મુંઝા બળદ, અરધું બોલે તેવાં ઝાડ, કે જડ પથ્થર, કોઇનું આ ફેરફાર તરફ લક્ષ્ય હતું નહિ. માત્ર એક દોલત જોઇ રહ્યા હતા કે મા ગપાટા-બંધ કામ ઉકેલે છે. તે દિવસે તો તેણે જડો બઢીને રાટલો ને આણું શાક દોલતને બોલાવીને હેતથી પીરસ્માં.

આ છોકરો પ્રેમમૂર્તિ જેવો હતો. આજે માને આદર્શ કરતી જોઇને તેની આંખમાં આંસુ આવ્યાં. કુંતીએ તે જોયાં. તેનું મન પણ ડગ્યું. પણ બીજી ક્ષણે પ્રેમનો નરો તે મહનું ઘેન વ્યાપી ગયાં. રૂપાળા મુંઝાંધી કેશને અત્તરવાળા હાથથી સમારતો વિલાસની મૂર્તિ જેવો બીરપાલ એની સામે ખડો થઈ ગયો. છોકરાનાં આંસુ હીનાથી સ્નેહ પ્રાનીની

કંપનામાં ળુંસાધ ગયાં. ધડીબર આવેલો પક્ષો તરત જ વળી ગયો. એક ખુણામાં દુઃખથી રીખાતો તીલકુ પડ્યો હતો. તેના તરફ દૃષ્ટિ કરી કુંતીએ તરત ભ્રમર ચઢાવી. હજી તો મા એની એ જ છે એ પ્રત્યાધાતથી નિરાશ બનેલો દોહત, આલુનું ફેડવું નીચે પડી ગયું હતું એ કુંતી દેખે તે પહેલાં ઉપાડીને ઝડપથી મોંમા મુકી પરાણેપરાણે રોટલો ચાવવા લાગ્યો.

તે રાતે કુંતી ઉપડી ગઈ. સવારે પાંચ વાગે જ્યારે પ્રકાશ પડવા લાગ્યો ત્યારે તીલકુ પોતાના નખળા બળદ છોડી ખેતર બણી રવાના થયો. કુંતીને બોલાવવાની તો હિંમત ચાલી નહિ, પણ દોહતને બોલાવ્યો. છોકરે, બાપનું નખળું શરીર જોતાં, તેણે જે કહ્યું તે સાંભળ્યું, અને પછી પાછો પોતાની પથારીમાં થોડીવાર લોટતો પડ્યો.

પણ દોહતના જીવનમાં ગઈ કાલથી એક બારે ફેરફાર થઈ ગયો હતો. તેણે કેવા પ્યારથી આલુનું શાક પીરસ્યું હતું એ વાત પર ચિંતન કરતાં મા હવે હમેશને માટે બદલાઈ ગઈ કે શું, એના વિચારમાં આજે એને બીચારાને સોનેરી સ્વપ્ના જેવી રાત વીતી હતી. સવારમાં ઉઠીને હસતા મુખની મા જોશે એ વિચારથી તે આનંદી બન્યો હતો. તે ધીમેથી ઉઠ્યો અને જરા પણ અવાજ ન થાય તેમ માની પથારીમાં એને સુતેલી નિહાળવા ગયો. અંચુઠા પર ને અંચુઠા પર સાવચેતીથી માની પથારી સુધી ગયો, માથું છેક નીચે નમાવ્યું. શ્વાસ રૂંધ્યો, હોંક આવવાની થઈ તેને બમાસામાં ફેરવી નાખી અને આંખો બોલીને પથારીમાં જોયું. પથારીમાં બહારના વાળને ખર-બમડો ધાબળો પડ્યો હતો અને મા ત્યાં હતી નહિ !

દોહતે વિચાર્યું કે કદાચ વહેલી ઉઠીને મારે માટે આલુનું

શાક તૈયાર કરતી હશે. પણ તેની સામે જ માત્ર હંડા કરે તેવા ટાઢો ચુભો કે પ્રકાશ વિના એમ ને એમ મુતો હતો. હવે ? બાળક તો પરમ આશાવાદી હોય છે. તેણે વિચાર્યું કે મા પાણી ભરવા ગઇ હશે. તે બહાર નીકળ્યો. એક શેવાળ-વાળો ધડો ને એક જીનું માટલું, પોતાના ધરનાં એ બંને વાસણો એમ ને એમ બહાર પડ્યાં હતાં. એ નિરાશામાંથી પણ છેવટનો આશાનો અંકુર પુટ્યો. ચોક્કસ મા ધોવા ગઇ છે. 'કેવી !' તે મનમાં ને મનમાં મલકાયો : 'હું બેગો જલ્દી છું માટે આજે વહેલી ચાલી ગઇ. હવે તો એ આવે ત્યારે બેગો ન તેડી જવા માટે વહેલું વહેલું આણું હું શાક કરાવું—અને આ વિચાર આવતાં દોઢત મનમાં મોટેથી હસી પડ્યો, ને આ હંડ બારે યશે એવા રમુજી વિચાર કરતો કરતો ફરીને તે તો પોતાની પથારીમાં જઇ પડ્યો. માએ કાલે જરા માયા બતાવી હતી તે પરથી તો છોકરાએ આજ પોતાના લાડની આખી વિચારમાળા મનમાં જોડવી દીધી હતી. પણ સવારે ઉઠીને તે મજનુના ઝાક નીચે જરા કઠિ ઉભોઉભો રાશે ને પાણીની ઝાલકથી ધોવાતાં આંસુ ફરીફરી ઉભારાશે, એ વાતનો એના બાળક દિલને ખ્યાલ પણ ન હતો.

આ બનાવ પછી સાત લાંબા વર્ષ વહી ગયાં અને તે દરમ્યાન તો જાગલીમાં પણ શું શું બની ગયું ? એક ધરપડી ગયું. એક કુટુંબ ચહેરમાં બાગી ગયું. તીલપુની માસીની દીકરી પણ કુંતીની પેઠે જ નાસી ગઇ. અને તીલપુ પોતે મરણ પામ્યો. પોતે જોવા હંડો હતો તેવીજ હંડી પ્રકૃતિથી તેણે દોઢતને મરતાંમરતાં આશ્વાસન આપ્યું હતું કે 'હશે, મેટા !

આપણો લેણાદેણીનો એવો સંબંધ. હવે આ ધર સાચવજો ને હમણાં દોલાકાકા સાથે કામ કરતો જજો. ’

• કુંતીની ધાક વૃદ્ધ માણસને છેક મૃત્યુ સુધી રહી હતી. તેણે દોલતને કહ્યું હતું કે ‘ જોજો બેટા ! વળા તારી માને કે’તો નહિ કે હું ધખ્યો છું; નહિતર વળા એ ખીજશે. એમ કહેજો કે હશે. માણસનો દેહ છે તે બૂલ થાય. ’

ખીયારો તીલકુ એ રીતે મરણ પામ્યો. દોલત તે દિવસે પથ્રુ એના પેલા ખારા મળતુ વૃક્ષની નીચે જઈને રાચો. સામેની પગદંડી પરથી એની મા ધાસનો ભારો લઇને આવતી ને પોતે અહીં ઉભો નિહાળતો, એ એને સાંભરી આવ્યું. એની માનું ગોઝગોઝ મોં એને ફરી સાંભર્યું. એને સાંભર્યો માનો ખોળો ને માથા પર ફરતો હાથ. આજે વગડામાં ને એકાંતમાં એ ખૂબ રાચો. ધણાએ કુંતીના રૂપને જોયું હશે, પથ્રુ કોઇએ એને ઇશ્વર જેવું પવિત્ર નહિ માન્યું હોય. આજે નક્કર વેશ્યા જેવી પોતાની માના પવિત્ર રૂપને સંભારીસંભારીને આ છાકરો ફરીફરી રડ્યો. ખરે ! જ્યાંજ્યાં પ્રેમની સાચી સગાઈ હોય છે ત્યાંત્યાં ઇશ્વર પોતે હાજરાહાજુર દેખાય છે.

દોલત પોતાની માનું, આજે એ જ વખતે થએલું મહાપતન દેખતો હશે કે નહિ તે કહેવું અશક્ય છે; પણ અકસ્માત બે બનાવ સાથે બનતા હતા. જે વખતે દોલત માને સંભારીને રડતો હતો તે વખતે ઝેરીલી નાગણુની માફક હંછેડાએલી કુંતીએ ખીરપાલને પણ છોડ્યો હતો. આ તેજીલા સ્વભાવને ખીરપાલ પણ જળવી શક્યો નહિ, અને પુરુષ પ્રત્યેના ધિક્કારમાં કુંતીએ પ્રતિજ્ઞા લીધી કે હવેથી મારે કોઇ પુરુષ ધારવો જ નથી. પુરુષને કુતરાની માફક નવાવવાની મઝા જ લેવી છે.

અને એ મઝા લેવા તરફ તે વળી ગયું.

ધણી વખત મોજાખ નળાણનું નહિ પણ ચાકનું પરિણામ હોય છે. બાપના મૃત્યુ પછી થોડે વખતે દોલત પોતાનાં ધરબાર છોડી, ખેતર બગાડ વગેરે ઢોલાકાકાની સંભાળમાં મુકી, સીમલા આવ્યો હતો. વાંસો ફાટી જાય તેવાં તોર્તીંગ લાકડાં જંગલમાંથી લઇ તે છેક સાંજે પાંચ વાગ્યે પાછો વળતો, કે વખતે ચાકથી લાકડાંને રસ્તામાં છોડી બુખ્યોબુખ્યો ઘેર આવતો, ને બીજો દિવસે સવારે તે લેવા જતો. સવારના અગિયાર થયા હોય કે સાંજના પાંચ વાગ્યા હોય, ને હાથમાં રોકેટ લઈ ઇંગ્લિશ યુગલ ચાલ્યાં જતાં હોય ત્યારે એ બીચારો, કલાક અરધા કલાક, છસાત મથુનો બાર લઈ રસ્તા પર ઉભો રહેતો ! ને ભોગભોગે કોઈ સોજર ફરતો નીકળે તો એનો જ પહાડી બાઈ જે સિપાઈ હોય, તે દોલતને કોઈ લાંબે રસ્તે જવા હુકમ કાઢે ! એ લાંબો રસ્તો એટલે બખ્ખે હજાર શીટ ચડવા ઉતરવાની અશ્વામ મહેનત. છેક સાંજે ઘેર જાય, લોટ લાવે, રોટલો કરે અને પછી ડરતો ડરતો જરાક વિજળીના દીવા જોવા નીકળે ! એનું શરીર પણ છેક મઝાલ જેવું બની ગયું, ચહેરો લેવાઈ ગયો ને અશ્વામ અમથી શરીર ધસાવા લાગ્યું. એણે સીમલાના ખુણેખુણા ખોળ્યા, આયાઓનાં બુથ જોયાં, અંગ્રેજનાં ગુલાબી છોકરાં આંખે ધરાધધરાધને જોતો ફર્યો, પણ ક્યાંય એની મોરંદે જેવી માનો પત્તો મળ્યો નહિ. મોટી બજાર પરથી ધણી વખત સામેના ડુંગરા પર વાઢળાં બેસે તે એ જોઈ રહેતો. પગદંડી-ઓનો તો તેણે પોતાના મગજમાં નક્કો કાઢ્યો હતો; પણ જળલીની જે પગદંડીથી મા આવતી એવી એક પણ પગદંડી

મળી નહિ. અઠાર વર્ષનો જુવાન છતાં આઠ વર્ષના બાળકની માફક એ માનું નામ જ સંભાળી કરતો. જમાના પહેલાંની રામન સ્ત્રીના જેવા ગૌરવથી નીકળતી અંગ્રેજ લલનાઓ સામે આ બીચારો બાધામંડળ જેવો પહાડી જોષ રહેતો. રજપુતાણી જેવી શીખ સ્ત્રીઓ એમનાં ભાતભાતનાં લુગડાં પહેરી નીકળતી, પણ એ કાષ્ઠમાં એને પેલો ચહેરો મળ્યો નહિ.

આજે દોહત સવારમાં ઉઠીને પોતાને માટે લાકડાં લાવ્યો. ને આઠ પહેલાં તો પાણી સારવા પહોંચી ગયો. છેક સાંજે ઘેર વળ્યો ત્યારે મોટી બજારના રસ્તા પર સાહેબલોકને ચાલતા જોષ આ પહાડીને સીપાઇએ કાઢી મુક્યો, ને તે ફરીફરીને ઘેર પહોંચ્યો ત્યારે એનું મગજ તદ્દન શૂન્ય બની ગયું. એના પેટમાં લાલ બળતી હતી, શરીર તપતું હતું અને આરામ માટે-જરાક એન માટે-એનો જીવ તલપાપડ ચધ રહ્યો હતો. અને પૈસાથી વેચાતો મળે તેવો મોજશીખ ક્યાં હોય ? જરાક આરામ માટે તલપતું મન સ્ત્રીઓ તરફ ચોંટ્યું. તેણે અચાનક પોતાનો પગ વેશ્યાવાડા તરફ ઉપાડ્યો, અને મૂંજતોમૂંજતો તે ત્યાં પહોંચ્યો.

ત્યાં માણસોની ઠંઠ જમી હતી. કેટલાક ફરતા હતા, કોઇક કામનો ઢોંગ કરી ઉભા હતા. જુવાન અને પાપ વિનાનાં માણસો અધ્યાત્મ શ્રમથી ધક્કેલાઇને જ્યાં શાંતિ ન હતી ત્યાં શાંતિ શોધતાં હતાં.

દોહતની નજર પડી ત્યાં, સામેના ખંડમાં એક લાવણ્ય ઝરતી સ્ત્રી બેઠીબેઠી સીગારેટ પુકતી હતી. દોહત ત્યાં ગયો; ફરી પાછો ફર્યો. પણ પેલીએ આવા બીખારીદાસને પ્રોત્સાહન આપ્યું નહિ. દોહત બધી હિંમત ભેગી કરીને અંદર ગયો. એક

તરફ પલંગ હતો ને તેને ઢાંકવા માટે ચારે તરફ પડકા ટીંગાતા હતા. બેચાર છબીઓ સામેની બીંત પર ચોડી હતી ને એક સગડીમાંથી ફાલસાનો ધીમે તાપ ફેલાતો હતો. દોહતને એકદમ હુંફ આવતી હોય તેમ લાગ્યું. પણ એના મોંમાંથી એકે શબ્દ નીકળ્યો નહિ. આવા પ્રસંગની અનુભવી ચતુર સ્ત્રીએ પહેલ કરી. તેણે બફરી ચડાવી ધિક્કારથી પૂછ્યું, 'તુમ કોન હે ? ઇધર ક્યા કામ હે ?'

દોહત બોલતાં ધૂન્યો, 'ઇધર મેં ઇધર મેલ સોચો—'

પેલી ઠરસાદાર સ્ત્રી હસી પડી. દોહત બોઠો પડીને ત્યાં જ ઉભો રહ્યો. તેણે દોહત સામે જોયું ને તિરસ્કાર તથા અભિમાનથી બોલી, 'સુપણો ? તુમ કીસીકું હુંકતે હો ? આઘી સખ કુતે જૈસે હો મયે.' તેણે પાછળથી ઉમેર્યું.

આકાશમાં ધનધોર વાદળો ચડ્યાં હતાં અને વિજળીના ચમકારા ચતા હતા. પાસેના કેાઈ મંદિરમાંથી બે ઘંટા સંભળાયા અને કેાઈ લટાર મારતા મિયાંબાઇ,

કો આસી કુવા હે બેત,

હમારે દિલ જલાનેકું,

છમરમે લગ રહી હે આમ,

ચલો તોરો જીઝનેકું.

એમ લાંબે રાગડે ગાતા ચાલ્યા ગયા. દોહત બાધામંડળ જેવો હતો ત્યાં ને ત્યાં ઉભો રહ્યો.

પાસેના ખંડમાંથી સારંગી અને તબલા સાથે મોહક સ્ત્રીસ્વર સંભળાતો હતો:

એક તો મેરી નવજુવાની

ફિર પુરાની સુડિયાં;

વચ્ચેવચ્ચે ‘હાં હાં, જીતે રા’ એવા ઇશકી પુરુષના અવાજ સાથે એની એ ટેક ફરીફરી ગવાતી હતી:

‘ફિર પુરાની ચુડિયાં’

‘હાં જી ચુડિયાં . . . જી . . . તે રા.’

‘એક તો મેરી નવજુવાની’

.

*

*

હોલત ધળ લઇને નીચે બેસી ગયો. તે મોટેથી બોલી છુટ્યો. ‘મૈં બૈઠ છું. તુમ સખન હૈ મુંદર જા. તુમરો ખ્યાર મૈંકણી બચુંબા’ *

‘હમારી પાસ તુમ્હારે સિયે ખ્યાર નહિ હૈ. તુમ કિધરકે રહનેવાલે હો, બદલકલ !’

ક્યાં પોતે લધરલધર બિખારી અને ક્યાં લાવણ્યઝરતી ઝીકસતારાની સાડીમાં સજ્જ સામે બેઠેલી મુંદરી ! વિરોધ સંભારતાં તેના પગ ઢીલા પડવા લાગ્યા. તેના બદન પર પરસેવો છુટ્યો. તે ચળકતા હીવાઓ સામે ને સતારા સામે જોઇ રહ્યો. પેલી સ્ત્રીએ તેની સામે જોઇ ફરી ફર હાસ્ય કર્યું. તેણે પોતાની મોતીની સેર સમારી, તંત્ર હરેળ ચોરણીવાળો પગ લાંબો કર્યો ને પાસેની લાકડી લઈ હોલત ઉપર ફેંકી: ‘સાલે કુત્તે ! કાચકો ઠેર રહા હો ! કોઈ દુસરે કુત્તે ચલે જાયે !’

હોલતને ધા લાગ્યો. તેની આંખમાંથી આંસુ ટપકવા લાગ્યાં. તે અત્યંત ક્ષીણ દમાજનક અવાજે બોલ્યો, ‘મુઝે નહિ-માલુમ મૈં હધર કાચકો આયા. મૈં બહોત સા થક ગયા હું; મુઝે આરામ . . .’

‘આરામ ? હધિર આરામ નહિ હૈ. હધિર તો આમ જલ

* મૈંકણી=મને; બચુંબા=મવાવરો.

રહી હે. '

દોલતે એક નિઃશ્વાસ મુક્યો. તેના મનમાંથી એક વિચાર વિજળીને વેગે પસાર થઇ ગયો; બદશક્ત ! હા, આ લખરવખર, કપડાંને, ક્ષીણુ સરીરને, બદસુરત શિકલને માતા વિના કેાણુ ચાહે ? માતા વિના એવો નિર્મળ પ્રેમ ક્યાં મળે કે જે આ કુરૂપ સરીરને પ્રેમના રૂપશ્ચથી ' સખન હૈ સુંદર ' બનાવી દે ! તેને જાબલી, પેલી પગદંડી, પેલું મજનુનું ઝાડ, ઝરા-ઝરણું અને મીઠુંમીઠું રુદન સાંભળ્યાં. પોતાની ફાટેલી ધાખણી ખભા પર નાખી, વાંકી લાકડી લઇ તે બેઠો થયો અને અચાનક તેના મોંમાંથી શબ્દ નીકળી ગયા: ' ઇજ્જ ! ઇજ્જ ! ઇજ્જ ! ' *

અને એ શબ્દ સાંભળાં જ પેલી સ્ત્રી જાણે અનેક વર્ષ પાછી હડીને કેંક સંભારતી હોય તેમ દોલતને નિહાળતી ઉભી. તેને કેાઇ પરિચિત ચહેરો નજરે પડ્યો. તે એકદમ નરમ પડી ગઇ.

' તુમ કિધરકે રહનેવાલે ? '

' જાબલીકા. ' દોલતે શાંતિથી ઉત્તર આપ્યો.

અત્યંત દુઃખથી પેલી સ્ત્રીએ પોતાના માથાપર હાથ મુક્યો.

દોલતે પોતાની લાકડી ખખડાવી પાછા વળવાની તૈયારી કરી. પેલી સ્ત્રી ઉતાવળે બોલી ઉઠી, ' ઠંદર, ઠંદર, જવાન ! તુમ્હારી જાત કી ? '

' જોતા. 'x

' નામ કી ? '

' દોલત ! '

' હે ! દોલત ? ' પેલી સ્ત્રી ફિક્કી પડવા લાગી. તેની અંતિ

મૂલ્યવાન, ઝીકસતારાની સાડી જમીન પર રજેટાવા લાગી ને તે દોલતની પાસે આવવા લાગી. ‘તબ તો તુ—’ તેણે મૂજતાંમૂજતાં ઉમેર્યું. દોલત તો તદ્દન શૂન્ય દશામાં હોય તેમ બાન વિના જ બોલતો હતો, ‘તુમ મેરો મૌતારી! ઓ મૌતારી . . .’

‘દોલત મૈ તુમહારી મા કુંતી—’

વાક્ય પૂરું થાય તે પહેલાં કુંતી દોડી. દોલત એની લાકડી પર અહીંગીને મુઝદાની પેઠે ઉભો હતો તે નીચે ઢગબો થઇ પડતો હતો. કુંતીએ દોડીને પડતા દોલતને બચાવી લીધા ને પોતાના બોળામાં લઇ લીધા. તેની શૂન્ય આંખ કુંતી સામે ટગરટગર જોવા કરતી હતી. તેણે થાકથી, નિરાશાથી, પ્રત્યાધાત સહન ન થવાથી પોતાનું માથું કુંતીના બોળામાં નાખી દીધું. કુંતી આજે જીંદગીમાં પહેલવહેલી આ શૂન્ય આંખો જોઇને રડી. તેને નાનો દોલત અને તેનો પ્રેમ સાંભરી આવ્યાં. પગદંડી ઉપર નજર રાખીને કલાકના કલાક તે મજનુના ઝાડ નીચે બોલતો એ યાદ આવ્યું. એ અકારણ, માત્ર તેને જોઈને જ આનંદ પામતો તેની સ્મૃતિ ચડી. તેની આંખમાંથી હડહડ આંસુ ચાલી નીકળ્યાં. જીવનનું બધું ઝેર એક ઘડીમાં ઓસરી ગયું.

‘દોલત! બેટા! મૈ તોરી માતા કુંતી . . .’ આંસુથી બીજા શબ્દો ઢંકાઇ જતા હતા, ‘મૈ તોરી માતા કુંતી . . . વેશ્યા જેસે કામ . . .’

દોલત એક વાર ફરીથી એના બોળામાંથી બેઠો થયો.

અત્યંત ખારથી તેણે કુંતીના હાથ પર, પાનો પર, પગ પર સુંબન કર્યાં. ‘તુ ફુસરે કુછ નાહ. તુમ મેરો મૌતારી! તુમ મેરો મૌ તે ગાંડાની પેઠે—ચિત્તભમની પેઠે

લવતો હતો: ‘ઓ મૌતારી ! તુમ સખન હૈ સુંદર છા; તુમ સખન હૈ કોમલ છા; તુમ સખન હૈ પવિત્ર છા.’*

અને કુંતીના જોળામાં માથું નાખી તે આંખો મીંચીને શાંત પડી રહ્યો.

‘બેટા ! દોલત !’ કુંતીએ અત્યંત આર્ત સ્વરે દોલતને જોલાવ્યો. ‘આલુકા શાક જનાઉં, બેટા ? દોલત !’

કોમનો અવાજ સંભળાયો નહિ.

તે વારંવાર એનું એ જોલવા લાગી, ‘બેટા ! દોલત ! આલુકા શાક’—

એના સખ્દો પ્રત્યુત્તર વિના બોંદા પડીને પાછા ફરતા હતા: ‘બેટા ! દોલત—’

દોલતે કાંઈ જવાબ આપ્યો નહિ.

*

*

જ્યારા કડાકા સાથે આકાશમાંથી વરસાદ પુટી પડ્યો.

* ઓ મા ! તું સર્વથી સુંદર છે, સર્વથી કોમળ છે, સર્વથી પવિત્ર છે.

• સોનેરી પંખી

ધણું વસે પહેલાંની વાત છે. એ વખતે તથાગત
ગૌતમ બુદ્ધે એક પ્રકારનું વાતાવરણ ફેલાવ્યું હતું.
ધણા જીવાન માણસો સવારથી સાંજ સુધી એક જ પ્રકારનું
નિર્દોષ જીવન ગાળવા ચલન કરી રહ્યા હતા. વૈરાગ્યની પ્રબળ
ધૂન નીચે અનેક રાજકુમારો અને રાજકુમારીઓ તીવ્ર
તપશ્ચર્યા કરી રહ્યાં હતાં. સર્વત્ર વૈરાગ્યની જ મહત્તા મવાઇ
રહી હતી અને સ્પર્ધા તથા હિંસાને તિલાંજલિ આપીને સૌ
નિર્દોષ જ્ઞાંત જીવનનો મહિમા ગાતા થયા હતા.

તે સમયમાં સોહન નામનો એક પારધી ગંજાકિનારે રહેતો
હતો. તેના ધંધા રૂપાળાંરૂપાળાં પક્ષીઓ પકડીને વેચવાનો
હતો. વેચાલીની વારાંગનાઓ, તક્ષશિલાની મુંઢરીઓ ને કાશી
તથા અવંતીની વિશ્વાસવતી રમણીઓનાં ધરઆંગણે લટકતાં
સોનાના પિંજરો માટે આ સોહન જ વારંવાર મેના ને
પોપટ મુકી જતો.

મેના, પોપટ, પેલાં નાનાંનાનાં મુંઢર લાલ પક્ષી, લાંબે
લહેકે વન મળવતો ઠંઘનિયો, ડોમલ, ચક્રવાક અને એવાં
બધાં પક્ષીઓને સોહન રમતવાતમાં પકડી લેતો, હેળવી દેતો
અને તેના પર પોતાનો જીવનનિર્વાહ ચલાવતો. આમાંથી તે

જેટલા પૈસા કમાતો તેટલા કાશીમાં એક વારાંગનાને ત્યાં ખર્ચતો. એના જીવનમાં એ એક જ મોજ હતી. ચંદ્રવતીને પ્રસન્ન કરવી, પોતે કમાવું, ખાવું ને મોજ લૂટવી. આમ એનું જીવન ઉદાસમય હતું.

પણ એક વખત એને ખૌદ બિખ્ખુ શીલકર મળ્યા, અને ત્યાર પછી એના જીવનમાં એવું અજબ પરિવર્તન થયું કે તેણે એ ધંધો જ છોડી દીધો. પેલી વારાંગનાને પણ તેજ દીધો ને પોતે બિખ્ખુ બની ગયો. તોપણ એ ધણે વખત તો ગંગાકિનારે જ પડ્યો રહેતો. ક્યારેક બહુ મન થાય ત્યારે હિમાદ્રિનાં શિખરોમાં કે તક્ષશિલા તરફનાં જંગલોમાં ચાલ્યો જતો. જંગલી કમળ ને ઉજ્જલ ધાસ ખાતાં કસ્તુરીમૃગને નિરખી આવતો; કે પછી નંદગિરિ પાસે આવેલો પેલો અદ્ભુત પ્રદેશ—જ્યાં જૂખ, તરણ, તાપ ને થાક લાગતાં નથી ત્યાં જઈ આવતો. આ બધી જગ્યાઓ તો એના પગ તળે ધણી વખત નીકળી ગયેલી હતી, અને ગંગાથી માંડીને હિમાલય સુધીનો બધો પ્રદેશ એને મન ધર જેવો હતો. એની ઇચ્છા હતી કે નંદગિરિ પાસે આવેલા કોઇ સુંદર પર્વતની ટોચે થોડો વખત તો રહી આવવું. એણે સૂચવ્યું હતું કે એ એવો અદ્ભુત પ્રદેશ છે કે જ્યાં વૃદ્ધાવસ્થા સ્પર્શ કરી શકતી નથી. એમ કહેવાતું કે ત્યાં એકએક વેંત ઉઘું એક પ્રકારનું ધાસ થતું. એ ધાસને જો કોઇ સાંજે કાપી લે અને માત્ર બખ્ખે તમુનાં બોથાં રહેવા દે, તોપણ સવાર થતાં સુધીમાં એ પાછું હતું તેવું જ થઇ જતું ! કેવો જીવનમય પ્રદેશ !

સોહન એ સ્થળે જવા નીકળ્યો અને માર્ગની અનેક મુશ્કેલીઓ વટાવતોવટાવતો તે ત્યાં જઇ પહોંચ્યો.

ત્યાં, એ પ્રદેશમાં તેણે એવુંએવું જોયું કે તે કાશી, અવંતી, તક્ષશિલા ને વૈશાલી બધું જ જૂલી ગયો. નંદગિરિ પર જ્યારે સૂરજનાં લાખલાખ કિરણો ઢળતાં ત્યારે તે અનિમિષ નયને એ સૈદ્ધર્થ પીધા જ કરતો. શુદ્ધ સોનાના રસનો પ્રવાહ જણે બરફના ઢગલા પર ઢોળાઇ રહ્યો હોય ને મગનચુંખી હિમાલયનાં શિખરોનાં શિખરો પૂર્વથી પશ્ચિમ સુધી એ રસથી સોંચાઇ રહ્યાં હોય ! અને રંગના પલટા પથ્રુ કેવાકેવા ! આસમાની; શુદ્ધ આસમાની; કનૈયા જેવો ઘેરો આસમાની ધનશ્યામ રંગ; ગુલાબીની હાયા જેવો રંગ; શુદ્ધ ચાંદનીને કેસુડાં નીચોવીનીચોવીને નવરાવી હોય તેવાં શિખરો: અને પછી, વધતી જતી સંધ્યામાં, છેવટે આશાના બિંદુ જેવું, આત્માની ન્યોતિ જેવું, ઈશ્વરી નયન જેવું, સૌથી ઉચ્ચ એક શિખર સુવર્ણમય રંગથી દેદિપ્યમાન શોભી રહે. સોહન એ જોયા જ કરે, અને રંજની સંધ્યાને ગળી જાય ત્યારે જ પોતાની ઝુંપડીએ જવા હોય.

અને સોહનની ઝુંપડી ને વાડી ! ધાસના હાપરા પર રતુમડી ચાટી પાથરીને સોહને પોતાની ઝુંપડીને છળું કર્યું હતું, અને એ છળ પર પુલના છોડ વાગ્યા હતા. દૂર વહેતા ઝરાનાં પાણી વાળાને વાડી બનાવી હતી. પુલની વચ્ચે રહેવાનું, સુગંધી પવન પીવાનો, ડુંગરાની હવા ખાવાની, અને અખૂટ આકાશ તથા યોગમની ધરતી જોવાની. એક વખતનો પક્ષીઓનો ચિઠ્ઠારી સોહન આ વાતાવરણમાં રહેવા લાગ્યો— છવલા લાગ્યો.

આગલી રાત્રે વરસાદ પડ્યો હતો. આનંદનાં આંસુથી મોં ધોવાઇને સાફ થાય તેમ આરે તરફના ડુંગરાઓ ધોવાઈ

ગયા હતા. ચકચકતો તડકો ડુંગરાઓ પર પડ્યો હતો. તરતની નાહેલી સ્ત્રી જેવી શામે તેવી કુદરત શોભી રહી હતી. સોહન એ વખતે પોતાની ઝુંપડીની બહાર આવ્યો. દૂર એક કંચનિયો બોલતો હતો, પાસે ગિરિકોકિલ ટકુકતી હતી ને તેની સામે એક પુલછોડ પર લાલપક્ષી જેવાં બે નાનકડાં રૂપાળાં પંખી બેઠાં હતાં.

સોહનની નજર આગળ અવંતીનું બનર ને વૈશાલીનું નીલપદ્મબવન સ્વપ્નાની માફક જરા આવીને પીગળી ગયાં.

એટલી વારમાં તો પેલાં બે પંખી ગુલાબના એક પુલ પર બેઠાં. મધુર હંડીથી પ્રપ્રુલ્લ બનેલું ગુલાબ સોળે કળાના ચંદ્ર જેવું વિકસ્યું હતું, ને તેના પર સવારના વરસાદની પડેલી છાંટ નાનાં મોતી જેવી શોભતી હતી.

પરંતુ એ પક્ષીઓ તો પુલ કરતાં પણ વધારે કામળ હતાં. પુલ પર બેઠાં છતાં પુલની પાંદડી પણ ન ખરી, કે ન એકેય જલપિંડુ પણ ખર્ચું! સાવ નાજુક, પારિભ્રમતા પુષ્પ જેટલો ભાર એ યુગલમાં હતો.

જીવનભર જેણે પક્ષીઓ જોયાં હતાં, પકડ્યાં હતાં, છિછેર્યાં હતાં ને રમાડ્યાં હતાં તેણે આવાં પક્ષી આજે પહેલી વખત જ જોયાં.* કુદરતે જાણે નિગનંદ માટે જ એમને

* કહે છે કે આવાં નાજુક પંખી કાશ્મીરમાં છે. સીમલા પાસે મરોઝાના જંગલમાં આવું અત્યંત સુંદર નાજુક પંખી—ઝાડના પાન પર બેસે તો પાન પણ ન નમે એટલું હલકું—એક વખત જોએલું. નૈની-તાલમાં પણ એવાં કામળ પંખી છે. પરંતુ આ પંખી કાશ્મીર તરફનું હતો, કે વખતે એ ભત નાશ પણ પામી હોય. જહાંગીર કાશ્મીરનાં પંખીઓ અણાવેલાં છે તેટલાં પણ હાલ ત્યાં મળતાં નથી એ વાત પ્રસિદ્ધ છે. એટલે સોહનના સમયનું આ પંખી હાલ અત્યંત જલ્દી હશે.

સરખાં હતાં. નાજુક, કામળ ને સુંદર. એમનો સ્વર પણ એવો જ. એચાર માણસ એસીને સાંભળે તો સંગીતનું બાન થાય. એવો નયો મધુર, નરમ ને ધીમો. કાંઈ કુશળ સ્ત્રી જરા પણ આલસ વિના રૂં કાંતે તેમ સૂર ગળામાંથી નીકળતો આવે. ઠરડાય નહિ, ખેચાય નહિ, જોર કરવું પડે નહિ, ઉંચે ચડે નહિ કે નીચે ઉતરે નહિ, ને મધુર સંગીત ધીમેધીમે આત્મા કરે. સુગંધથી વાતાવરણ સભર બર્ણ હોય ને મનુષ્ય સ્વપ્નાવસ્થાની તુમિ અનુભવે એવું કાંઈક એ પક્ષીયુગલની હાજરીમાં અનુભવાતું. બંને સાથે જ ગાય ને સાથે જ બંધ થાય.

સોહન આ પક્ષીયુગલનો ભક્ત બન્યો. પછી તો ન્યારે ન્યારે ડુંગરા ઘોવાઇને સાફ થાય ને ખુશનુમા ઋતુ ખીલે ત્યારે ત્યારે સવારના વહેલેથી સોહન આ સોનેરી પંખીઓની રાહ જોતો બેસે.

એક દિવસ સોહન બહાર નીકળ્યો. લીલાછમ ડુંગરાઓ પર સોનેરી તાપ આવ્યો હતો, પણ પેલાં બે રૂપાળાં પક્ષી હજી આવ્યાં ન હતાં. સોહન તેમની રાહ જોતો બેઠો. પણ તે દિવસે પક્ષી આવ્યાં નહિ.

એવા તો ધણા દિવસ આત્મા ગયા. પ્રભાતની તાજગી કાંઈ જોર જ હોય, ઉપાના રંગ કાંઈક અનોખા જ હોય, નંદગિરિના જરફના પર્વતો પ્રકાશે ઘોએલા દેખાતા હોય; પણ . . . પેલા પંખી ક્યાં . . . ય મળે નહિ! પારધી પોતાની છંદગીમાં પહેલી વાર પક્ષી માટે વિરહથી તરફડ્યો.

એક દિવસ અચાનક જ બેમાંનું એક પંખી આવ્યું. તે સુલાખના છોડ પર બેઠું હતું, પણ તેની આગલી અપળતા નાશ પામી હતી. મોજ માણતા પતંગિયાની માફક તે આમથી

તેમ માત્ર ફર્યા જ કરતું. એ ગાતું બંધ થયું હતું. એટલું નાનું સ્ત્રીર અજળ ગંભીરતા ધારી બેઠું હતું. હમેશા જ ચપળ રહેતું પંખી આટલું ગંભીર બની ગયું, એ ફેરફાર રુદન કરાવે એવો હતો. તે પંખીની સામે જ સોહન બેઠાબેઠા એને નિહાળ્યા કરતો હતો.

એ પરિચિત સ્થાનમાં પરિચિત મનુષ્યની સામે તે પંખી બેઠુંબેઠું એકાદશે જોયા કરતું હતું. પરંતુ તેને પણ એકસતા અને મૌન કાંટાની માફક ખટકતાં હતાં. હમેશાં જે સાથીની હુંકરે રહેતી તે સાથી વિના આજે તે એકલું પડી ગયું હતું. પછી છેવટે, મનુષ્યને સમજાવવા માટે હોય કે પોતાનું દર્દ ગાવા માટે હોય, પણ તેણે ધીમેધીમે પાંખ હલાવી, મઠકું માર્યું ને મધુર કંઠે ગાવાનું શરૂ કર્યું.

પણ આજે એ ગાન જુદું હતું. ગંભીર રાત્રિમાં તારા રહે તેવા વિલાપી સ્વરો તેમા ભર્યા હતા. આજે એ ગાન જુદું હતું.

અને એ ગાને સોહનને હચમચાવી મુક્યો. એને પણ વિરહની વેદના જાગી. પેલું નાનું સોનેરી પંખી વિરહી સ્વરોમાં પોતાના સાથીને સાદ દર્ષ રહ્યું હતું, અને તે સ્વરો સાંભળીને સોહન પણ સાથેસાથે વિરહ અને વેદના અનુભવતો જતો હતો.

છેવટે પંખીએ ગાવાનું બંધ કર્યું ત્યારે સોહનને લાગ્યું કે પોતાના જીવનની અનેક સ્મૃતિઓ આજે ઉભરાઇ રહી હતી.

પછી તો, આમ હમેશાં પોતાના સાથીને સાદ કરવા માટે તે પંખી ત્યાં આવવા લાગ્યું. ખૂબ ગામ અને છેવટે તે સાદ કરીકરી નિરાશ થઇ જંગલમાં ઉડી જાય. ઉડતાંઉડતાં પણ સાદ કર્યે જાય.

હવે જ સોહનને જીવનભરની સ્મૃતિઓથી આ પ્રદેશ

એકલો એકલો લાગવા માંડ્યો. તેને કાશી, લક્ષ્મિસિંધા ને વૈશાલી સાંભળી, પોતાના મિત્રો સાંભળી અને પેલી વારાંચનાનું મધુર મોં સાંભળ્યું. કદાચ તે પોતા માટે આમ જ ઝુરતી હતી ? કેટલી ભક્તિભરી મદદ.

એક સવારે તે વહેલો ઉઠ્યો. પોતાની ઝુપડી ઠીકઠીક કરી, પુલ્લોડને ડેલ્લુંડેલ્લું પાણી પાઇ લીધું, અને આજે પેલું સોનેરી પંખી આવીને, એકલુંએકલું, નિર્જન મુગી ઝુપડી સામે જોઇ રહેશે એ વિચારથી રડતોરડતો તે ચાલી નીકળ્યો.

એ નીકળ્યો ત્યારે તેની સામે, દૂર દૂર દૂર, વારાણસીની પેલી વારાંચનાનું મધુર મોં હતું. તે પોતાને જોઇને સારંગી હોડી સામે દોડ્યો; ‘અ, . . . હા! સોહન! તું અમને એક બીજી મેના લાવી દે’ એમ બોલતીક ને તે પોતાની પાસે આવ્યો. . .

ત્યાંના મંદિરનો ધૂપ ને મુગંધી તેલનો સ્પર્શ સોહને આટલે દૂરથી પણ અનુભવ્યો.

અને તે ઝપાટાભેર વારાણસી તરફ ચાલ્યો.

પણ દિવસ પછી એક સાંજે તે વારાણસી આવી પહોંચ્યો. મંચાનદીમાં અનેક નૌકાઓ વિહાર કરી રહી હતી અને આજો તીરપ્રદેશ દીપમાળથી ઝળાંઝળાં ચર્ચ રજો હતો. પણ સોહનને એ કંઈ જોવાની પુરસદ ન હતી. એને તો પેલી વારાંચનાના વિરહનું રૂદન અને ઉત્સાહભર્યો આવકાર જોવાં હતાં. અનેક બળરો બળ જોવાં રસમી વસ્ત્રોથી ઉભરાઇ રજાં હતાં મુગંધી આસરો મંદિર ને તેલોથી ચારે તરફ પ્રગ્લબો છુટી રહી હતી. પણ એ બધાને જોતો ન જોતો સોહન તો આગળ ને

આગળ વધ્યો.

ન્યાં તેણે અનેક દિવસોને રાત્રિઓ ગાળી હતી, ન્યાં તેણે યૌવન, યશ્ય કીર્તિ ને લક્ષ્મી હોઆં હતાં, તે મંદિર અંતે દેખાયું. એ એટલુંજ તાળું, સુગંધભર્યું ને ખુશનુમા દેખાતું હતું.

સોહન અંદર ગયો. ચોકમાં છબીલી દાસીઓ સુગંધી જળના પુઆરા છોડી રહી હતી. ચારે તરફથી એક જાતનો પ્રમોદભર્યો માદક પવન વાધ રહ્યો હતો.

એને કોઈ પૂછે કે શેકે તે પહેલાં તો તે સડસડાટ પગથિયાં ચડી, જે દીવાનખંડમાં પોતે અનેક રાત્રિઓ ગાળી હતી ત્યાં પહોંચ્યો. ઓરડામાં એક તરફ સ્વચ્છ આરસની ફરસબંધી પર રાતા ચંદનની પાટ હતી, અને તેના પર અત્યંત મૂલ્યવાન રેશમી ગાદી પાથરી હતી. ત્યાં એક વિલાસવતી સ્ત્રી આડેપડખે પડીપડી દ્વાર પર નજર રાખતી હતી. કોઈનો પગરવ સાંભળીને તે તરત જ બેઠી થઈ, અને 'આવો આવો' એમ મીઠા લહેકાથી આવકાર દેતી ઓરડાના મધ્યભાગમાં બેસી રહેલા હોડાળા તરફ ચાલી.

પથુ જેવો તેણે આરથામાં એક સાંધારથુ સાધુ જેવો પુરુષ જોયો કે તરતજ તે આશ્ચર્ય અને મંત્રાટથી સ્થિર થઈ ગઈ.

સોહન આગળ વધ્યો. 'ચંદ્રવતી! ઓળખે છે કે બૂલી ગઈ?'

ચંદ્રવતી આ પુરુષને ક્યાંથી ઓળખે ? તેણે આશ્ચર્યથી તેની સામે જોયા કર્યું, અને છેવટે એ ચહેલાંમાં એક વખતના પોતાના સોહનનું કાંઈક સામ્ય લાગ્યું. પથુ ક્યાં પેલો આનંદી

બેદરકાર શિકારીનો ચહેરો અને ક્યાં આ વેદનાભરી આર્દ્ર સાધુની મુદ્રા !

તે કિંચિત્ હસી, ‘ સોહન તો નહિ ? ’

સોહનનો ચહેરો પડી ગયો. તેણે સારંગી છોડીને પોતાને ભેટવા દોડતી સ્ત્રીને જદ્દલે ડંડીથી ‘ સોહન તો નહિ ? ’ એમ પૂછતી વારાંગના જોષ. તેને પેલું સોનેરી પંખી સાંભરી આવ્યું. તે રડવા જોવા થઈ ગયો.

‘ હા, એ જ; ચંદ્રવતી ! હું તો બહુ દૂર ફરી આવ્યો. ’

‘ એમ ? ત્યારે તો લાલપંખી પકડી લાગ્યા હશે ! ’

સોહન ધૂજવા લાગ્યો.

‘ ના; પણ એક પંખીની વાતો તારા માટે લાગ્યો છું. ’

‘ એમ કે ? ત્યારે તો ક્યારેક સાંભળશું ! ’

પેલા સોનેરી પંખીની વાતો તો સોહનને મન કેટલી પવિત્ર ને આશ્ચર્યકારક હતી ! અને ચંદ્રવતીએ તો ‘ ક્યારેક સાંભળશું ’ કહીને એ પતાવી દીધી. સોહન તો ગ્રુપગ્રુપ મુંઝો ઉભો રહ્યો. તેનું મન અને મનની આંખ હજારો માધલ દૂર પેલા પંખી પાસે જઈ પડ્યાં !

પોતાની જાડી કામળા ખભે ઠીકઠીક કરી તેણે એક ખોખારો ખાધો, ગળું સાફ કર્યું ને હાથ ઉઘો કરી હલકથી બોલવાનું શરુ કર્યું; ‘ નદગિરિ પર્વત, જ્યાં સાક્ષાત્ શંકર બિરાજે છે ત્યાંથી હું આવું છું. ત્યાં એક અત્યંત સુંદર વન છે. એ વનમાં કેવની વાડીમાં રમે તેવાં બે સોનેરી પંખીઓ રહેતાં . . . ’

‘ આવો આવો. ’ ચંદ્રવતીએ સોહનની વાતોને હોંકારી બધ્યા વિના જ, ખારણાપર ઉભેલા એક જુવાનને આવકાર

આપ્યો. ' અને હવે તમે, ' તેણે સોહનને કહ્યું, " ક્યારેક આવીને આ વાત કહી જાઓ હો. '

આટલું કહીને અપળતાથી તે અંદર ચાલી ગઈ.

વિશાળ ઓરડામાં એકલો બોઠો પડેલો સોહન પાછો ફર્યો. પાછો ફર્યો ત્યારે તેની આસાનો ડુંગર તુટી પડવાથી તેની નસેનસ જાણે તુટતી હતી. પથુ તે ચાલ્યો ગયો.

બીજો દિવસે વહેલો અંધારામાં સોહન પાછો હિમગિરિ તરફ ફર્યો હતો. પેલું સોનેરી પંખી પોતાને ન જોઈને ચન્ન ઝુંપડી સામે જોઈ કેવું રાહું દશે એ શોકમાં તે બીજું બધું ભૂલી ગયો.

સાચો પ્રેમ, સાચો વિરહ અને વિરહની પેલી મીઠી કવિતા સાંભળવા તે પાછો નંદગિરિ તરફ ચાલ્યો. એને એ સોનેરી પંખી અને એના રુદનની કવિતા સાંભળ્યાં. સોનેરી પંખી એના જીવનના સાથી જેવું લાગ્યું. તેને જોવા, તેને સાંભળવા, તેની સાથે સહન કરવા અને સાચો પ્રેમ અનુભવવા, વિરહીની માફક વેદનાભર્યા પગલે તે ઝપાટામંધ ચાલવા લાગ્યો.

પથુ નંદગિરિ કેટલું દૂર !

સોહન ! સોહન ! એ સોનેરી પંખી ફરી તને નહિ મળે તો ?

એવા અનંત જન્મમાં એવું નાનું પંખી તને ક્યાં મળશે બાઈ !

